ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Ε΄

1939-40

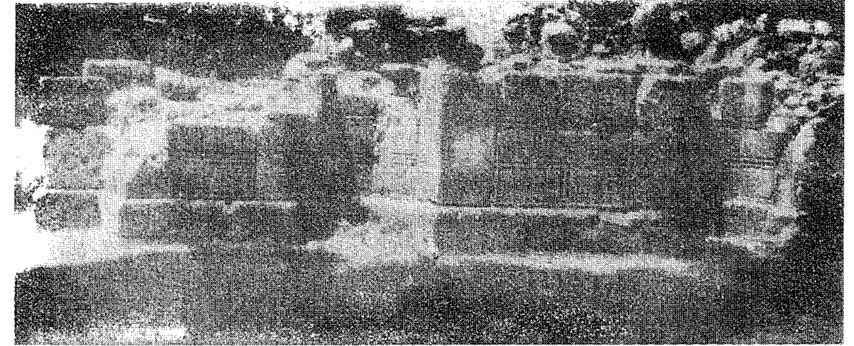
ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„

ΜΑΪΣΝΕΡ & Σ^{ΙΑ}

Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΙΕΖΩΤΗ

Εἰς τὸ μέγα παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτῆμα τῆς οἰκογενείας τοῦ ἥρωος τῆς Ἐπαναστάσεως Ν. Κριεζώτη ὑπάρχει ἠρειπωμένη ἀξιόλογος βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη **σήμερον εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ** φιλάρχαιοι καὶ **φιλόθρησκοι ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς, σεβόμενοι αὐτὴν ἰδιαι-**

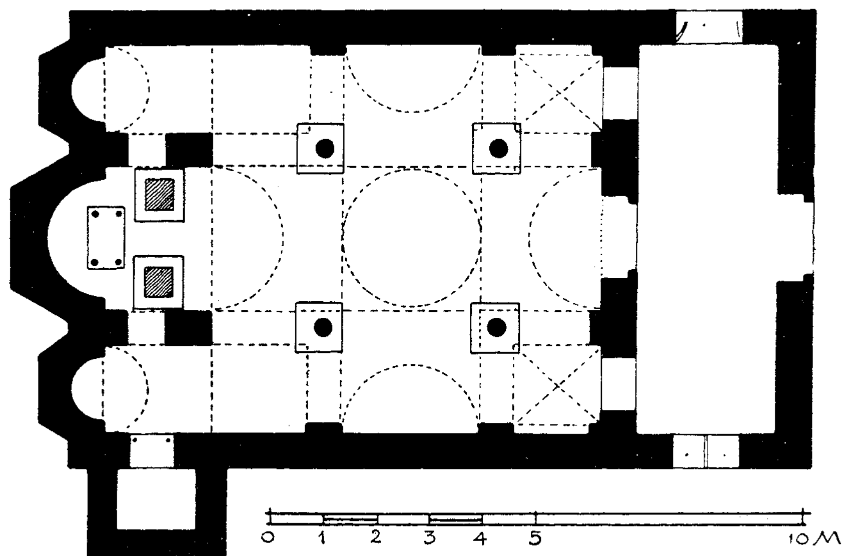

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

τέρως, μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἐπεχείρησαν πρό τινων ἐτῶν τὸν τέλειον αὐτῆς καθαρισμὸν ἀπὸ τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων καὶ πετρῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν θάμνων, δι᾽ ὧν εἶχε καλυφθῆ σὺν τῷ χρόνῳ, εὐκολύναντες οὕτω τὰ μέγιστα τὴν μελέτην τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ναοῦ ἐφ᾽ ᾧ—ὡς καὶ τὴν διὰ τὴν τόσον ὑποχρεωτικὴν φιλοξενίαν, ἥν μοι παρέσχον—μεγάλας ὀφείλω αὐτοῖς χάριτας.

Ἀρχιτεκτονική. Οἱ τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας διατηροῦνται σήμερον ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει καὶ καθ᾽ ὅλην αὐτῆς τὴν περίμετρον μέχρις ὕψους ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, πλὴν τῆς Β. Δ. γωνίας, ἔνθα τὸ ὕψος φθάνει μέχρι τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἤτοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς θολωτῆς ὀροφῆς. Ἡ σωζομένη τοιχοδομία τῶν κάτω μερῶν εἶναι ἐπιμελεστάτη ἀποτελουμένη ἐκ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἰσοδόμως τεθειμένων μετὰ παρεμβολῆς διπλῶν μὲν κατὰ τοὺς ὁριζοντίους, ἁπλῶν δὲ κατὰ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων μικροῦ πάχους (0.025 - 0.03 μ). Ἰδιαιτέρως προσεκτικὰ ἐκτελεσμένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῶν τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1), ἔνθα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς γωνίας μεγάλοι, ὀρθοί, κανονικῶς λαξευμένοι πωρόλιθοι.

Ἡ ἐκκλησία ἔχει γενικῶς σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθωνίου (8.65×14.00 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς ἀνατολὰς αἱ τρεῖς κόγχαι τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2) ἐσωτερικῶς διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ *νάρθηξ* εἶναι ἀδιαίρετος φέρει δὲ ἀνὰ μίαν μὲν θύραν ἐπὶ τῆς δυτικῆς, τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, τρεῖς δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι' ὧν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τ' ἀντίστοιχα κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος σώζεται λιθίνη σαρκοφάγος, μήκους 2.05 μ. καὶ ὕψους 0.74 ἐπὶ τῆς προσθίου κατακορύφου παρειᾶς τῆς ὁποίας εἶναι γεγλυμμένον πέριξ μὲν πλαίσιον ἐξ ἑλικοειδοῦς φυλλώματος, ἐν

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγ. Τριάδος.

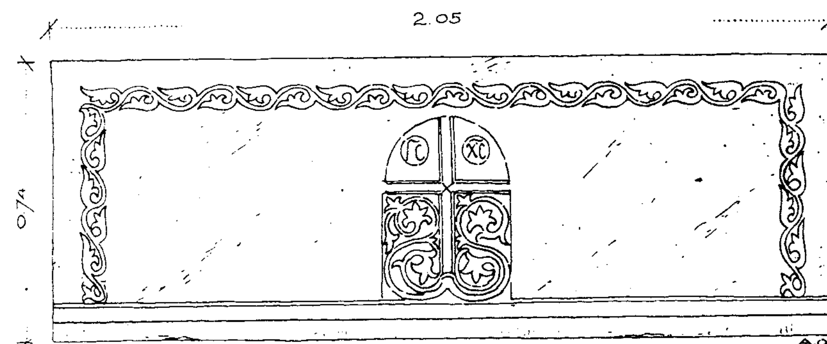
δὲ τῷ μέσῳ μέγας σταυρός, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς ἀνθοφόροι πλοχμοί, ἐν ᾧ τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ἄνω κεραίας αὐτοῦ διαμερίσματα φέρουσι χαρακτὰ ἐντὸς κύκλου τὰ συνήθη μονογραφήματα ΙC-XC (Ἰησοῦς-Χριστὸς) (εἰκ. 3).

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας, οἵτινες, λόγῳ τῆς ἐν τετραγώνῳ σχήματι διατάξεώς των καὶ τῆς συμμετρικῆς ἀπὸ τῶν τοιχωμάτων ἀποστάσεως εἶναι βέβαιον, ὅτι ὑπεβάσταζον, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς διατεταγμένων κυλινδρικῶν καμαρῶν, κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου 2.50 μ. Εἰς τὸ τετράγωνον τοῦτο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσηρτημένον τὸ τριμερὲς ἱερόν. Ἀνῆκε λοιπὸν ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τῶν τετρακιονίων ἐκείνων, εἰς οὓς τὸ τριμερὲς ἱερὸν εἶναι ὁλόκληρον—ἤτοι ἄνευ διεισδύσεως—προσκεκολλημένον εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον τοῦ σταυροῦ. Τὸν τύπον τοῦτον ὁ Millet ἀπεκάλεσε σύνθετον

ἢ Κωνσταντινουπολιτικὸν ἐχαρακτήρισε δὲ ὡς ἐξαίρεσιν διὰ τὴν Ἑλλάδα [1], ἐπειδὴ τὸν ἀνεῦρε μόνον εἰς τὰ ἑξῆς τέσσαρα παραδείγματα: 1) Παναγίαν Μονῆς ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, 2) Χώνικα Ἀργολίδος, 3) Μέρμπακα καὶ 4) Ἁγ. Μονήν.

Περὶ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ κάμω ἐνταῦθα ἰδιαίτερον λόγον, ἵνα σαφέστερον διευκρινηθῶσι τὰ κατ' αὐτούς, καταταχθῶσι δέ τινες ἐξ αὐτῶν ὀρθότερον ἢ ὅσον ἐγένετο μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Struck, ὅστις πρῶτος ἐμελέτησεν αὐτοὺς [2], οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μετὰ τρούλλου ναοὶ διεκρίθησαν εἰς δύο κατηγορίας:

Εἰκ. 3. Ἡ προσθία ὄψις τῆς ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγου.

τοὺς τετρακιονίους καὶ τοὺς δικιονίους· οἱ δεύτεροι δ' οὗτοι ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ἐπιστήμονος ὡς «συνεσταλμένη μορφὴ τῶν τετρακιονίων». Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ Millet μελετήσας βαθύτερον τὸ ζήτημα ὑπέδειξεν ὀρθῶς, ὅτι οὐχὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στηριγμάτων (κιόνων ἢ πεσσῶν) ἀλλ' ἡ ἀμοιβαία σχέσις τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου πρὸς τὸ ἱερὸν καθορίζει τὸν τύπον. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν δοθεῖσαν ἀρχὴν ταύτην διέκρινεν ὁ Millet [3], τρεῖς τύπους ἤτοι 1) τὸν σύνθετον τετρακιόνιον 2) τὸν ἁπλοῦν τετρακιόνιον καὶ 3) τὸν δικιόνιον. Ἀλλ' ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ αὕτη ἡ διαίρεσις δὲν ἐξαντλεῖ τὰς ὑφισταμένας περιπτώσεις παρίσταται δ' ἀνάγκη προσθήκης καὶ τετάρτου τύπου, μεταβατικοῦ μεταξὺ τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου, ὃν θὰ καλέσωμεν, ἡμισύνθετον ἢ νόθον. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Millet ἀφ' ἑνὸς μὲν ἠστόχησεν ἐν μέρει ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν τότε γνωστῶν παραδειγμάτων εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ καθορισθέντας τρεῖς τύπους, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνήγαγε οὐχὶ πάντοτε ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ὡς ἀπέδειξαν τὰ ἀργότερον εὑρεθέντα παραδείγματα ναῶν.

[1] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57.
[2] Athen. Mitt. 1909 σ. 189 ἑ.
[3] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 86.

Διὰ τοῦτο ἐνόμισα καλὸν νὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα, προβῶ δ' ἅμα καὶ εἰς νέαν κατάταξιν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος[1], ὧν ὁ ἀριθμὸς σημαντικῶς ηὐξήθη ἐπ' ἐσχάτων.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ νάρθηκος, ὃν φέρουσιν ἐνίοτε προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτῶν πλευράν, οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ ἀπαρτίζονται ἐκ τῶν ἑξῆς δύο μερῶν: τοῦ βασικοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ὑψοῦται ὁ τροῦλλος, καὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ. Ἂν λάβωμεν χωριστὰ ἕκαστον τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ μορφῇ παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν πρῶτον, ἤτοι τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἑξῆς 9 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα: 1) τὸ εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τρούλλου 2) τὰ τέσσαρα ὑπὸ τὰς ἀνεχούσας τὸν τροῦλλον κυλινδρικὰς καμάρας ἤτοι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ 3) τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐν ᾧ ἐγγράφεται ὁ σταυρὸς διαμερίσματα ἅτινα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων θολωτῶν ὀροφῶν. Τὸ δὲ δεύτερον στοιχεῖον, ἤτοι τὸ ἱερόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 παράλληλα διαμερίσματα χωριζόμενα μὲν διὰ τοίχων συγκοινωνοῦντα δ' ὅμως πρὸς ἄλληλα διὰ θυρῶν καὶ ἀποτελούμενα ἕκαστον ἀπὸ ἓν τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον τμῆμα καὶ ἀπὸ μίαν πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ προσηρτημένην ἡμικυλινδρικὴν κόγχην. Τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ ἱεροῦ καλύπτονται πάντοτε δι' ἡμικυλινδρικῶν καμαρῶν, ὧν αἱ τῶν ἄκρων εἶναι χαμηλότεραι τῶν θόλων τῶν ἀντιστοίχων γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου.

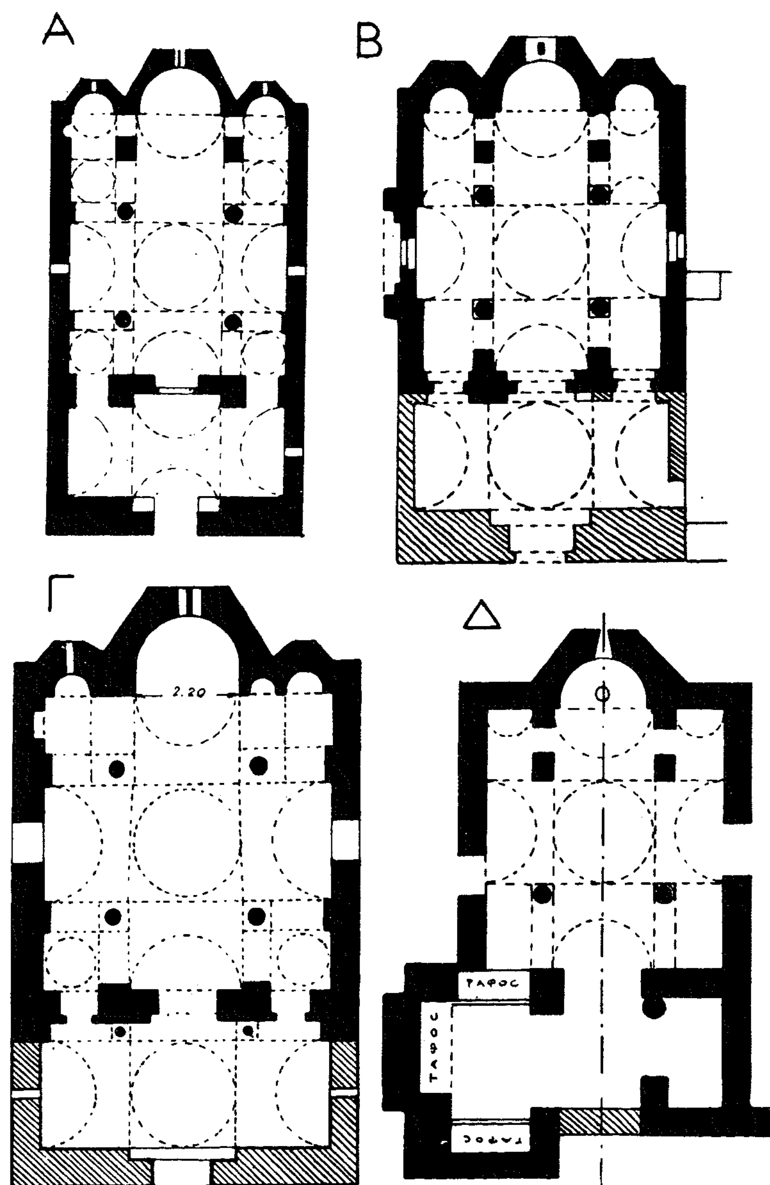
Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη κατὰ ποίους τρόπους συντίθενται τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

1) Τὰ δύο κύρια στοιχεῖα παρατίθενται πλήρη, οὕτως ὥστε δηλαδὴ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου νὰ ἐφάπτεται τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ἱεροῦ. Ὁ προκύπτων κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην τύπος εἶναι ὁ *σύνθετος τετρακιόνιος* (εἰκ 4 Α).

2) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς εἰσδύει εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνον *τμῆμα* τῶν πρὸ τῶν κογχῶν διαμερισμάτων. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι δὲν φέρουσι πάντοτε θύρας, οἱ δὲ θόλοι τοῦ ἱεροῦ ἀνερχόμενοι προεκτείνονται εἰς τὰ ἀνατολικὰ διαμερίσματα τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου. Ὁ οὕτω δημιουργούμενος τύπος εἶναι ὁ *ἡμισύνθετος* ἢ *μεταβατικὸς τετρακιόνιος* (εἰκ. 4 Β).

3) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς καταλαμβάνει ὁλόκληρα τὰ πρὸ τῶν κογχῶν διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι καταργοῦνται ὁλοσχερῶς ἢ περιορίζονται εἰς μόλις σημειουμένας παραστάδας. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁ *ἁπλοῦς τετρακιόνιος* (εἰκ. 4 Γ).

[1] Τίθενται ἐκτὸς ἐξετάσεως οἱ ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ οἱ τῆς σφαίρας τῆς ἐπιρροῆς αὐτῆς (Ἅγ. Ὄρος κλπ.).

Εἰκ. 4. Δείγματα ναῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ἐξ Ἀττικῆς.
Α, Ἀστέρη. Β, Καισαριανή. Γ, Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Δ, Ὁμολογηταί.

4) Τὸ ἱερὸν εἰσδύει εἰς τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, οὕτινος τὰ πρὸς ἀνατολὰς διαμερίσματα Ζ, Η, Θ καὶ οἱ ἀνατολικοὶ κίονες καταργοῦνται. Ὁ οὕτω προκύπτων τύπος εἶναι ὁ *δικιόνιος*.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ποῖοι ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἀνήκουσιν εἰς ἕκαστον τῶν ἄνω τεσσάρων τύπων:

Πρῶτος τύπος

Τετρακιόνιος σύνθετος

1) Καπνικαρέα Ἀθηνῶν [1] 2) Ἁγ. Αἰκατερίνη Ἀθηνῶν [2] 3) Σωτείρα Κοττάκη [3] Ἀθηνῶν 4) Καθολικὸν Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν [4] 5) Καθολικὸν Μ. Ἀστερίου [5] Ὑμηττοῦ (εἰκ. 4, Α) 6) Ἅγ. Νικόλαος [6] παρὰ τὸν Κηφισὸν 7) Ἁγ. Τριὰς [7] Κριεζώτη Εὐβοίας 8) Παναγία Ὁσίου Λουκᾶ [8] Φωκίδος 9) Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπακα [9] Ἀργολίδος 10) Ναὸς Χώνικα [10] Ἀργολίδος 11) Ἁγία Μονὴ [11] Ἀργολίδος 12) Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ [12] Τροιζηνίας 13) Καθολικὸν μονῆς Λουκοῦς [13] Κυνουρίας 14) Ζωοδόχος Πηγὴ Στεμνίτσης [14] Γορτυνίας 15) Ταξιάρχης Λοκρίδος [15] 16) Καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου [16] 17) Ἅγ. Νικόλαος Ὀλύνθου [17].

Δεύτερος τύπος

Ἡμισύνθετος ἢ μεταβατικὸς τετρακιόνιος

1) Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν [18].
2) Καθολικὸν Μονῆς Καισαριανῆς [19] (εἰκ. 4, Β).

[1] U. Monneret de Villard, Inedita bizantina, Monitore tecnico 1912 Nº 22, Ξυγγόπουλος Εὑρετ. τεῦχ. 2 σ. 69 εἰκ. 57.
[2] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον τεῦχ. 2 σ. 95 εἰκ. 108.
[3] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον τεῦχ. 2 σ. 95 εἰκ. 107. Monneret de Villard, Monitore technico 1912 Nº 22.
[4] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσαιων. Μνημ. τεῦχ. 3 σ. 126 εἰκ. 158.
[5] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. 3 σ. 166 εἰκ. 223.
[6] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. 3 σ. 215 εἰκ. 288.
[7] Ὁρα ἀνωτέρω σελ. 4 εἰκ. 2.
[8] Schultz and Barnsley, The monastery of S Luke in Phocis πίν. 1.
[9] Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. X.
[10] Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. IX.
[11] Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. XI.
[12] Ὅρα τὸ ἀμέσως ἑπόμενον ἄρθρον τοῦ τεύχους τούτου τοῦ Ἀρχείου.
[13] Ὀρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1924) σ. 423.
[14] Α. Ζάχος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 8 (1923-25) σ. 76 εἰκ. 13.
[15] Ὀρλάνδος, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ϛ (1929) σ. 356.
[16] Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 9 εἰκ. 7. Ὁμοίου τύπου εἶναι καὶ τὸ γειτονικὸν παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (ἀδημοσίευτον εἰσέτι).
[17] Jahrbuch des Instituts 1938 Arch. Anz. στ. 568 εἰκ. 17.
[18] Michel-Struck, Athen. Mitt. 1906 πίν. XX.
[19] Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 54, Ὀρλάνδος, Εὑρετ. σ. 161 εἰκ. 215.

3) Ἅγ. Ἰωάννης Κερίων Μάνης [1].
4) Ἅγ. Ταξιάρχης Καρούδας Μάνης [2].
5) Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας [3].

Οἱ ὡς ἄνω ναοὶ διατηροῦσι μικρὸν μόνον τμῆμα τῶν πρὸ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ χώρων, οὕτινος οἱ χωρίζοντες τοῖχοι ἔχουσι τοσοῦτον περισταλῆ, ὥστε νὰ μὴ χωρῇ πλέον θύρα ἐπικοινωνίας.

Τρίτος τύπος

Ἁπλοῦς τετρακιόνιος μετὰ ἱεροῦ περιοριζομένου μόνον εἰς τὰς κόγχας.

1) Ἅγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ Ἀθηνῶν [4].
2) Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος Ἀθηνῶν [5].
3) Ἅγ. Ἰωάννης Καρέας Ὑμηττοῦ [6].
4) Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ὑμηττοῦ [7] (εἰκ. 4, Γ).
5) Καθολικὸν Μονῆς Πεντέλης [8].
6) Μεταμόρφωσις Κουτήφαρη Μάνης [9].
7) Βλαχέρνα Μάνης [10].
8) Ἅγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης [11].
9) Ἅγ. Ἰωάννης παρὰ τὸ Minor [12].

Τέταρτος τύπος

Δικιόνιος μετὰ πλήρους ἱεροῦ (εἰκ. 4, Δ).

Τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου κατέλεξε λεπτομερῶς ὁ Millet [13]. Εἰς ταῦτα δύναται νὰ προσθέσῃ τις καὶ πολλὰ ἄλλα ὑστερώτερον μελετηθέντα.

Συνεχίζοντες ἤδη τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως τῆς Ἁγ. Τριάδος Κριεζώτη παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ καταλήγοντα ἐξωτερικῶς εἰς ἡμιεξαγώνους κόγχας, συνεκοινώνουν πρὸς ἄλληλα διὰ μικρῶν θυρῶν. Εἰς τὸ βόρειον δὲ διαμέρισμα, ἤτοι τὴν πρόθεσιν, εἶναι πρὸς βορρᾶν

[1] Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.
[2] Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.
[3] Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημερὶς 1919 σ. 94.
[4] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον τεῦχ. 2 σ. 95 εἰκ. 106.
[5] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον τεῦχ. 2 σ. 75 εἰκ. 71.
[6] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. 3 σ. 157 εἰκ. 208.
[7] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον σ. 168 εἰκ. 227.
[8] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον σ. 189 εἰκ. 253.
[9] Traquair, British School Annual XV 1908-9 πίν. XV.
[10] Megaw, Brit. School Annual XXXIII σ. 149.
[11] Traquair, Brit. School Annual XV (1908-9) πίν. XI.
[12] Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. 3 σ. 213 εἰκ. 285.
[13] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57 ἑ.

προσκεκολλημένος μικρὸς ὀρθογώνιος χῶρος συγκοινωνῶν διὰ θύρας μετὰ τῆς προθέσεως. Ὁ χῶρος οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἁγίασμα· διότι καὶ σήμερον ἔτι ἀναβλύζει κάτωθεν αὐτοῦ ὕδωρ.

Διακόσμησις. Τὸ δάπεδον τοῦ ὅλου ναοῦ, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ νάρθηκος, ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν· ἐκ τούτων τινὲς σῴζονται εἰσέτι κατὰ χώραν ἐν τῷ μέσῳ ἱερῷ, ἔνθα παρατηροῦνται ἐπὶ ὀρθογωνίου πλακὸς καὶ αἱ κυκλικαὶ ἐγκοπαί, εἰς ἃς εἰσήρχοντο οἱ φέροντες τὴν Ἁγ. Τράπεζαν τέσσαρες κυλινδρικοὶ κιονίσκοι. Καὶ αἱ μὲν ἐν τῷ ἱερῷ σῳζόμεναι πλάκες τοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) εἶναι ἁπλαῖ τετράγωνοι, μὲ πλαίσια λευκά, καὶ ἐσωτερικὸν ἐξ ἐρυθρωποῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ κυρίως ναοῦ τὸ στρῶμα ἀπηρτίζετο ἐκ πλακῶν μετὰ μαρμαροθετημάτων, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ πλειόνων μαρμαρίνων πλακῶν, μὴ εὑρισκομένων πλέον κατὰ χώραν, αἵτινες φέρουσιν οὐ μόνον τὰς χαρακτηριστικὰς βαθείας ἐγκοπὰς (εἰκ. 5) ἀλλὰ καὶ ἴχνη κεραμοκονίας (κουρασάνι) τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας προσεκολλῶντο τὰ ἐμφυτευόμενα χρωματιστὰ τεμάχια τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἦσαν δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου κοσμήματα οὐ μόνον γεωμετρικὰ — τὰ σῳζόμενα τεμάχια μαρτυροῦσι καὶ ἐνταῦθα τὴν παρουσίαν τοῦ συνήθους πενταομφάλου θέματος, τοῦ κοινῶς λεγομένου «πέντε ἄρτοι» — ἀλλὰ καὶ μετὰ ζῳϊκῶν παραστάσεων, οἷον ἀετοῦ, οὗτινος δύο συνανήκοντα τεμάχια ἀνευρέθησαν μεταξὺ τοῦ σωροῦ τῶν γλυπτῶν (εἰκ. 6). Ὅτι δ' ὁ ἐν λόγῳ ἀετὸς προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ ἐπίπεδος καὶ γραμμικὴ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν σῳζόμενον ἀνώμαλον βάθος τῆς ἐγκοπῆς, ὅπερ προϋποθέτει τὴν ἐνταῦθα τοποθέτησιν μικρῶν χρωματιστῶν τεμαχίων.

Εἰκ. 5. Τεμάχια πλακῶν τοῦ δαπέδου.

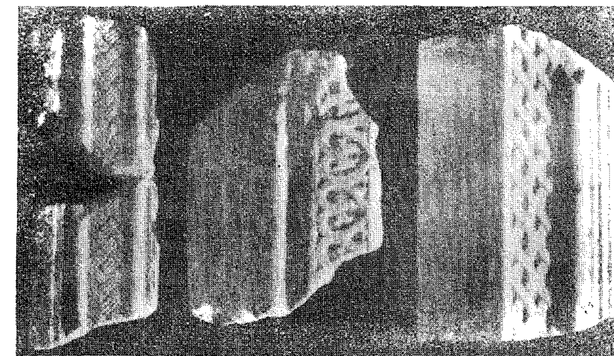

Εἰκ. 6. Ἀετὸς ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ.

Ἰδιαιτέρως πλούσιον εἶχεν ἡ ἐκκλησία τὸν γλυπτὸν αὐτῆς διάκοσμον· Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα, αἱ ζῶναι καὶ τὸ τέμπλον ἔφερον μαρμαρίνην

ἀνάγλυπτον διακόσμησιν ἀρίστης τεχνικῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἄγουσαι θύραι περιεβάλλοντο διὰ πλαισίων πολυγλύφων, ὧν τινα δείγματα παρέχει ἡ εἰκὼν 7. Ἡ τομή των εἶναι ἡ κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον συνηθιζομένη, τὰ δὲ διακοσμητικὰ θέματά των ἁπλᾶ ἢ τριμερῆ πλέγματα, ἀνθέμια ἐπιπεδόγλυφα ἢ καὶ ὁλόκληρος ζῳφόρος ἐκ ζώων καὶ πτηνῶν παιζόντων ἐν μέσῳ φυλλωμάτων. Τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσίς των εἶναι ἄψογος.

Οὐχ' ἧττον ἐπιμελὴς εἶναι καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐπὶ τῶν ολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων κοσμημάτων (εἰκ. 8), ἅτινα παρουσιάζουσιν ὁτὲ μὲν ἁπλοῦν καρδιόσχημον φύλλον ὁτὲ δὲ τριπλοῦν ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἑλικοειδεῖς πλοχμοὺς ἁγνῶς μεσοβυζαντινῆς τεχνοτροπίας. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ λεπτοὶ κορμοὶ τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων μὲ τὴν ἡμιοκτάγωνον τομὴν καταλήγουσιν ἄνω εἰς τὰ γνωστὰ βαλανόσχημα ἐξογκώματα, ἅτινα καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς συχνάκις συναντῶμεν.

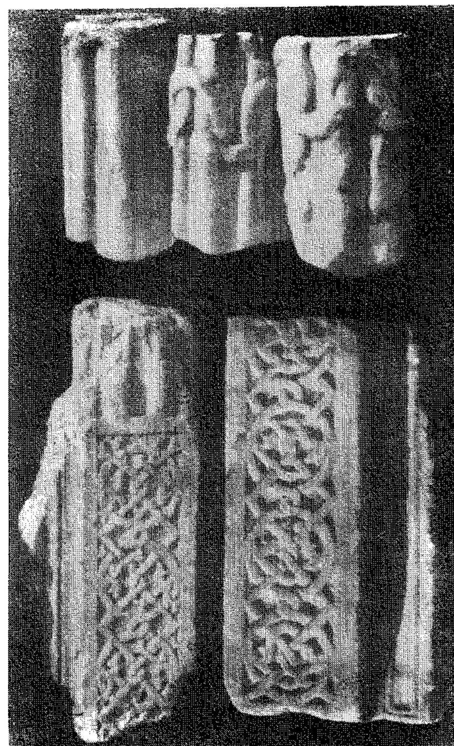

Εἰκ. 7. Δείγματα πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι καὶ τ' ἀπαρτίζοντα τὸ μαρμάρινον τέμπλον τῆς ἐκκλησίας ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, ἅτινα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων μὲ ὡραίαν ἐπιπεδόγλυφον τεχνικήν. Τὸ τέμπλον τοῦτο ἦτο τοποθετημένον ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μέτωπον τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν δύο τοίχων, ἔνθα καὶ σῴζονται εἰσέτι ἐπὶ τοῦ δαπέδου τὰ ἴχνη τῆς προσηλώσεως τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν. Ἦτο δ' ὡς συνήθως κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, χαμηλὸν ἀποτελούμενον ἀπὸ σκελετὸν ἐκ κιονίσκων φερόντων ἁπλοῦν τι ἐπιστύλιον καὶ γέμισμα ἐκ θωρακίων φρασσόντων τὸ κάτω μέρος τοῦ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενοῦ.

Οἱ κιονίσκοι κατὰ μὲν τὸ κάτω αὐτῶν τμῆμα ἦσαν τετράγωνοι φέροντες

ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ὄψεως ἀνάγλυφον κόσμημα ἀποτελούμενον ὁτὲ μὲν ἀπὸ δύο ἁρμονικῶς συμπλεκομένας ἁλύσεις ρόμβων καὶ κύκλων (εἰκ. 8) ἢ ἑλίκων μετ᾽ ἀνθεμίων (εἰκ. 9), ἄνω δὲ κυλινδρικοί, ὡσεὶ δέσμη στελεχῶν συσφιγγομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίων μετὰ κόμβων (εἰκ. 8). Τοιοῦτοι δεσμοειδεῖς κιονίσκοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς ἄλλα μεσοβυζαντινὰ τέμπλα ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐν

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι καὶ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 9. Πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.

Ἀμφίσσῃ ναῷ τοῦ Σωτῆρος [1], ἐν ὁσίῳ Λουκᾷ [2], Βλαχέρναις Ἄρτης [3] Παναγία Βελλᾶς [4] κλπ. Τὰ κιονόκρανα, δι᾽ ὧν ἐστέφοντο οἱ κιονίσκοι ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν καλαθοειδῆ κορινθιάζοντα τύπον (εἰκ. 10) — ὁπότε καλύπτονται διὰ τεσσάρων μεγάλων φύλλων ἀκάνθης μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἄνω

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σ. 193 εἰκ. 10

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 25 καὶ εἰκ. 28.

[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β΄ σελ. 23 εἰκ. 16, β.

[4] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Β΄ σελ. 163 εἰκ. 20.

ἀκανθοειδὲς ἀντεστραμμένον ἀνθέμιον — ἄλλοτε δὲ τὸν κολουροπυραμιδοειδῆ κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων καὶ κόμβων περιβαλλόντων μέγαν ρόδακα (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν δύο τούτων τύπων ὁ δεύτερος εἶναι συνήθης εἰς τὰ μεσοβυζαντινὰ τέμπλα· τὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ [1] καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐκ τῶν θωρακίων ὀλίγα διετηρήθησαν τεμάχια. Ἓν τούτων (εἰκ. 11) στενοῦ καὶ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου σχήματος ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρόθεσιν ἢ τὸ διακονικόν, ἔνθα λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ἀνοίγματος ἐπεβάλλετο ἡ κατασκευὴ στενομήκων θωρακίων [2]. Τὸ κόσμημα, ὅπερ φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο εἶναι ἅλυσις κύκλων περιβαλλόντων σταυροὺς συνδυαζομένους πρὸς ἀνθέμια. Ἐκ τῆς λοξοτμήτου δὲ στέψεως τῶν θωρακίων προέρχεται πιθανώτατα τὸ κάτω τεμάχιον τῆς εἰκόνος 9, ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐν μέσῳ θαυμασίως συντεθειμένων ἑλικοειδῶν ἀνθεμίων, ὡραίας ἐπιπεδογλύφου ἐκτελέσεως.

Εἰκ. 10. Ἄνω: Κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.
Κάτω: Ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων.

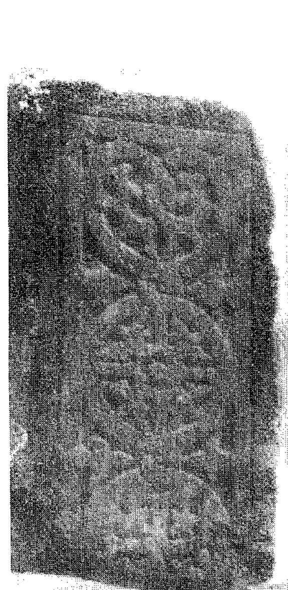
Τέλος τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου, ἔχον τὴν γνωστὴν λοξότμητον μορφήν, φέρει ἐπί τε τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κεκλιμένης εἰκονίζοντο πυκνοὶ λημνισκόμορφοι πλοχμοὶ μετ᾽ ἀνθεμίων καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἰσχυρῶς ἔξεργοι πολύφυλλοι ρόδακες (εἰκ. 12, ἄνω), ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας κύκλοι ἐφαπτόμενοι μετὰ πλεγμάτων σχηματιζόντων δύο συμπλεκόμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 13).

[1] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 23 ἀριστερᾷ κάτω.

[2] Πβλ. σχετικῶς τὸ τέμπλον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος, Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Ϛ΄ σ. 364 εἰκ. 15.

Εἰς τὰ μέτωπα τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων θὰ ὑπῆρχον προσκυνητάρια ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ ἄλλαις βυζαντιναῖς ἐκκλησίαις σωζόμενα. Τμῆμα τοῦ τοξωτοῦ ἄνω μέρους ἑνὸς τοιούτου προσκυνηταρίου διασωθὲν παρουσιάζει ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ ὡραῖον παγώνιον ἐν μέσῳ φυλλωμάτων.

Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας θὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς, ἐλλείψει γραπτῶν μαρτυριῶν, τεχνικὰ στοιχεῖα.

Εἰκ. 11. Θωράκιον ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν κλιτῶν.

Εἰκ. 12. Ἄνω: Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου Κάτω: Στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου.

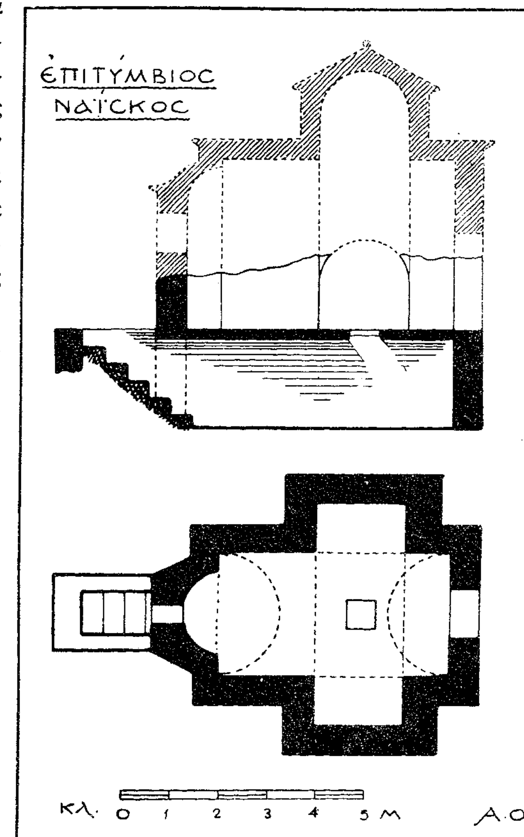
Εἰκ. 13. Κόσμημα τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

Καὶ δὴ 1) ἡ ἐπιμελεστάτη δι' ἰσχνῶν πλίνθων καὶ κανονικῶν πώρων τοιχοδομία 2) Ἡ κατὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσία σταυροθολίων, ἅτινα συνηθίζονται, κατ' ἐπίδρασιν τῆς πρωτευούσης, κυρίως εἰς ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν [1]. 3) Ἡ ὕπαρξις μαρμαροθετημένου δαπέδου. 4) Ἡ ἄμεμπτος ἀνάγλυφος ἐργασία τῶν μαρμαρίνων μερῶν — θυρῶν, παραθύρων καὶ τέμπλου —, ὧν τά τε θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ ἰδιάζουσιν εἰς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 66.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἁγ. Τριὰς τοῦ κτήματος Κριεζώτη θὰ κατεσκευάσθη πιθανώτατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1050 καὶ 1150.

Παρεκκλήσιον. Εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ἐξετασθείσης ἐκκλησίας ἀπόστασιν πρὸς ἀνατολὰς εὑρίσκεται ναΐσκος, οὗτινος οἱ ἀρχικοὶ τοῖχοι δεικνύοντες ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, διατηροῦνται μέχρις ὕψους περίπου 1.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναΐσκου, ἣν πρό τινων ἐτῶν ἐπεχείρησαν οἱ ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς. Ὁ ναΐσκος ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 14) τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ φέρει δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσαν ἡμιεξάγωνον κόγχην ἱεροῦ. Εἰς τὰ δύο πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ σώζονται ἐσωτερικῶς αἱ γεννήσεις χαμηλῶν κυλινδρικῶν θόλων ἤτοι ἀρκοσολίων, κάτωθεν τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν τοποθετημέναι σαρκοφάγοι. Πρόκειται λοιπὸν περὶ μαυσωλείου, ὡς τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπόγειος κρύπτη, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπὸ τὸ μέσον κλῖτος εἰς βάθος 1.80 μ. Ἡ κρύπτη αὕτη ἦτο προσιτὴ δι' ἐξωτερικῆς κλίμακος εὑρισκομένης παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Ἀφ' ἑτέρου ὀπὴ τετράγωνος (0.60 × 0.60) εὑρισκομένη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καλυπτομένη δ' ὑπὸ κινητῆς πλακὸς ἐπέτρεπε πιθανῶς τὴν θέαν τῶν ἐν τῇ κρύπτῃ τάφων ἢ ἐχρησίμευε πρὸς τέλεσιν ἁγιασμοῦ ἢ ἄλλης τινὸς τελετουργικῆς πράξεως σχετικῆς πρὸς τοὺς ἐν τῇ κρύπτῃ ἀποκειμένους σκελετούς.

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου τῆς μονῆς.

Ὁ ναΐσκος θὰ ἦτο πιθανώτατα σταυρεπίστεγος καὶ δὴ τοῦ τύπου Β' κατὰ τὴν ταξινόμησιν, ἣν κατεστρώσαμεν ἐν τῇ σχετικῇ ἡμῶν μελέτῃ [1]. Συνάγω

[1] Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 42-50.

δὲ τοῦτο κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ δὲν δημιουργεῖται τετράγωνον — ὁπότε ὁ ναὸς εἶναι πιθανώτερον νὰ ἦτο μετὰ τρούλλου ἢ τρουλλοκαμάρας — ἀλλὰ μᾶλλον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, καίτοι τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλὲς τεκμήριον, ὅτι δὲν ἐπεκάθητο τροῦλλος.

Ἡ παρουσία ἐπιτυμβίου ναΐσκου εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπόστασιν ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ μέγας ναὸς θὰ ἦτο ποτὲ τὸ καθολικὸν μονῆς, οἱ τρόφιμοι τῆς ὁποίας θὰ ἐθάπτοντο εἰς τὸ κοιμητηριακὸν παρεκκλήσιον, περὶ οὗ εἴπομεν. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιούτου νεκρικοῦ παρεκκλησίου διωρόφου ἔχομεν ἐν Δαφνίῳ[1] καὶ εἰς τὴν μονὴν Βατσκόβου[2].

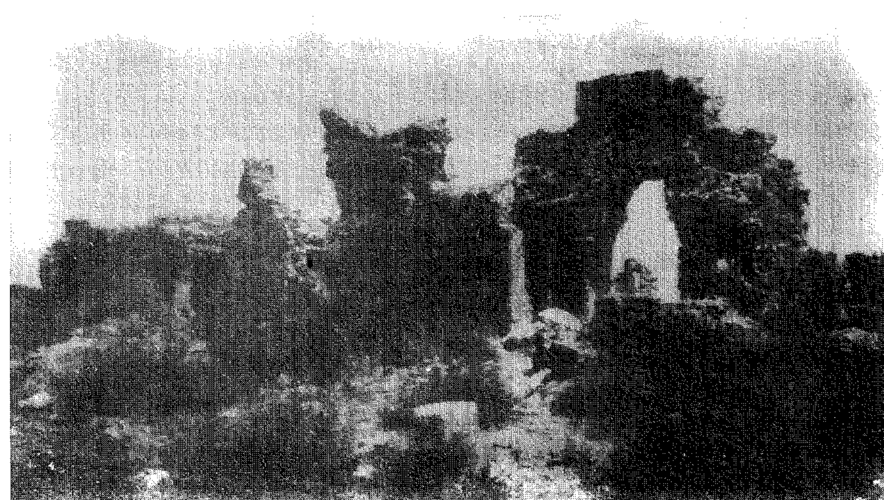
Σημειωτέον δ' ἐν τέλει ὅτι πλὴν τῶν δύο ἐξετασθέντων ναῶν ὑπάρχουσι πρὸς βορρᾶν τὰ λείψανα καὶ πολλῶν ἄλλων μικρῶν ἐκκλησιῶν, ὧντινες διασῴζουσι καὶ γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν των. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχεν ἐνταῦθα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνοικισμός, ὅστις πιθανῶς θὰ διεδέχθη προϋπάρχον ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν ἱερόν· διότι ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὑρέθη πρό τινων ἐτῶν μαρμάρινον ἄγαλμα μετακομισθὲν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱεροῦ προέρχονται αἵ τε βάσεις καὶ τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τῆς Ἁγ. Τριάδος.

[1] Millet, Daphni, Paris 1899 σ. 23, Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 σ. 88 εἰκ. 134.

[2] Grabar, Les églises sépulcrales bulgares, Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου Ι 1922 σ. 103. Περὶ τῶν διωρόφων ναῶν γενικώτερον ὅρα καὶ G. Balş, ἐν Actes du IV Congrès d'Études byzantines τ. II Sofia 1936 σ. 156 ἑ.

Η "ΕΠΙΣΚΟΠΗ„ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

Ἐπὶ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος, ἅτινα ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Legrand[1] καὶ τοῦ Welter[2], ὀρθοῦται μεγαλοπρεπὲς ἐρείπιον χριστιανικῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 1) γνωστῆς εἰς τοὺς παλαιοτέρους ἐρευνητὰς ὑπὸ

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς «Ἐπισκοπῆς» τοῦ Δαμαλᾶ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ ὄνομα Ἐπισκοπὴ[3] ἢ Παλαιοεπισκοπὴ[4] ἢ Παναγία Ἐπισκοπή[5]. Ἡ περιοχὴ

[1] Bulletin de Correspondance Hellénique XVI 165 ἑ., XVII 84 ἑ. καὶ 526-7, XXI 543 ἑ., XXIV 179 ἑ., XXIX 269 ἑ.

[2] Ἀδημοσίευτοι εἰσέτι.

[3] Fourmont (1729) Bibl. Nat. nouvelles acquisitions franç. 1892, φ. 450 ἑ. Curtius, Peloponnesos τ. 2 σ. 436 Gotha 1852. Bursian, Geographie von Griechenland, Leipzig 1868 σ. 88.

[4] Dodwell. A classical and topographical tour through Greece London 1819 σ. 270. Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. V (Paris 1827) σ. 252.

[5] Expédition Scientifique de Morée τ. 2 Paris 1833 σ. 171.— Gell, The Itinerary of Greece, London 1810 σ. 121. Ἡ τελευταία αὐτὴ ὀνομασία ἔρχεται εἰς ἐπίρρωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Α. Χατζῆ περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὀνομασίας «Ἐπισκοπὴ» ἐξ ἐπιθέτου τῆς Παναγίας Ἐπίσκοπος, ὅρα Ἐπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τ. 2 (1938) σ. 152. Ἐν Τροιζῆνι ἡ Παναγία Ἐπίσκοπος θὰ διεδέχθη τὴν Ἀφροδίτην Κατασκοπίαν (Παυσ. 2, 32, 3).

ἐν ᾗ εὑρίσκεται τὸ ἐρείπιον ὀνομάζεται Δαμαλᾶς, ὄνομα ὅπερ φέρει καὶ χωρίον κείμενον ἡμίσειαν ὥραν νοτιοανατολικῶς τῶν ἐρειπίων τῆς Τροιζῆνος.

Κύριον θέμα τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐξέτασις τῆς μνημονευθείσης ἐκκλησίας, ἣν οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐμελέτησε, τοῦ ἀειμνήστου Λαμπάκη περιορισθέντος μόνον εἰς φωτογράφησιν τοῦ ἐρειπίου[1]. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μνημεῖον ἔχει ἄμεσον σχέσιν καὶ πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Δαμαλᾶ, αἱ περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ὁποίας εἰδήσεις, κατεσπαρμέναι τῇδε κακεῖσε, δὲν συνελέχθησαν εἰσέτι, ὥστε ν' ἀπαρτίσωσιν αὐτοτελῆ μονογραφίαν, ἐθεώρησα καλὸν νὰ προτάξω τῆς ἐξετάσεως τοῦ μνημείου ὅσας περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Δαμαλᾶ εἰδήσεις κατώρθωσα νὰ συλλέξω ἐν ταῖς ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκαις.

α) **Πολιτικὴ ἱστορία.** Ἡ ἀρχαία Τροιζὴν φαίνεται ὅτι ἐπέζησε καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τοῦτο τοὐλάχιστον μαρτυροῦσι παλαιοχριστιανικά τινα γλυπτὰ (θωράκιον, κιονόκρανον) ἅτινα εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησίας καὶ περὶ ὧν θέλει γίνει κατωτέρω λόγος. Ἄλλως τε ἡ κατὰ τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα ὕπαρξις τῆς Τροιζῆνος μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ Συνεκδήμου τοῦ γραμματικοῦ Ἱεροκλέους[2], ὅστις καταλέγει τὴν «Τρυζένα» μεταξὺ τῶν «πόλεων τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον». Ἀργότερον μάλιστα ἡ περιοχὴ τῆς Τροιζῆνος προήχθη εἰς ἐπισκοπήν, ἧς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 787, ὡς «Τροιζῆνος»[3].

Ἕνα ὅμως αἰῶνα ὑστερώτερον, ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου (886-907) τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς Τροιζῆνος ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ Δαμαλᾶ[4].

Ἡ ἐν τῷ τακτικῷ τοῦ Λέοντος μνεία τοῦ Δαμαλᾶ εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη. Μετ' αὐτὴν συναντῶμεν φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ Δαμαλᾶ τὴν περιοχὴν τῆς Ἐπιδαύρου—ἀντὶ τῆς γειτονικῆς Τροιζῆνος, ἣν θ' ἀνέμενέ τις—ἐν τῷ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος γραφέντι βίῳ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε[5], ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ Ὅσιος «πεμπταῖος οὐριοδρομήσας εἰς Πίδαυρον, *ὃν καὶ Δαμαλᾶν εἰώθασι καλεῖν οἱ ἐγχώριοι*, κατέλαβεν». Καὶ περαιτέρω «*καὶ τῷ Δαμαλᾷ* ἐπι-

[1] Πβλ. Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τεῦχ. Θ΄ (1910) σ. 13.

[2] Hieroclis, Synecdemus ἔκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 11 ἀριθ. 647.

[3] Mansi, Conciliorum amplissima collectio τόμ. 13, 145. Gams, Series episcoporum, Ratisbonae 1873 σ. 430. Le Quien, Oriens christianus τ. 2 σ. 224.

[4] Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 117 ἀρ. 411. Gelzer, Ungedruckte oder ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum ἐν Abhandlungen der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften I Classe, III, Abteilung München 1900 σ. 556.

[5] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ΄, 153 πβλ. καὶ ἀρχιμ. Μελετίου Γαλανοπούλου, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 78 καὶ 80.

δημήσας ὁ Ὅσιος καὶ τῷ κηρύγματι τῆς μετανοίας πάντας πρὸς ἀληθινὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ἐπανάξας ἔγνω καὶ πρὸς τὴν Κέκροπος ἀπαίρειν». Πόθεν προῆλθεν ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς εἰς Δαμαλᾶν δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς. Πιθανώτατόν μοι φαίνεται νὰ ὠνομάσθη οὕτω ἡ τοποθεσία, ἀπό τινος Δαμαλᾶ κατέχοντος μεγάλας αὐτόθι ἐκτάσεις. Εἶναι ἄλλως τε τὸ ὄνομα Δαμαλᾶς βυζαντινόν, ἀφοῦ ἀπαντᾶται καὶ ἐν ἐγγράφοις τοῦ 13ου μ.Χ. αἰῶνος[1].

Ὁ Δαμαλᾶς ἀναφέρεται μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1212 ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ III πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου ὑπὸ τὸν τύπον Damelant[2], μνημονεύεται δ' ὡσαύτως καὶ εἰς τὰς διαφόρους παραλλαγὰς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν ἀναγράφεται ὡς Δαμαλᾶς[3], εἰς δὲ τὴν γαλλικὴν ὡς Damales[4] ἢ Damalet[5], εἰς τὴν ἰταλικὴν ὡς Damalà[6], καὶ εἰς τὴν ἀραγωνικὴν ὡς Eldamala[7] (δέον El Damala). Ἀπὸ τὴν τελευταίαν μάλιστα παραλλαγὴν ταύτην μανθάνομεν, ὅτι ὁ Δαμαλᾶς ἅμα τῇ κατακτήσει τῆς Κορινθίας ὑπὸ τῶν Φράγκων (1210) ἐδόθη εἰς «εὐγενῆ ἱππότην» (gentil cavallero), ὅστις «ἔκτισεν αὐτόθι καὶ κάστρον», κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν συνήθειαν.

Ὁ Φράγκος δ' οὗτος ἡγεμὼν τοῦ Δαμαλᾶ ἦτο συγγενής τις τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Gui de la Roche εἰς ὅν, ὡς τὸ αὐτὸ χρονικὸν ἀναφέρει, ἐδόθη ἡ περὶ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον περιοχὴ[8], ὡς καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον[9]. Τὸ δὲ κάστρον, ὅπερ ἀναφέρει τὸ χρονικόν, ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βάσεων

[1] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τόμ. 4 σ. 35 (Δαμαλᾶς), τ. 4 σ. 230 (Δαμάλιος). Ἴσως καὶ ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15 αἰ. ἀκμάσας Ἀντώνιος Δαμιλᾶς νὰ ἐλέγετο ἀρχικῶς Δαμαλᾶς (Κ. Σάθας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868 σ. 106). Ἀργότερον (17ον αἰ.) συναντῶμεν καὶ τὸν πρωτοσύγκελλον Θεσσαλονίκης Νεόφυτον Δαμαλᾶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Θ΄ σ. 259). Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι τοποθεσία τις ἐν Χαλκηδόνι τῇ ἔναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὠνομάζετο Δάμαλον «ἵστατο γὰρ (αὐτόθι) δάμαλίς τις μαρμαρίνη ἐπάνω κίονος ἱδρυμένη» (πβλ. Notitias episcopatuum (Parthey) σ. 274). ἢ Δάμαλις (Νικ. Χωνιάτης 280, 22 Βόννης, Κίνναμος 80, 12. 101, 9. 277, 21 καὶ 294, 7 Βόννης). Προσθετέον δ' ἐν τέλει καὶ ὅτι χωρίον Δαμαλᾶ εὑρίσκεται καὶ ἐν Νάξῳ (Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades ἔκδ. Longnon Paris 1911 σ. 166 σημ. 3).

[2] Migne, Patrol. Latina τ. 216 στήλ. 587 οὐχὶ δὲ Damelanta, ὡς φέρεται παρὰ Max, Herzog zu Sachsen, Das christliche Hellas, Leipzig 1918 σ. 165.

[3] Buchon, Chroniques étrangères στ. 166 τ. I σ. 36, τοῦ αὐτοῦ Recherches historiques Paris 1845 τ. II σ. 57.

[4] Buchon, Chroniques I σ. 36.

[5] Buchon, Recherches historiques τ. 1 σ. 438 (Paris 1845).

[6] Hopf, Chroniques Grécoromanes, Berlin 1873 σ. 423.

[7] Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea ἔκδ. Alfr. Morel-Fatio, Genève 1885 σ. 30 παράγρ. 124.

[8] Libro de los fechos σ. 29 παράγρ. 119.

[9] Marino Sanudo Torsello, Istoria del Regno di Romania παρὰ Hopf, Chroniques Grécoromanes σ. 100.

τοῦ φρουρίου τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος. Σήμερον ἐξ αὐτοῦ δὲν σώζονται πλέον ἄλλα λείψανα ἐκτὸς ὀρόφου τινὸς μετὰ τοξικῶν θυρίδων προστεθέντος ἐπὶ πύργου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους[1]. Σκαφὴ ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Legrand παρὰ τὴν βάσιν τοῦ εἰρημένου πύργου ἔφερεν εἰς φῶς νομίσματα (ὀβολοὺς) Γουλιέλμου τοῦ 1ου de la Roche, δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν (1280-1287) ὡς καὶ τορνέσια ἄλλων Γάλλων πριγκίπων[2]. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ὁ Δαμαλᾶς περιῆλθεν εἰς τὸν ἐκ Mons τοῦ Βελγίου Ματθαῖον II de Walincourt, ὅστις διὰ τοῦτο ἐτιτλοφορεῖτο «βαρῶνος τῆς Βελιγόστης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ». Τὸν Ματθαῖον δὲ τοῦτον — ὃν ὁ Παχυμέρης (Ι 208 Βόννης) ἀποκαλεῖ Μάϊον δὲ Βελικοῦρτον — ἐνυμφεύθη εἰς δεύτερον γάμον ἡ θυγάτηρ Θεοδώρου Β΄ τοῦ Λασκάρεως Θεοδώρα, ἥτις, χηρεύσασα, εὑρίσκετο τότε εἰς τὸν Μορέαν[3].

Ὁ Ματθαῖος ἐδέσποσε τοῦ Δαμαλᾶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος[4], ὁπότε τὸ κάστρον τοῦτο περιῆλθεν εἰς τοὺς ἰσχυροὺς Γενοβέζους δυνάστας τῆς Χίου Zaccaria[5], ὧν ὁ Μαρτῖνος εἶχε νυμφευθῆ τῷ 1325 τὴν Jaqueline ἢ Jacobine de la Roche, δισεγγόνην τοῦ Γουλιέλμου. Ἔκοψε μάλιστα ὁ Zaccaria καὶ νόμισμα ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ Δαμαλᾶ, τὸ τορνέσιον δὲ τοῦτο τῆς βαρωνείας τοῦ Δαμαλᾶ ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ Παῦλος Λάμπρος[6].

Ὅταν τῷ 1329 οἱ Ζαχαρίαι ἐξεδιώχθησαν ἐκ Χίου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γ΄ ὁ μὲν Βενέδικτος ἀπέθανεν ἐκ λύπης τῷ 1330, ὁ δὲ Μαρτῖνος διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν αἰχμάλωτος τῶν Βυζαντινῶν, ἀποθανὼν ἀργότερον ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ κατὰ τοῦ Ἐμίρου τοῦ Ἀϊδινίου. Οἱ υἱοί του ὅμως Βαρθολομαῖος καὶ Κεντυρίων διετήρησαν τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πατρῴας κτήσεις τῆς Χαλανδρίτσης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ, φέροντες τὸν τίτλον «βαρώνου τοῦ Δαμαλᾶ» μέχρι τοῦ 1382 ὅτε, ἀποθανόντος καὶ τοῦ Κεντυρίωνος, ὁ Δαμαλᾶς ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων[7].

Ἡ ἐπὶ τοῦ Δαμαλᾶ κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων διήρκεσε μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Εὐθὺς δὲ μετὰ ταύτην ἤτοι τὸ 1456 δύο τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων ἐπρότειναν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς νὰ παραδώσωσιν εἰς αὐτοὺς τὸ Μουχλὶ

[1] Ὅρα ἀπεικόνισιν τοῦ πύργου τούτου μετὰ τῆς ὑπεράνω φραγκικῆς προσθήκης παρὰ Dodwell, Classical tour through Greece πίν. ἔναντι σ. 270 καὶ Wordsworth, La Grèce pittoresque et historique, μετάφρ. Regnault, Paris 1841 σ. 354.

[2] Bull. Corresp. Hellén. XXIX (1905) σ. 278 σημ. 1.

[3] Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι 1898 σ. 483, πβλ. καὶ D. Zakythinos, Le despotat Grec de Morée, Paris 1932 σ. 42, καθ' ὃν ἡ Εὐδοκία καὶ οὐχὶ ἡ Θεοδώρα ὑπανδρεύθη τὸν Ματθαῖον.

[4] Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐν πράξει μνηστείας τοῦ 1307 τῆς Ματθίλδης μετὰ τοῦ Φιλίππου D'Anjou ὑπογράφει ὡς μάρτυς καὶ ὁ «κύριος τοῦ Δαμαλᾶ» Ρενάλδος De la Roche (St Genois, Monuments anciens, droit des terres de Haynaut σ. CCXV).

[5] G. Schlumberger, Les principautés franques du Levant, 1877 σ. 103.

[6] Mélanges de Numismatique τόμ. II καὶ B.C.H. I, tab. I No 11. Πβλ. καὶ Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878 πίν. XII No 35.

[7] G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin Paris 1878 σ. 326.

καὶ τὰ τρία κάστρα τῆς Ἀργολίδος: Δαμαλᾶ, Λιγουριὸ καὶ Φανάρι. Ἡ δὲ ἑνετικὴ κυβέρνησις, εὗρεν ὡς ἦτο εὐνόητον, λίαν δελεαστικὴν τὴν πρότασιν ταύτην[1]· διότι τὰ τρία εἰρημένα κάστρα ἔκειντο οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης.

Ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἀποσπάσματος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Stefano Magno[2] ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1463 μανθάνομεν, ὅτι οἱ Ἑνετοὶ κατέλαβον «τὸν Δαμαλᾶν παρὰ τὸ Ναύπλιον καὶ διῆγον ἐφεξῆς εἰρηνικῶς» (πρὸς τοὺς Τούρκους). Ἐν ἄλλῳ δὲ πάλιν ἀποσπάσματι τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ ἀναφερομένῳ εἰς τὸ ἔτος 1467 καὶ περιέχοντι κατάλογον τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κάστρων[3], μνημονεύονται τὰ κάστρα τοῦ Δαμαλᾶ καὶ τῆς γειτονικῆς Πιάδας ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Ἑνετὸν διοικητὴν Ναυπλίου ἀλλ' ὡς ὄντα ἠρειπωμένα. Πόσον ἀκόμη χρόνον παρέμειναν οἱ Ἑνετοὶ ἐν Δαμαλᾷ δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸν[4]· πάντως περὶ τὸ 1531 αἱ πηγαὶ ἀναφέρουσι τὸν Δαμαλᾶν ὡς «territorio Turchesco»[5].

Παρέμεινε δ' ὁ Δαμαλᾶς εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τῷ δὲ 1827 διετέλεσεν ἕδρα τῆς Γ΄ τῶν Ἑλλήνων Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἥτις ἀνηγόρευσε καὶ προσεκάλεσε Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος τὸν Καποδίστριαν[6]. Ἡ συνέλευσις δ' αὕτη, ἥτις ἀρχίσασα ἐν Ἐπιδαύρῳ τῷ 1826 ἐσυνεχίσθη ἐν Ἑρμιόνῃ καὶ ἐτελείωσεν ἐν Δαμαλᾷ, ὠνομάσθη ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος τῆς περιοχῆς «ἡ ἐν Τροιζῆνι».

β). **Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος ὑφίστατο ἐπισκοπὴ Τροιζῆνος, ἧς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787[7]. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 9ου αἱ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου ἡ ἐπισκοπὴ Τροιζῆνος μετωνομάσθη εἰς ἐπισκοπὴν Δαμαλᾶ, ἥτις πρώτη μεθ' ἐξ ἄλλων ἐπισκοπῶν ἀναφέ-

[1] William Miller, The Latins in the Levant London 1908, σ. 430. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Β΄ σ. 143.

[2] Annali veneti di Stefano Magno παρὰ Hopf, Chroniques Grécoromanes, Berlin 1873 σ. 203.

[3] Hopf, ἔ. ἀ. σ. 205 καὶ 206. Ὁ αὐτὸς κατάλογος τῶν κάστρων εὕρηται — χρονολογημένος ὅμως ἀπὸ τοῦ 1469 — καὶ εἰς τὰ Genealogica varia ἤτοι τὸν ὑπ' ἀριθ. 90 Μαρκιανὸν κώδικα (Ital. Cl. VII fol. 31 r. v.).

[4] Κατὰ τὰς ἐν Δαμαλᾷ ἀνασκαφὰς τοῦ Legrand (BCH 1905 σ. 271 σημ. 1) εὑρέθησαν ἑνετικὰ νομίσματα μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Antonio Veniero καὶ Andrea Contarini. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος διετέλεσε προνοητὴς Κορώνης τῷ 1486 καὶ Μεθώνης τῷ 1494, ὁ δὲ δεύτερος Ναυπλίου τῷ 1519 πβλ. Hopf, Chroniques Grécoromanes σ. 381, 382 καὶ 384.

[5] Κ. Σάθα, Μνημεῖα τῆς Ἑλλην. Ἱστορίας τόμ. ϛ΄ 254. Ὁ Δαμαλᾶς σημειοῦται καὶ ἐν τῷ χάρτῃ τοῦ Giacomo Gastaldi τοῦ 1545 τῷ προτασσομένῳ τοῦ 3ου τόμου τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλην. Ἱστορίας τοῦ Σάθα (Paris 1882).

[6] Α. Ζ. Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος τόμ. Ζ΄ σ. 104-113 καὶ 132.

[7] Ὅρα τὰς ἐν σελ. 18 σημ. 1 μνημονευθείσας πηγάς.

ρεται ὡς ἀποτελοῦσα τὴν μητρόπολιν Κορίνθου ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-911)[1].

Τῷ 1210, ὅτε ἡ Κόρινθος κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐδέχθη λατινικὴν ἀρχιεπισκοπήν, ἱδρύθη παραλλήλως καὶ λατινικὴ Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ III πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου Gualter[2] χρονολογουμένης ἀπὸ 11ης Καλανδῶν Ἰουνίου 1212.

Διετηρήθη δ' ἡ Λατινικὴ αὕτη ἐπισκοπή, ἐφ' ὅσον διήρκεσε καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων Γενοβέζων καὶ Ἑνετῶν κατοχὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Δαμαλᾶ. Ἂν δὲ παραλλήλως πρὸς τὴν Λατινικὴν ὑφίστατο ἐν Δαμαλᾶ καὶ ἡ ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ ἢ ἂν ἐσχόλαζεν, ὡς συνέβη δι' ἄλλας, δὲν γνωρίζομεν· πάντως τὸ νέον τακτικὸν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸ συνταχθὲν ἐπὶ Μιχαὴλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου (1251-1282) ἀναγράφει τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Δαμαλᾶ καὶ πάλιν ὡς πρώτην μεταξὺ τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν μητρόπολιν Κορίνθου[3]. Ἐκ κώδικος δὲ μάλιστα τῆς Πάτμου μανθάνομεν, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1262 ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ ἦτο ὁ Λουκᾶς, ὅστις καὶ φέρει ἐνταῦθα τὸν σύνθετον τίτλον «Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»[4]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ Δαμαλᾶ ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13ου αἰῶνος εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὴν Πεδιάδα ἤτοι τὴν σημερινὴν Πιάδαν ἐτυμολογηθεῖσαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἐκ τοῦ Πεδιὰς (Πεδιάδα) ὅπως καὶ «τὰ Δαμαλᾶ»[5] ἐθεωρήθησαν ὡς τὰ Δαμαλὰ ἤτοι ὡς ὀνομαστικὴ πληθυντικοῦ οὐδετέρου τινὸς ⟨Δαμαλόν⟩, κατὰ γενικὴν δ' ἐνταῦθα πληθυντικὴν «Δαμαλῶν».

Ὑπὸ τὸν ἁπλοῦν τίτλον, Δαμαλῶν, φέρεται ἡ ἐξεταζομένη ἐπισκοπὴ καὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν Νείλου τοῦ Δοξαπατρῆ[6] (1386-7), ὑπὸ δὲ τὸν σύνθετον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς διασωθέντα τακτικά. Ἐν τούτοις ἐν κώδικι τινι τῆς ἐν Βιέννῃ Βιβλιοθήκης (Tholog. gr. 266, Nessel) γεγραμμένῳ τὸν 15ον αἰῶνα ὑπάρχει σημείωμα περὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Πελοποννήσου, ἐν ᾧ ἀναγράφεται καὶ πάλιν ὁ *Δαμαλῶν* ἄνευ τοῦ Πεδιάδος[7].

[1] Notitiae episcopatuum (ἔκδ. Parthey) σ. 117, 215 καὶ 256 Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 556.

[2] Migne, Patrol. latina τόμ. 216 στ. 587. Ἐνταῦθα ὁ Δαμαλᾶς (Damelant) φέρεται 3ος μεταξὺ τῶν εἰς τὴν διοίκησιν Κορίνθου ὑπαγομένων ἑπτὰ ἐπισκοπῶν: Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Δαμαλᾶ, Μονεμβασίας, Ἄργους, Ἕλους καὶ Ζεμενοῦ Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Bury μνημονεύει ἐν Journal of Hellenic Studies VII, 318, ἐπιστολὴν τοῦ Ἰννοκεντίου ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ, χρονολογουμένην δὲ ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1210. Ταύτην ὅμως ἐρευνήσας δὲν ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἔτους τούτου.

[3] Notitiae episcopatuum ἔκδ. Parthey σ. 300. Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 639. Κονιδάρης, Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος στ. 297.

[4] Σακελλίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη σ. 62 κῶδ. ργ΄.

[5] Πβλ. τὰ βυζαντινὰ «τὰ Κύρου», «τὰ Ἀρματίου» καὶ πλεῖστα ἄλλα.

[6] Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey, σ. 300 ἀρ. 258.

[7] Lambecius, Commentarii τ. Ε΄ σ. 586 πβλ Σπ. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Ϛ΄ σ. 180.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ φαίνεται ὅτι ἀπέλαυεν ἰδιαιτέρων προνομίων· διότι ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ οὐ μόνον ἐξηκολούθει νὰ εἶναι πρωτόθρονος τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνδύεται πολυτελέστερον τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων ἐπισκόπων[1], οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν αὐτὴν μητρόπολιν. Τοῦτο δὲ συνάγομεν ἐκ τακτικοῦ τινος, ὅπερ, κατὰ τὸν Gelzer[2], ἀνάγεται πιθανώτατα εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἐν ᾧ γράφονται τὰ ἑξῆς[3]:

«Ὁ Κορίνθου τῆς Πελοποννήσου ἔχει ταύτας
τοῦ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»

μεθ' ὃ εὐθὺς προστίθεται:

Ὁ Δαμαλὸς (sic) *πρωτόθρονος φορεῖ πολυσταύριον καὶ βαστάζει καὶ εἰς τὸν μανδύαν ποταμούς*[4], *ὡς ὁ Κίτρους· οὐχὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἔχουν τὴν τοσαύτην [ἀξίαν] τάξιν.*

Μεθ' ὃ ἕπονται αἱ 4 ἐπισκοπαὶ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

Ὑπερμεσοῦντος δὲ τοῦ 16ου αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν ἐμφανίζεται συνηνωμένη μετὰ τοῦ Πολυφέγγους ἐν τῇ πράξει καθαιρέσεως τοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ[5], τοῦ 1565, ἣν συνυπογράφει καὶ ὁ «Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πολυφέγγους» Ὀλίγον ὅμως μετὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν, χωρισθεῖσα ἀπὸ τοῦ Πολυφέγγους, συνηνώθη καὶ πάλιν μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀφ' οὗ ἡ μὲν Πιάδα συνορεύει πρὸς τὸν Δαμαλᾶν, τὸ δὲ Πολύφεγγος παράκειται τῇ Νεμέᾳ. Πράγματι ἐν κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἀνατολικῶς τῆς Ἐπιδαύρου κειμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, φερούσῃ τὴν χρονολογίαν 1577 ἀναφέρεται καὶ πάλιν ὁ «θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Δωρόθεος ἐκ πόλεως Κορίνθου»[6]. Ἐν τούτοις ὀλίγα ἔτη μετὰ ταῦτα συναντῶμεν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν καὶ πάλιν συνηνωμένην πρὸς τὸ Πολύφεγγον «γνώμῃ συνοδικῇ» ἐν σιγιλλίῳ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ

[1] Αἱ ἐπισκοπαὶ Ἄργους καὶ Μονεμβασίας εἶχον μεταξὺ προαχθῆ εἰς ἀρχιεπισκοπάς.

[2] Ungedruckte κλπ. σ. 614.

[3] Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 634.

[4] Ποταμοὶ ἦσαν ταινίαι ἐρυθραὶ καὶ λευκαὶ ὀφιοειδεῖς βαίνουσαι κατακορύφως εἰς δήλωσιν τῶν κρουνῶν τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐκ τῆς θείας πλευρᾶς ἀποσταξάντων. Διὰ τούτων ἐκοσμοῦντο τὰ στιχάρια ἢ οἱ μανδύαι τῶν ἀρχιερέων, ἐν ᾧ οἱ φαινόλαι ἐκοσμοῦντο διὰ σταυρῶν. Ὅρα σχετικῶς Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ θείου ναοῦ. (Migne, Patr. Gr. τόμ. 155 στήλη 256c καὶ 712c). Δημ. Χωματιανόν, ἀπάντησις Σ πρὸς Κ. Καβάσιλαν (Pitra, Analecta sacra 6, 634). Κωδινόν, Περὶ ὀφφικιαλίων 105, 18 (Βόννης).

[5] Πατριαρχ. Ἱστορία ἔκδ. Βόννης σ. 186, 10 Πβλ. καὶ Ὀττυβονιανὸν κώδικα 75 φ. 154β παρὰ Feron-Battaglini, Codices manuscripti Ottoboniami bibliothecae Vaticanae Ρώμη 1873 σ. 47. (Ἡ παραπομπὴ παρὰ Λάμπρῳ, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Ϛ΄ σ. 180) πβλ. καὶ Crusius, Turcograecia τ. 2 σ. 174.

[6] Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25, 412.

Β΄ τοῦ ἔτους 1591[1]. Μόνην δὲ πάλιν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν ἐν πατριαρχικῷ σιγιλλίῳ καὶ λογαριασμῷ τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου, τοῦ ἔτους 1593-4, περὶ τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν[2].

Κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα εὑρίσκομεν τὴν Ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν συνηνωμένην μετὰ τῆς Πεδιάδος, ἐν νομοκάνονι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (φυλ. 168α κεφ. σλζ΄) ἔνθα σημείωμα λέγει ὅτι «*ὁ Κορήνθου τῆς Πελοπονήσου ἔχι ταύτας* (τὰς ἐπισκοπάς): *τοῦ Δαμαλλὼν καὶ Παιδιάδος*»[3]. Ἀλλὰ καὶ καθ᾿ ὅλον τὸν 18ον αἰῶνα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν διετέλεσε συνηνωμένη μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς διδάσκουσιν ἐπιγραφαὶ ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου, αἵτινες εἶναι κατὰ τοῦτο πολύτιμοι, διότι μανθάνουσι εἰς ἡμᾶς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν κατὰ καιροὺς διατελεσάντων ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς. Οὕτω, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ 1701 τοῦ ἐν Λιγουριῷ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἀναφέρεται «ὁ Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος *Ἰάκοβος*»[4]. Ὁ αὐτὸς δ᾿ ἐπίσκοπος ἀναφέρεται καὶ διὰ τὰ ἔτη 1710 καὶ 1713 ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν ἐκκλησιῶν Ἁγ. Ἰωάννου ἐπὶ τοῦ φρουρίου Νέας Ἐπιδαύρου[5] καὶ Ἁγ. Μαρίνης Β. Δ. τοῦ Λιγουριοῦ[6]. Ἐσφαλμένως δ᾿ ὁ Μηλιαράκης[7] γράφει ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος Θεοφύλακτος· τοιοῦτον ὄνομα δὲν μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή, προῆλθε δ᾿ ἀναμφιβόλως ἐκ παρανοήσεως τοῦ ἐπιθέτου «θεοφιλέστατος», ὅπερ φέρει ὁ περαιτέρω ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἐπίσκοπος Ἰάκωβος.

Τῷ 1719 ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος ἔτυχε τῆς ἐξαιρετικῆς τιμῆς νὰ ὑψωθῇ εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου καὶ ἐξαρτηθεῖσα ἀπ᾿ εὐθείας ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐγένετο δ᾿ ἡ ἀπόσπασις αὕτη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ΄ ἕνεκα τῆς σκανδαλώδους διαγωγῆς τοῦ τότε μητροπολίτου Κορίνθου Μητροφάνους, ὅστις πολλαχῶς ἐπίεζε, χάριν χρηματισμοῦ, τὸν ἐνάρετον ἐπίσκοπον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Σωφρόνιον, καθ᾿ ἃ λεπτομερῶς ἀναφέρει ἡ σχετικὴ συνοδικὴ διάγνωσις[8].

Πράγματι δὲ τὸν εἰρημένον Σωφρόνιον συναντῶμεν μὲ τὸν τίτλον τοῦ «Πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου» ἐν ἐπιγραφῇ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Νικο-

[1] Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα Ἱερεμίου τοῦ Β΄ σ. 171.

[2] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ΄ σ. 379. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Ζακυθηνοῦ (Ἑλληνικὰ τ. 5 σ. 195). Ἐπὶ τοῦ νώτου τοῦ χειρογράφου τούτου ἀναφέρεται ἡ περίληψις ἔχουσα ὡς ἑξῆς «ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Δαμαλῶν μοναστήριον Ἁγ. Δημητρίου». Πρόκειται περὶ τῆς εὐθὺς ὑπὲρ τὸ χωρίον Δαμαλᾶ ἠρειπωμένης μονῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, περὶ ἧς ἰδὲ Λαμπάκην, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β΄ σ. 10.

[3] Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Γ΄ 117.

[4] Ζησίου, Σύμμικτα σ. 87 ἀρ. 37, Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 422.

[5] Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 423.

[6] Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 425.

[7] Ἀντ. Μηλιαράκη, Γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας Ἀθῆναι 1886 σ. 81, ἐξ οὗ παρέλαβε καὶ ὁ Ν. Πολίτης, Λαογραφία τόμ. Α΄ σ. 695.

[8] Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τ. Δ΄ σ. 377. Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Ϛ΄, 184.

λάου καὶ Δημητρίου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀδαμίου[1]. Ἀφ᾿ ἑτέρου ὅμως ἐν χαράγματι τοῦ 1751 εὑρισκομένῳ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου κειμένῃ ἀνατολικῶς τῆς Ν. Ἐπιδαύρου, ἀναφέρεται ὁ θεοφιλέστατος Εὐθύμιος ὁ Τρικαλίτης[2], ὥστε φαίνεται ὅτι, ἀποθανόντων τοῦ Μητροφάνους καὶ τοῦ Σωφρονίου, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δαμαλῶν ὑπεβιβάσθη εἰς ἐπισκοπήν. Ὡς ἐπισκοπῆς δὲ γίνεται μνεία αὐτῆς καὶ ἐν σιγιλλίῳ τοῦ 1791 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου τοῦ Ζ΄[3], ἔνθα ἀνώνυμός τις ἐπίσκοπος φέρει ἁπλῶς—πιθανώτατα λόγῳ συντομίας—τὸν τίτλον Δαμαλῶν ἄνευ δηλ. τοῦ Πεδιάδος. Ὁμοίως ὡς Δαμαλῶν ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἐν ἐγγράφῳ τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων περὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς μονῆς τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν τῆς εὑρισκομένης ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν, ὑπογεγραμμένῳ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου καθηγουμένου καὶ ὑποβεβαιουμένῳ ὑπὸ τοῦ «Δαμαλῶν Νεοφύτου» ἀπὸ α΄, Δεκεμβρίου 1797[4].

Τελευταῖος δ᾿ ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς ἐγένετο ὁ Ἰωνᾶς[5], ὅστις μνημονευόμενος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1821[6], διεδέχθη τῷ 1825 τὸν παραιτηθέντα «μινίστρον τῆς θρησκείας» Ἰωσὴφ τὸν Ἀνδρούσης[7] διετέλεσε δ᾿ ἐπίσκοπος Δαμαλῶν, μέχρι τοῦ 1833, ὅτε ἡ Ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν συνεχωνεύθη πρὸς τὴν τοῦ «Ἄργους καὶ Ναυπλίου» ἀποτελέσασα μετ᾿ αὐτῶν τὴν σημερινὴν ἐπισκοπὴν Ἀργολίδος.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ καταστρώσωμεν — μετὰ πολλῶν βεβαίως χασμάτων — τὸν κάτωθι πίνακα ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς Τροιζῆνος-Δαμαλᾶ.

Ἔτος	Ὄνομα	Τίτλος
787	Ἀντώνιος	Ἐπίσκοπος Τροιζῆνος
1262	Λουκᾶς	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1565	Ἰωάσαφ	» Δαμαλῶν καὶ Πολυφέγγους
1577	Δωρόθεος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1701 1710 1713	Ἰάκωβος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1719	Σωφρόνιος	Ἀρχιεπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1751	Εὐθύμιος	Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1791	(ἀνώνυμος)	» Δαμαλῶν
1797	Νεοφυτος	» Δαμαλῶν
1821	Ιωνᾶς	» Δαμαλῶν

[1] Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 428.

[2] Χρ. Γιαμαλίδης, ἔ. ἀ. σ. 413.

[3] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ΄, 396 ἀρ. 69. Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικὰ τ. 5 σ. 197.

[4] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Ζ΄ σ. 344.

[5] Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σῳζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα τ. Β΄ σ. 5. Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια 1910 ἀρ. 28 σ. 223.

[6] Κωνστ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σῳζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, Ἀθήνησι 1864 τ. 2 σ. 4.

[7] Κωνστ. Οἰκονόμου, ἔ. ἀ. τ. 2 σ. 38.

γ) **Παραδόσεις, θρῦλοι καὶ παροιμίαι.** Περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ χωρίου Δαμαλᾶ ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐντοπίοις περίεργος παράδοσις, ἣν ἀκούσας παρά τινος γέροντος χωρικοῦ τοῦ Δαμαλᾶ, κατέγραψε τῷ 1868 ὁ Μιχαὴλ Π. Λάμπρος[1]. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἔχει αὕτη:

«*Ἐλυμαίνετο ποτὲ τὸ χωρίον δεινὴ πανώλης. Ἄνθρωποι καὶ ζῷα ἀπέθνησκον καὶ ἐν γένει ἡ δυστυχία κατέλαβε τὸν τόπον, χωρὶς νὰ φαίνεται οὐδεὶς τρόπος σωτηρίας. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν μία δάμαλις ἐγέννησε δίδυμα τέκνα, ἅτινα ἐντὸς 40 ἡμερῶν ἠδυνήθησαν ζευχθέντα νὰ ἀροτριώσωσιν ἱκανὸν διάστημα γῆς. Ἐσυλλογίσθησαν λοιπὸν νὰ περιφέρουν τὰ δαμάλια εἰς τὸ χωρίον καὶ ἔπειτα νὰ τὰ σφάξωσιν ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ· τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο καὶ ἡ πανώλης ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης κατέπαυσεν ὁλοσχερῶς. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, εὐγνωμονοῦντες τὰ σώσαντα αὐτοὺς δαμάλια, ὠνόμασαν ἐξ αὐτῶν τὸ χωρίον Δαμαλᾶν*».

Πολλὰ ἐπίσης διηγοῦνται οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τοῦ Δαμαλᾶ καὶ περὶ τῆς ἠρειπωμένης ἐκκλησίας· τὸ ὄχι τόσον πολυδαίδαλον αὐτὸ κτίσμα θεωροῦσιν οἱ ἁπλοϊκοὶ χωρικοὶ ὡς τὸ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλειφθὲν ἐπισκοπικὸν μέγαρον—τὴν Ἐπισκοπὴν—ἣν φαντάζονται «μὲ ἀναριθμήτους θύρας καὶ λαβυρινθώδεις θολωτοὺς χώρους[2]», ἐν ᾧ, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, εἶναι μία ἐπιμήκης ἁπλῆ ἐκκλησία μετὰ νάρθηκος καὶ προσκτισμάτων.

Πανελλήνιος τέλος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ «Ἐπισκόπου τοῦ Δαμαλᾶ» παροιμία, ἥτις εἶναι διαδεδομένη μετὰ πλείστων παραλλαγῶν, ἀπὸ Κερκύρας μέχρι Καππαδοκίας, τοῦθ' ὅπερ ἐλέγχει, κατὰ τὸν Νικ. Πολίτην[3], τὴν παλαιότητα αὐτῆς.

Τὴν ἐν λόγῳ παροιμίαν ἀντέγραψε πρῶτος, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Chandler[4] ἀκούσας ἐν αὐτῇ τῇ ἕδρᾳ τῆς ἐπισκοπῆς. Ἔχει δ' αὕτη ὡς ἑξῆς:

Πίσκοπε τοῦ Δαμαλᾶ
δίχως νοῦ, δίχως μυαλὰ
τὰ λιανὰ[5] δὲν ἤθελες
τὰ μεγάλα γύρευες
τραύα τὸ χερόμυλο
κούνα τ' ἀραπόπουλο.

[1] Ἐκδρομὴ εἰς τὴν Γέφυραν τοῦ Διαβόλου, ἐν Καζαμίᾳ τοῦ Α. Κορομηλᾶ τοῦ 1868 σ. 115-116.

[2] Curtius, Peloponnesos, τόμ. II Gotha 1852 σ. 436.— Τὰ αὐτὰ ἐπὶ λέξει ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III London 1898 σ. 273.

[3] Παροιμίαι τόμ. Δ' σ. 259.

[4] Travels in Greece, Oxford 1776 σ. 218. Τοῦ αὐτοῦ Γαλλ. μετάφρ. Voyages 1806 τ. III σ. 245.

[5] Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὑπάρχουσιν ἀνορθογραφίαι, γράφεται δὲ καὶ λινά, ὅπερ ὁ Κοραῆς διώρθωσεν εἰς λιανὰ (Κοραῆ, Στράβων 1819 τ. Δ' σ. 162).

Ἡ παροιμία αὕτη λέγεται, ὡς γνωστόν, ἐπὶ τῶν δεινὰ πασχόντων λόγῳ τῆς ἀπληστίας των, ὁ αὐτὸς δὲ Chandler ἐξηγεῖ τὸ ἱστορικόν της ὡς ἑξῆς:

«Προσέφεράν ποτε εἰς ἐπίσκοπον δῶρον ἰχθῦς, οὓς οὗτος μικροὺς ἰδὼν δυσηρεστήθη· ἐλπίζων δ' ὅτι θὰ εὕρῃ μεγαλυτέρους ἀπεφάσισε νὰ δοκιμάσῃ· ἀλλὰ τὸ πλοῖον συνελήφθη ὑπὸ Βαρβαρίνων πειρατῶν· αἰχμαλωτίσαντες οὗτοι αὐτὸν τὸν ἠνάγκασαν ν' ἀλέθῃ σῖτον καὶ ταὐτοχρόνως νὰ λικνίζῃ ἓν βρέφος· ἐκίνησεν ὅμως εἰς συμπάθειαν τὸν κύριον αὐτοῦ ᾄδων στίχους τινάς, οὓς αὐτὸς ἐποίησε, μὴ ἔχοντας μὲν ποιητικὴν ἀξίαν ἀλλ' ἐκφράζοντας τὴν ἀσυνεσίαν του καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς».

Ἐπειδή, ὡς εἶναι διατυπωμένη ἡ παροιμία, δὲν γίνεται φανερὸς ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὑπόκειται ὁ μῦθος οὔτε δὲ καὶ γνωστόν τι γεγονός, ἐξ οὗ νὰ δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἀσφαλῶς αὐτόν, πολλαὶ ἐξηνέχθησαν εἰκασίαι περὶ τοῦ εἰς ποῖον ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ ἀναφέρεται ἡ παροιμία. Ἐκ τῶν εἰκασιῶν ὅλως ἀναξία προσοχῆς τυγχάνει ἡ τοῦ Θεοδ. Κληρονόμου[1], σοβαρωτέρα δὲ ἡ τοῦ Μιχ. Λαμπρινίδου[2], καθ' ὃν ἡ παροιμία ὑπαινίσσεται τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ Ἰάκωβον[3], ὅστις κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1715 γενομένην πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων συλληφθεὶς φαίνεται ὑπὸ Ἀλγερίνων πειρατῶν βοηθούντων τὸν τουρκικὸν στόλον καὶ ἀχθεὶς πρὸ τοῦ Τούρκου ναυάρχου ἐξηναγκάσθη ὑπ' αὐτοῦ νὰ γράψῃ πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς τοῦ Ναυπλίου νὰ παραδοθῶσι· προσθέσας ὅμως ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὸ γνωστὸν δίστιχον «*πίσκοπος κρεμάμενος ἔγραφε κι' ἀπόγραφε*» καὶ ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐμαστιγώθη καὶ ἤχθη αἰχμάλωτος μετ' ἄλλων λαφύρων εἰς Ἀλγέριον. Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Λαμπρινίδου ἠσπάσθη ὁ τότε ἀρχιμανδρίτης καὶ νῦν μητροπολίτης Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης[4], ἀνέτρεψεν ὅμως ὡς ἀβάσιμον ὁ Νικόλαος Πολίτης[5] ἀποδείξας ὅτι ἡ παροιμία εἶναι πολὺ ἀρχαιοτέρα τοῦ Ἰακώβου. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην τοῦ Πολίτου ἐστήριξεν ἀργότερον ὁ Φ. Κουκουλές[6], προσαγαγὼν ἔγγραφον μαρτυρίαν τοῦ 13ου αἰῶνος περὶ ζωγρήσεως μητροπολίτου τινὸς ὑπὸ πειρατῶν[7]. Ὁ μητροπολίτης οὗτος ὅμως δὲν ἦτο ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ, ἀλλὰ Ναυπάκτου, ἡ ἀσυμφωνία δ' αὕτη θεραπεύεται, κατὰ τὸν κ. Κουκουλέν, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης Ναυπάκτου ὠνομάζετο Δαμαλᾶς, τὸ δὲ οἰκογενειακὸν τοῦτο ἐπίθετον, παρανοηθὲν ἀργότερον, ἔδωκε τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ τῆς παροιμίας.

[1] Ἀργολικὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι 1910 σ. 181.

[2] Ἡμερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου τοῦ ἔτους 1910 σ. 361.

[3] Ὅρα ἀνωτέρω σ. 24.

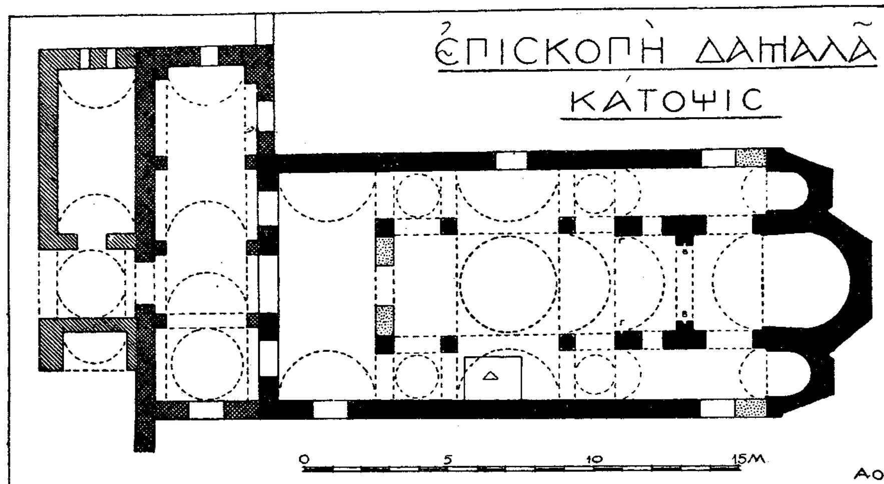
[4] Ν. Ἑλληνομν. Ϛ' 332 καὶ Λαογραφ. Α', 693.

[5] Λαογραφ. Α', 695.

[6] Λαογραφ. Β'. σ. 550.

[7] Πρόκειται περὶ τῆς ἐν ἔτει 1232 σταλείσης ἀπαντήσεως τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Μανουὴλ Δούκαν Miklosich-Müller, Acta et diplomata τόμ. Γ' σ. 61.

δ) **Ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις.** Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ἐπισκοπῆς εἶναι ἐπίμηκες κτήριον, ἱδρυμένον πιθανῶς, ὡς ἤδη παρετήρησαν παλαιοὶ ἐρευνηταί, ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου τινὸς ναοῦ τῆς Τροιζῆνος. Εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλεῖστον δι᾿ ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἰδίᾳ πωρίνων δωρικῶν σφονδύλων ἐνεκτισμένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἢ τοὺς διαμέσους τοίχους. Παλαιότεροι μελετηταὶ[1] ἀναφέρουσιν ὅτι μαρμάρινόν τι ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, μὲ κυμάτια καὶ ἀνθέμια ἐνθυμίζοντα τὰ τοῦ Ἐρεχθείου, ἦτο που ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένον· σήμερον τὸ μέλος τοῦτο δὲν ὑπάρχει πλέον, ὡς δὲν ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ γλυπτά,

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ.

ἅτινα φαίνονται εἰς φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη κατὰ τὸ 1890[2].

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου διατηροῦνται ἐνιαχοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τῶν θόλων του (3,60) εἴς τινα μάλιστα μέρη σώζονται καὶ τμήματα τῶν καλυπτουσῶν θολωτῶν ὀροφῶν. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι πολὺ κανονικὴ ἀποτελεῖται δ᾿ ἀπὸ μικροὺς σχετικῶς λίθους τοῦ ἐντοπίου σκοτεινοχρόου πετρώματος καὶ πλίνθους, αἵτινες πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενά. Κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, ἥτις σώζεται καλύτερον, διακρίνει τις κάτω μεγάλους ὀρθοὺς λίθους τεθειμένους κατ᾿ ἀποστάσεις, ἐφ᾿ ὧν εἶναι τεθειμένοι ἄλλοι ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τούτων πάλιν ἄλλοι κατακορύφως εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κάτω, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωνται σταυροί. Τοιοῦτο σύστημα τοιχοδομίας συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος ἐν συνδυασμῷ

[1] Pouqueville, Voyage de la Greece τ. V (Paris 1827) σ. 252. Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III 1898 σ. 273.

[2] Φωτογραφία ἀρ. 1805 πβλ. Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. τεῦχ. Θ' (1910) σ. 13.

ὅμως πρὸς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοποιίαν, ὡς π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος τοῦ χωρίου Χριστιάνου τῆς Τριφυλίας[1], ἐν τῇ Καπνικαρέᾳ Ἀθηνῶν, τῷ καθολικῷ τῆς Μονῆς Δαφνίου[2] κλπ.

Εἰς τὰ σωζόμενα λείψανα διακρίνει τις τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: (εἰκ. 2) α) τὸν κυρίως ναὸν β) τὸν νάρθηκα καὶ γ) τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα μετὰ τοῦ περιβόλου. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν εἶναι σύγχρονα ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν διαδοχικῶς, ὡς ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς διαφόρου τοιχοδομίας των ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Τούτου ἕνεκα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 2) ἕκαστον αὐτῶν ἐσημειώθη ἰδιαιτέρως ἤτοι ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς διὰ μέλανος χρώματος, ὁ νάρθηξ διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως καὶ τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα δι᾿ ἁπλῆς διαγραμμίσεως. Τέλος τμήματά τινα κατεδαφισθέντα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν διὰ κοκκίδων.

α) **Ὁ κυρίως ναός.** Οὗτος εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα καταλῆγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς βαθείας ἡμιεξαγώνους ἀψῖδας ἱεροῦ.

Τὸ ἐν λόγῳ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μῆκος μέρη α) εἰς νάρθηκα β) εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ γ) εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ φέρει προσκεκολλημένας τὰς εἰρημένας τρεῖς κόγχας ἢ ἀψῖδας.

Καὶ ὁ μὲν νάρθηξ ἔφερε πρὸς δυσμὰς τρεῖς θύρας, μίαν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν στενὴν αὐτοῦ πλευράν· δι᾿ ἑτέρων δὲ τριῶν θυρῶν συνεκοινώνει πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Οὗτος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας ἐν τετραγώνῳ, οἵτινες βεβαίως θὰ ὑπεβάσταζον κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου περίπου 3.50 μ. Τῶν εἰρημένων κιόνων σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν αἱ μαρμάριναι ἰωνικαὶ βάσεις βαίνουσαι ἐπὶ 0.24 ὑψηλῆς πλίνθου πλευρᾶς 0.55. Σώζονται δ᾿ ἐπίσης καὶ οἱ 4 μονόλιθοι, ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κορμοί, ὕψους 2.95 - 3.00 μ., οἵτινες προφανῶς ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων· διότι ἐπὶ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ (IG IV 781): *Εὔτυχος Ἑρμοῦ | σὺν τῷ υἱῷ Εἰσίω|νι ἀνέθηκεν.*

Κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθην ν᾿ ἀνεύρω τεμάχια, θὰ ἦσαν δὲ ταῦτα πιθανώτατα ἰωνικά.

Τὰ τέσσαρα μικρὰ διαμερίσματα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐκαλύπτοντο δι᾿ ἀσπίδων (calottes) ὡς διδάσκει τμῆμα θόλου διατηρούμενον κατὰ τὴν νοτανατολικὴν γωνίαν.

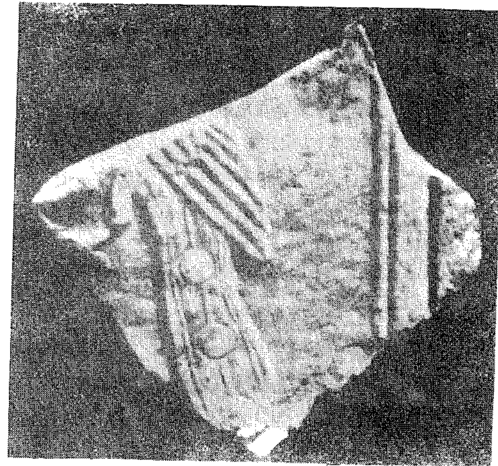
Ὅλως ἰδιαιτέρα σημασία ἐδόθη εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ καταλαμβάνει σχετικῶς μεγάλην ἐπιφάνειαν. Τοῦτο διαιρεῖται κατὰ τὸ πλάτος εἰς τρία διαμερίσματα καλυπτόμενα πάντα διὰ κατὰ μῆκος κυλινδρικῶν καμαρῶν, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις καὶ τμήματα τῆς ἀρχῆς τῶν θόλων. Ἡ μεσαία μάλιστα καμάρα ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην βαίνουσαν ἐπὶ ποδαρικῶν εἰς τὸ

[1] Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

[2] Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. IV, 2.

κάτω μέρος τῶν ὁποίων παρατηροῦνται ἐγκοπαὶ ὀρθογώνιοι, πιθανώτατα χάριν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 Β, Β) ἄλλαι ὅμως πάλιν ὅμοιαι ἐγκοπαὶ παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 2) ὥστε πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐνταῦθα σολέας τις. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συνεκοινώνουν πρὸς ἄλληλα διὰ δύο ἀνοιγμάτων, ἑνὸς μεγάλου πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἑνὸς μικροτέρου πρὸς δυσμάς, οὗτινος διατηρεῖται εἰσέτι καὶ τὸ τοξωτὸν ὑπέρθυρον.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ βάθος τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες εἶναι πᾶσαι ὑπερυψωμέναι. ἡ δὲ μέση ἐξ αὐτῶν ἔχει καὶ ἐλαφρῶς πεταλοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 2).

Εἰκ. 3. Τμῆμα θωρακίου μετ' ἀναγλύπτου παραστάσεως παγωνίου.

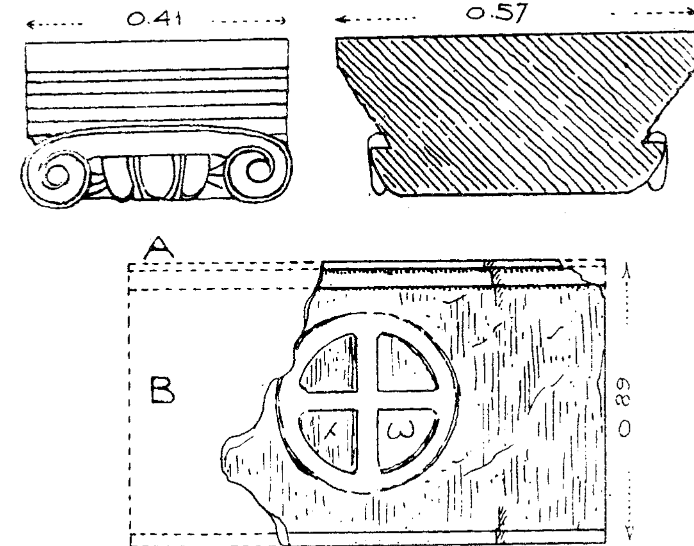
Ἐκ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ ἀνεῦρον μόνον τεμάχιον θωρακίου ἐκ σκοτεινοχρόου μαρμάρου (διαστάσεις σωζόμεναι 0,50×0,50×0,08 μ.) ἐφ' οὗ εἰκονίζεται τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ παγωνίου (εἰκ. 3). Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐλαφρῶς ἔξεργον, αἱ δὲ πτέρυγες καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ πτηνοῦ παρουσιάζουσι γραμμικότητα καὶ σχηματοποίησιν. Δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος ἔνθα θὰ ἐχρησιμοποιήθη ἐκ δευτέρου ληφθὲν ἐκ παλαιοτέρου κτίσματος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς εἶχε τὸν τύπον Α τοῦ συνθέτου τετρακιονίου, περὶ οὗ εἴπομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι τοῦ ἱεροῦ σῴζεται καὶ τμῆμα τῆς ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν στρώσεως τοῦ δαπέδου, ἥτις ἐκοσμεῖτο διὰ μαρμαροθετημάτων ἤτοι μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων φυτευμένων τῇ βοηθείᾳ κεραμαλεύρου (κορασάνι) ἐντὸς ρομβοειδῶν καὶ κυκλικῶν ἐγκοπῶν τοῦ μαρμάρου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς ταύτην βοηθεῖ ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς τὸ σύστημα δομῆς ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ χρῆσις ἀσπίδων διὰ τὰς ὀροφὰς τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του καὶ τέλος ἡ διὰ μαρμαροθετήματος ἐκτέλεσις τοῦ δαπέδου· πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁδηγοῦσιν εἰς τὸν 12ον μ. Χ. αἰῶνα. Τὴν δὲ ὕπαρξιν σολέα δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν ὡς ἐπιβίωσιν ἐκ παλαιοτέρου ναοῦ — βασιλικῆς βεβαίως, — ἥτις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν

ἐνταῦθα ἀφ' οὗ ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος. Λείψανα ἄλλως τε τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς διετηρήθησαν ὀλίγα ἀλλ' ἐνδεικτικά· εἶναι δὲ ταῦτα 1) κιονόκρανον ἰωνικὸν μαρμάρινον συνηνωμένον μετὰ τοῦ ἐπιθήματος (εἰκ. 4, Α) καὶ παρουσιάζον εὐτελῆ ἐπαρχιακὴν ἐργασίαν τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ 2) Πλὰξ μαρμαρίνη, ὕψους 0.89, φέρουσα ἄνω στέψιν καὶ κάτω ταινίαν ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῆς προσθίας ὄψεως ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ

Εἰκ. 4. Γλυπτὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Τροιζῆνος.

ὁποίου ὑπάρχουσι χαραγμένα τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 4, Β). Ἡ πλὰξ αὕτη προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου τῆς παλαιοτέρας βασιλικῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ διετηρήθη καὶ εἰς τὸν σολέαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ φέρουσα τὸ παγώνιον (εἰκ. 3).

Ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ἀρχαιοτέρας βασιλικῆς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως καὶ τὸ μαρμάρινον τεμάχιον τῆς βάσεως ἑξαγώνου ἄμβωνος ὅπερ σῴζει μετ' ἄλλων κεχαραγμένην καὶ τὴν ἑξῆς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφήν, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Legrand[1] καὶ μετ' αὐτὸν πληρέστερον ὁ Fränkel (ἐν IG IV, 784) μὲ τὴν συμπλήρωσιν ὅμως τοῦ ὁποίου διαφωνῶ ἀναγινώσκων οὕτω:

ΙΩΑΝΝΗϹ ΑΝΑΓΝΩϹΤΗϹ ΥΠΕΡ (εὐχῆς ἑαυτοῦ) ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ
[ἐκ]ΑΛΛΙΕΡΓΗϹΕΝ[2] ΤΟΝ ΑΒΒ(ω)ΝΑ ΕΙϹ ΔΟ(ξ)ΑΝ
ΚΑΙ ΕΠΑΙΝΟΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ.

[1] B. C. H. XXIV (1900) σ. 207. Τὸ τεμάχιον ἀπόκειται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

[2] Τὸ ρῆμα τοῦτο ἀπαντᾶται συνηθέστατα εἰς ἀφιερωτικὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων. Οὕτω π. χ. ἐν Γκερεμὲ «ἐκαλλιουργήθη τὸ βῆμα

Ὁ ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 5). Εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσετέθη ἀργότερον ἐξωνάρθηξ ὅστις κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἐκτείνεται πέραν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ νάρθηξ οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς τυφλὰς ἀψῖδας (εἰκ. 5) ἐφ᾽ ὧν ἔβαινε κυλινδρικὴ καμάρα μόνον δὲ κατὰ τὸ νότιον αὐτοῦ διαμέρισμα ἐκαλύπτετο διὰ χαμηλωμένου σφαιρικοῦ θόλου (calotte) οὗτινος σώζεται μικρὸν τμῆμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (εἰκ. 5) ἐκτισμένον διὰ κανονικῶν μαλακῶν πωρολίθων.

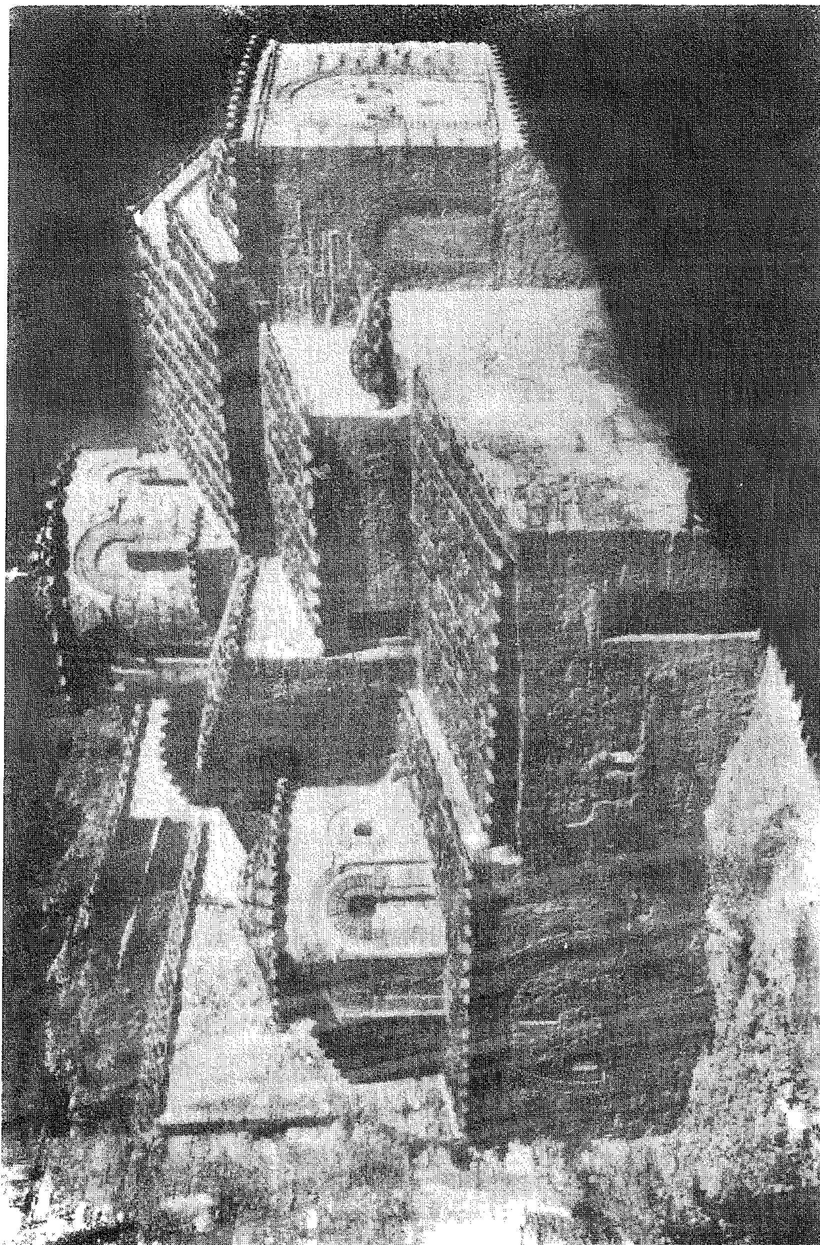
Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπ᾽ ἀνατολῶν.

Προσκτίσματα. Ὁ ἐξωνάρθηξ ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν θυρῶν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ναὸν καὶ τρεῖς ἐξωτερικὰς ἤτοι μίαν κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν προέκτασιν αὐτοῦ, μίαν πρὸς νότον καὶ τρίτην πρὸς δυσμὰς κατὰ προέκτασιν τῆς μεσαίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρὸ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας κατεσκευάσθη θολωτὸς πυλὼν (εἰκ. 2) καλυφθεὶς δι᾽ ἀσπίδος, δεξιᾷ δὲ τοῦ πυλῶνος αὐτοῦ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαμέρισμα φέρον κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν

τοῦτο· (R o t t, Kleinasiatische Denkmäler σ. 227 πβλ. καὶ σ. 136, 222, 355) ἐν Ὀλυμπίᾳ «ἐκαλλιέργησεν τὴν στρῶσιν» (Ergebnisse V, 656, Β. Λ ε ο ν ά ρ δ ο ς, ἡ Ὀλυμπία σ. 160), ἐν Σικυῶνι (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Πρακτικὰ Ἀρχ. Ἑταιρ. 1933, 83), ἐν Μ. Ἀσίᾳ (H. G r é g o i r e, Recueil des inscriptions Grecques, chrétiennes d'Asie Mineure σ. 13 ἀρ. 31). Τὸ ρῆμα εὕρηται καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας (Π. Τ ρ ε μ π έ λ α, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι Ἀθῆναι 1935 σ. 60) ὡς καὶ ἐν ταῖς Ἀ π ο σ τ ο λ ι κ α ῖ ς Δ ι α τ ά ξ ε σ ι ν (VIII, 10) καὶ παρὰ Λ ο υ κ ᾷ XXIII, 42. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 12ον ἔτι αἰῶνα συναντῶμεν τὸ ρῆμα ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Μακεδονίας M u l j u k o f, Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνσιτ. Κ/πόλεως τόμ. IV σ. 136.

στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν δύο μικρὰ μονόλοβα παράθυρα (εἰκ. 2). Ἀφ᾽ ἑτέρου πρὸς νότον τοῦ πυλῶνος κατεσκευάσθη ἀρκοσόλιον, βλέπον πρὸς νότον, (εἰκ. 2) πιθανώτατα ὕπερθεν τοῦ τάφου κτίτορός τινος ἢ ἄλλου προσώπου συνδεομένου πρὸς τὸν ναόν. Ἡ τοιχοποιία τῶν προσκτισμάτων τούτων εἶναι εὐτελεστέρα, θ᾽ ἀνήκει δὲ ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν ᾧ ὁ ἐξωνάρθηξ δυνατὸν νὰ εἶναι τοῦ 14ου ἢ 15ου τὸ πολὺ αἰῶνος.

Τέλος ἀναφέρομεν καὶ τὸν σωζόμενον μανδρότοιχον τὸν κλείοντα τὴν αὐλήν, ἥτις ἐξετείνετο πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς πρὸς βορρᾶν προεκτάσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 2) κάμπτει πρὸς βορρᾶν καὶ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν ναὸν εἰς ἀπόστασιν μόνον 3.00 μ. ἀκολούθως δ᾽ ἀναγαμματιζόμενος πρὸς νότον βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰ προσκτίσματα καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.10 ἐξωτερικῶς. Ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ ἄνευ σκαφῆς καὶ καθαρισμοῦ τοῦ μέρους ἐκ τῶν καλυπτουσῶν αὐτὸ πετρῶν καὶ τῶν χωμάτων.

Εἰκ. 1. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἀπὸ Ν.Α.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΑ ΑΥΤΗΣ

Τελευτῶντος τοῦ 11ου αἰῶνος αἱ πρὸς τὴν Μεγαρίδα νεύουσαι πλαγιαὶ τοῦ Κιθαιρῶνος ἐφιλοξένησαν σπουδαίαν μοναχικὴν πολιτείαν, συμπηχθεῖσαν περὶ τὴν κέλλαν τοῦ περιφήμου θαυματουργοῦ καὶ μεταρρυθμιστοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσ. Μελετίου. Τοσαύτη ἦτο ἡ γοητεία, ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὁ αὐστηρὸς καὶ περισσόθρησκος οὗτος ἀναχωρητής, ὥστε πλήθη μοναχῶν οὐ μόνον συνέρρεον πρὸς αὐτόν, ὡς αἱ μέλισσαι πρὸς τὸ μέλι, ἀλλὰ καὶ μονίμως ἐγκαθίσταντο περὶ τὴν λαύραν του, ἱδρύοντες ὁλονὲν νέα παραλαύρια. Κατήντησεν οὕτω, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, ν' ἀποβῇ ὁ Κιθαιρὼν δεύτερον Ἅγιον Ὄρος, ἀπαρτισθὲν ἀπὸ τὴν κεντρικὴν μονὴν καὶ εἴκοσι τέσσαρα ἄλλα παραλαύρια. Αἱ σύνδενδροι κλιτύες τοῦ δυσβάτου βουνοῦ, αἱ ὀπαὶ καὶ αἱ χαράδραι του ἔβριθον τώρα ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, αἵτινες ἐβασάνιζον ἑαυτὰς «ἵνα μείζονος ἀναστάσεως τύχωσιν». Ὑπὲρ πάντα δὲ σεβαστὸν περιηχεῖτο πανταχοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Μελετίου, ὅστις εἶχεν ἀποβῆ ἐφάμιλλος τῶν παλαιῶν ἀναχωρητῶν καὶ «κάλλος τοῦ αἰῶνος». Αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ὁ Α' ὁ Κομνηνὸς ποικιλοτρόπως τῷ ἐπέδειξε τὴν εὔνοιάν του[1], οὐχ ἧττον δ' εὐμενὴς πρὸς τὸν Μελέτιον ἐφάνη καὶ ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Νικόλαος ὁ Γραμματικός, ὅστις ἐπέτρεψεν αὐτῷ πλὴν ἄλλων καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξομολογεῖν. Τοσαύτη δ' ἐν γένει ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Μελετίου, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ νότιος Κιθαιρών, ὅστις σημειωτέον κατὰ τὸν μεσαίωνα ὠνομάζετο ὄρος Μυουπόλεως, ἐκαλεῖτο ἐφεξῆς ὑπὸ τῶν συγχρόνων μοναχῶν «*Ὄρος τοῦ Κυροῦ Μελετίου*».

Ἐν τούτοις παρὰ τὴν μεγάλην ἀκμήν, εἰς ἣν ἔφθασεν ἡ μοναχικὴ τοῦ Κιθαιρῶνος πολιτεία δὲν ηὐνοήθη δυστυχῶς περαιτέρω ὑπὸ τῆς τύχης καὶ καὶ τῶν περιστάσεων. Ἕνα ἢ δύο αἰῶνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ἐμψυχωτοῦ (1105) τὰ παραλαύρια ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ παρακμάζωσι, νὰ ἐρημοῦνται, ν' ἀφανίζωνται. Μόνη εἰς τὰ πλήγματα τοῦ χρόνου καὶ τῶν

[1] Ὁ Μελέτιος προεφήτευσε περὶ τῶν πρὸς τοὺς Κομάνους καὶ ἄλλους πολέμων τοῦ Ἀλεξίου, οὓς λεπτομερῶς ἀφηγεῖται Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς X 2-4 καὶ IX, 2 Reifferscheid) καὶ ρητῶς ἀναφέρει ὁ βιογράφος του Νικόλαος ὁ Μεθώνης (§ 15). Ἐντεῦθεν συνάγεται συνάφεια αὐτοῦ πρὸς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, ἣν ἄλλως τε πιστοποιοῦσι καὶ οἱ βιογράφοι του.

ἀνθρώπων κατώρθωσεν ἐκ τοῦ ὅλου συγκροτήματος ν᾿ ἀντιστῇ ἡ καὶ σήμερον ἔτι ἐν λειτουργίᾳ σωζομένη μονή, ἡ περικλείουσα τὸν τίμιον τάφον τοῦ ὁσίου· τῶν δέ ποτε περιβαλλόντων αὐτὴν μονυδρίων σήμερον ἄλλα μὲν μόλις διαφαίνονται ἐν ἐρειπίοις διὰ μέσου τῆς πυκνῆς ὀρεινῆς βλαστήσεως, ἄλλων δὲ πάλιν διετηρήθη εἰς γειτονικὰς τοποθεσίας μόνον ἡ ἀνάμνησις.

Μοναχικὸν συγκρότημα ἱδρυθὲν κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τυχὸν τῆς εὐνοίας καὶ τῆς χορηγίας τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τῆς ὁμοθύμου λατρείας καὶ ἀφοσιώσεως τῆς πέριξ χώρας, δὲν εἶναι δυνατὸν ν᾿ ἀπετέλει ἁπλῶς μίαν κιβωτὸν πίστεως, περισυλλογῆς καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἐνατενίσεως, ἀλλὰ θὰ ἦτο, ἀναμφιβόλως, καὶ σημαντικὸν κέντρον παιδείας τε καὶ τέχνης. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυροῦσι τόσον τὰ ἐπὶ διασωθέντων κωδίκων σημειώματα, ὅσον καὶ τὰ ἄφθονα ἐν αὐτῷ διατηρηθέντα λείψανα τέχνης, ἥτις, παρὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαίτης, ἣν ἐπέβαλεν ὁ Μελέτιος[1], εὗρεν ἐντούτοις εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ εἰς κομψὰ ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα παντοίων τύπων καὶ εἰς μαρμαρίνας γλυπτὰς διακοσμήσεις—τέμπλων, κοσμητῶν, περιθυρωμάτων, σαρκοφάγων — καὶ εἰς ζωγραφικὰς συνθέσεις καλυπτούσας τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τῶν ναῶν καὶ τῶν κελλίων, δι᾿ ὧν ὑπεβοηθεῖτο ἡ πρὸς τὸ θεῖον ἀνάτασις τῶν ψυχῶν τῶν ἀσκουμένων.

Τὰ λείψανα ταῦτα τῆς τέχνης τῆς μοναχικῆς τοῦ Κιθαιρῶνος πολιτείας διετηρήθησαν ἄλλα μὲν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἄλλα δὲ πάλιν ἤχθησαν εἰς φῶς δι᾿ ἀνασκαφῶν, ἃς ἐνήργησα, τῇ προθύμῳ ἀρωγῇ τῶν μοναχῶν, εἴς τινα τῶν παραλαυρίων. Καίτοι δ᾿ ὅμως καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ τυγχάνει ἀξιόλογος καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος αὐτοῦ τε καὶ τῶν παραλαυρίων πλουσιώτατος, ἱκανοποιητικὴ δὲ ἂν καὶ μεταγενεστέρα καὶ ἡ γραφικὴ τοῦ καθολικοῦ καί τινων παραλαυρίων διακόσμησις, ὅμως — ἐξαιρέσει σποραδικῶν τινων μνειῶν[2] καὶ συντόμων ἐκλαϊκευτικῶν περιγραφῶν[3] — ἡ τέχνη τοῦ σπουδαίου μοναχικοῦ συγκροτήματος τοῦ Κιθαιρῶνος παρέμεινεν εἰσέτι ἄγνωστος εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐπιστήμην· διότι ἔλειπε μέχρι τοῦδε μία συστηματικὴ τεχνοϊστορικὴ μονογραφία περί τε τῆς Μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων της. Εἰς τούτου δὲ τοῦ κενοῦ τὴν πλήρωσιν ἀφορᾷ ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη, καρπὸς μακροχρονίων μου ἐρευνῶν καὶ καταμετρήσεων ἐν τῇ ἱερᾷ περιοχῇ τοῦ Κυροῦ Μελετίου.

[1] Τρίχινος σάκκος, κουρὰ ἐν χρῷ, ἓν μόνον φαγητὸν τρὶς τῆς ἑβδομάδος, συνεχεῖς προσευχαὶ καὶ γονυκλισίαι, ἀκτημοσύνη κλπ.

[2] Κ. Κωνσταντόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περ. β΄ τόμ. Α΄ 1924 σ. 49 ἑ.— Martin Leake, Travels in Northern Greece London 1835 II σ. 373 ἑ.

[3] Α. Ὀρλάνδου, Ἱστορία καὶ περιγραφὴ τῆς Ι. Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Ἀθῆναι 1931. Νικ. Καλογερόπουλος, Ἐφημ. «Καθημερινή» τῆς 5 Σεπτ. 1953.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΩΝ ΤΗΣ

Διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων της ὡς καὶ διὰ τὴν ὀνομασίαν τινῶν ἐκ τῶν τελευταίων, πολύτιμον πηγὴν ἀποτελεῖ ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἡ δρᾶσις τοῦ ὁποίου εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὰ κτήρια. Εἶναι δ᾿ ἡ πηγὴ αὕτη λίαν ἀξιόπιστος· διότι δὲν προέρχεται, ὡς ἄλλοι βίοι, ἐκ τοῦ καλάμου μεταγενεστέρου τινὸς καλογήρου παρεμβάλλοντος εἰς τὴν διήγησιν αὐτοῦ φανταστικὰ στοιχεῖα, ἀλλ᾿ ἐξ ἀνδρῶν γνωστῶν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα, ἀνωτέραν κατεχόντων κοινωνικὴν θέσιν καὶ δὴ καὶ συγχρόνων περίπου τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ ἄρα ἀπηχούντων ζώσας παραδόσεις. Εἶναι δ᾿ οἱ βιογράφοι οὗτοι ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ὁ Νικόλαος, ἐπίσκοπος Μεθώνης († περὶ τὸ 1160) ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος, ὁ κοινότερον γνωστὸς ὡς Πτωχοπρόδρομος. Ἑκάτερος τῶν ἀνδρῶν τούτων συνέγραψε τὸν βίον τοῦ ὁσίου εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν· ὑπάρχει ὅμως, πλὴν τῶν μνημονευθέντων βίων καὶ μεταγενεστέρα τις διασκευὴ τοῦ βίου τοῦ Μελετίου γεγραμμένη εἰς ἁπλοελληνικήν, φιλοτεχνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ πολυγράφου λογίου τοῦ 17ου αἰῶνος Ἀγαπίου Λάνδου, ἐπανειλημμένως ἐν Βενετίᾳ ἐκδοθεῖσα[1]. Οἱ δὲ δύο παλαιότεροι βίοι τοῦ ὁσίου ἐξεδόθησαν καὶ ἐσχολιάσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Vassilievskij[2], πρό τινων δ᾿ ἐτῶν καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου[3], ὅστις καὶ καθώρισεν ὅτι ἀμφότεροι οἱ βίοι ἐγράφησαν περὶ τὸ ἔτος 1141 καὶ ὀρθῶς διέγνωσεν, ὅτι ὁ μὲν τοῦ Νικολάου εἶναι γεγραμμένος ἀφελῶς καὶ ἄνευ ῥητορικῶν σχημάτων, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ τοῦ Θεοδώρου φέρει μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα ἐγκωμίου.

Δὲν θὰ διαλάβωμεν βεβαίως ἐνταῦθα λεπτομερῶς περὶ τοῦ βίου, τῆς πολιτείας καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ὁσίου, περὶ ὧν δύναταί τις νὰ πληροφορηθῇ ἐν πλάτει ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡμεῖς ἁπλῶς θὰ σταχυολογήσωμεν ἐκ τοῦ βίου του, ὅσα στοιχεῖα μᾶς εἶναι χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων της.

Ἀναφέρουσι λοιπὸν οἱ βιογράφοι, ὅτι ὁ Ὅσιος Μελέτιος, γεννηθεὶς (περὶ τὸ 1035) ἔν τινι ἀσήμῳ χωρίῳ τῆς Καππαδοκίας ὀνομαζομένῳ Μουταλάσκᾳ, δεκαπενταετὴς ἔτι τὴν ἡλικίαν ἐγκατέλιπε τὸν πατρικὸν οἶκον καὶ «*τὸ σῶμα μόνον ἀράμενος καὶ ὀβολοὺς ἑπτὰ*» μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰσήχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χρυσοστόμου, ἔνθα καὶ ἐκάρη μετὰ τριετίαν μοναχός,

[1] Νέος Παράδεισος Βενετία 1641, 2α ἐκδ. 1664. Νέα ἔκδοσις 1806. Πβλ. καὶ Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Σεπτεμβρίου, Ἀθῆναι 1893.

[2] Pravoslavnij Palestinskij Sbornik τ. VI τεῦχ. 2. Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου βίοι Μελετίου τοῦ νέου.

[3] Ὁ Ὅσιος Μελέτιος ὁ Νέος. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι Β΄, ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 34-91.

διακριθεὶς ἐπὶ αὐστηρότητι ἀσκήσεως. Τὸ φιλόθρησκον ἀλλὰ καὶ φιλάρχαιον τοῦ νεαρωτάτου τότε μοναχοῦ μαρτυροῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ ἐπισκέψεις του εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἐπακολουθήσασα ἔναρξις ἀποδημίας του εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους, καθ' ἣν διῆλθεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἔνθα ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν τοῦ πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, προσκυνήσας τὴν *«ἁγιοφόρον σορόν»* του, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐξ Ἀθηνῶν, ἔνθα ἀνελθὼν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, προσεκύνησε τὸν ἐν τῷ Παρθενῶνι ναὸν τῆς Θεοτόκου. Διὰ ποῖον δὲ λόγον διέκοψεν ὁ Μελέτιος τότε τὸ εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους ταξίδιόν του μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκ τῶν βιογράφων του Νικόλαος, ὅστις ἀναφέρει ὅτι μόλις ὁ Μελέτιος ἐξῆλθε τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάσθη εἰς αὐτὸν *«νεανίας τις... τὴν ὅρασιν εὐπρεπής, τὴν ἔντευξιν εὐμενής, τὸ ἦθος κόσμιος»*, ὅστις συνοδεύσας αὐτὸν ἐπ' ὀλίγον, ὑπέδειξεν ν' ἀναβάλῃ τὸ ταξίδιον καὶ νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν μάρτυρα Γεώργιον, ὅστις *«ηὐτρέπισεν αὐτῷ καταγώγιον περίπου τὰ Θηβαϊκὰ τῆς Ἑλλάδος ὅρια, ἐν τῷ πρὸς νότον μέρει τῆς πόλεως»*. Λέγει δὲ περαιτέρω ὁ αὐτὸς βιογράφος, ὅτι τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἐν ᾧ ἐγκατεστάθη ὁ Μελέτιος ἀπεῖχε τῶν Θηβῶν, *«περὶ σταδίους εἴκοσιν»*.

Εἴκοσι καὶ ὀκτὼ ὅλα ἔτη διέμεινε παρὰ τὰς Θήβας ὁ Ὅσιος Μελέτιος, μέ τινα διαλείμματα, καθ' ἃ ἀπεδήμησεν εἰς Ἁγίους Τόπους—ἔνθα διέτριψεν ὁλόκληρον τριετίαν (1070-1073) — καὶ εἰς Ρώμην πρὸς προσκύνησιν τῶν τάφων τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐκεῖθεν δ' εἰς Κομποστέλλαν τῆς Ἱσπανίας, ἔνθα ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ ἐν Ἱσπανίᾳ κηρύξαντος ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου.

Περὶ τὸ 1081 ὁ Ὅσιος ἐπιθυμῶν νὰ ἡσυχάσῃ καὶ ἀποφύγῃ τὰς συχνὰς ἐπισκέψεις, ἃς ὑφίστατο λόγῳ τῆς πρὸς τὰς Θήβας γειτνιάσεως τοῦ ἡσυχαστηρίου του ἔκρινε σκόπιμον νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ μονύδριον τοῦ ἁγ. Γεωργίου — ἐν ᾧ ἀφῆκε 12 μοναχοὺς ὑπὸ ἡγούμενον τὸν Νικόλαον—καὶ νὰ τραπῇ πρὸς τὰ ὄρη. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν μετέβη εἴς τι ὄρος τῆς Βοιωτίας ὀνομαζόμενον Φιλάγριον, ἔνθα καὶ ἤρχισε νὰ κτίζῃ κελλία· μετ' ὀλίγον ὅμως, ἀντιληφθεὶς ὅτι ὁ τόπος οὗτος δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ μονήν, ἐγκατέλιπεν αὐτὸν καὶ ἐτράπη πρὸς τὰς δυσβάτους νοτίους ὑπωρείας τοῦ ὄρους Μυουπόλεως[1]. Εἰς

[1] Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ νότιος Κιθαιρὼν ἐκ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας αὐτοῦ εὑρισκομένου πολίσματος, ὅπερ ὠνομάζετο κατὰ τὸν μεσαίωνα Μυούπολις· τὰ ἐρείπιά του, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόην, σώζονται εἰσέτι ἐν τῇ πρὸς τὰ Ν. Δ. τῆς μονῆς πεδιάδι, πβλ. Μελετίου Γεωγραφίαν τ. Β' σ. 356. Σουρμελῆ, Ἀττικὰ ἢ περὶ δήμων Ἀττικῆς σελ. 24. Leake Travels, in northern Greece II σ. 271. Lil. Chandler, Journal of Hellenic Studies XLVI (1926) σ. 8 καὶ 9 Kahrstedt, Ath. Mitt. 57 (1932) σ. 10 ἑ., Wrede, Attische Mauern Ἀθῆναι 1933 σ. 25. Σημειωτέον ὅτι ὁ Δ. Σουρμελῆς, (Ἀττικὰ ἢ περὶ Δήμων Ἀττικῆς, ἐν Ἀθήναις 1854 σ. 24) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ πόλισμα ἐλέγετο Νοιούπολις εἶτα δὲ Μυιούπολις «κατὰ διόρθωσιν τῶν Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀληθοῦς ὀνόματος». Τοῦτο εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένον.

τὸ μέρος αὐτὸ ὑφίστατο ἤδη παλαιοτέρα τις μονὴ ἐπονομαζομένη τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου τιμωμένη δ' εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ἀρχιστρατήγων. Εἰς ταύτης τῆς μονῆς τὸν ἡγούμενον Θεοδόσιον προσῆλθεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος· παρεχώρησε δ' ὁ Θεοδόσιος εἰς αὐτὸν ὡς τόπον παραμονῆς τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος *«τότε μὲν σμικρότατον ὄν, ὅπερ ὕστερον παρὰ τῶν τοῦ μεγάλου* (δηλ. Μελετίου), *φοιτητῶν ἀνηγέρθη, οἷον ὁρᾶται νῦν μέγιστον καὶ κάλλιστον»*. Προσθέτει δ' ὁ βιογράφος, ὅτι ὁ Μελέτιος ᾠκοδόμησε κελλία παρὰ τὸ ἀρχικὸν εὐκτήριον, μικρὸν δὲ κατὰ μικρὸν ἑλκυόμενοι ὑπὸ τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς ἁγιότητος αὐτοῦ συνεκεντρώθησαν περὶ αὐτὸν ἑκατὸν περίπου μοναχοί, χάριν τῶν ὁποίων ἵδρυσεν ὁ Ὅσιος καὶ ἑτέρους δύο ναοὺς τὸν μὲν εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, τὸν δὲ εἰς τιμὴν τοῦ προφήτου Ἠλιοὺ τοῦ Θεσβίτου.

Ἀργότερον, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδοσίου, ὁ Μελέτιος παρέλαβε καὶ ταύτην, ἣν καὶ κατέστησε κεντρικὴν λαύραν[1]. Συνεχιζομένης δὲ τῆς προσελεύσεως πολλῶν μοναχῶν, οὓς δὲν ἤθελε ν' ἀποπέμψῃ ὁ Μελέτιος, ἱδρύθησαν κατὰ μὲν Νικόλαον τὸν Μεθώνης εἴκοσι δύο, κατὰ δὲ Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον εἴκοσι τέσσαρα ἐν ὅλῳ παραλαύρια, ὧν ἕκαστον περιελάμβανε οὐχὶ ὀλιγωτέρους τῶν 6 κοινοβιακῶς ζώντων μοναχῶν. Τούτους ὁ Μελέτιος ἐβοήθησεν εἰς τὴν κτίσιν κελλίων οὐ μόνον ὑποδεικνύων εἰς αὐτοὺς τὸν κατάλληλον τόπον ἀλλὰ καὶ πολλάκις προσωπικῶς βοηθῶν εἰς τὴν κτίσιν διὰ μεταφορᾶς λίθων ἢ ἄλλως πως. Ὁ βίος τοῦ Μελετίου ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὸ φιλόδομον ἐν γένει τοῦ Μελετίου· φυσικὸν λοιπὸν ἦτο, ὅταν παρέλαβεν οὗτος καὶ τὴν μονὴν τοῦ Συμβόλου νὰ προβῇ εἰς ἀνακαίνισιν καὶ μεγέθυνσιν αὐτῆς, ὅπως ἀργότερον οἱ μαθηταὶ καὶ διάδοχοί του προέβησαν εἰς ἄλλας προσθήκας, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἀργότερον.

Ὁ τὴν *«ἀσκητικὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος»* Μελέτιος ἀπέθανεν ἑβδομηκοντούτης περὶ τὸ 1105. Τὸ ἱερὸν αὐτοῦ λείψανον ἐτάφη, ὡς προεῖπεν ὁ ἅγιος, ὑπὸ τοῦ ἱκανάτου Βάρδα, κατ' ἀρχὰς μὲν πιθανώτατα ἐν τῇ ὑπὸ τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς κρύπτῃ, ἔπειτα δ' ἐν τῇ βορείῳ προεκτάσει τοῦ νάρθηκος κάτωθεν ἀρκοσολίου, ὡς συνηθίζετο τοῦτο διὰ τοὺς κτίτορας τῶν μονῶν. Ἡ κοίμησις τοῦ Ὁσίου συνέπεσε μὲ τὴν τότε ἀρχὴν τοῦ ἔτους ἤτοι τὴν 1ην Σεπτεμβρίου. Ἔκτοτε ἡ μνήμη του ἑορτάζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, τελουμένης καὶ πανηγύρεως. Ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου ἔγραψεν ὁ Ἀγάπιος Λάνδος[2]. Ἐφεξῆς ἡ μονὴ τοῦ Συμβόλου ὠνομάζετο τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

[1] Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Λαύρας ὅρα Ἀλ. Λαυριώτην ἐν Ἐκκλησ. Ἀληθείᾳ XII (1892) 39-40 καὶ 46-47.

[2] Περὶ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου Μελετίου ὅρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies Grecques Bruxelles 1926 σ. 189. Ἡ παλαιοτάτη ἐξ αὐτῶν ἐξεδόθη τῷ 1819 «δαπάναις τῆς κατὰ τὰς Μυίας ἱερᾶς Μονῆς». Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Petit σημειωθείσας ἐκδόσεις πρόσθες νῦν καὶ τὴν ἐπιμελείᾳ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου Μπόγδη τῷ 1933 ἐν Ἀθήναις γενομένην.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ στοιχεῖα ὅσα ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου διδασκόμεθα. Τὰς δὲ μεταγενεστέρας τύχας τῆς κεντρικῆς μονῆς — διότι οὐδεὶς πλέον λόγος γίνεται περὶ τῶν παραλαυρίων — μανθάνομεν ἐκ τυχαίων μνειῶν αὐτῆς παρὰ συγγραφεῦσι ἢ ἄλλαις πηγαῖς.

Οὕτω π. χ. ἐν βιβλιογραφικῷ σημειώματι γραφέντι ὑπὸ μοναχοῦ τινος τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 81 τετραευαγγέλου τοῦ ἔτους 1092 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἀναγινώσκομεν:

«Νικηφόρῳ τλήμονι τῷ ταλαιπώρῳ
ὃς τῆς μονῆς ὑπάρχει τοῦ Μελετίου
τοῦ τρισμάκαρος τῷ βίῳ καὶ τῇ πράξει» [1].

Ὅτι δὲ ἐγίνετο ἀντιγραφὴ χειρογράφων ἐν τῇ μονῇ καὶ ἄρα ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ πνευματικὴ κίνησις συνάγομεν καὶ ἐξ ἄλλων σημειωμάτων. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. Addit. 28816 (φυλ. 149α) Ἑλληνικῷ κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου ἀναγινώσκομεν: *«Ἐτελειώθη χάριτι Χριστοῦ ἡ ἱερὰ καὶ ψυχωφελὴς βίβλος αὕτη διὰ χειρὸς Ἀνδρέου ἁμαρτωλοῦ καὶ παρ' ἀξίαν μοναχοῦ μηνὶ Μαρτίῳ Ἰνδικτιῶνος τετάρτης ἔτους κτίσεως κόσμου ἑξακισχιλιοστὸν ἑξακοσιοστὸν ἐννέα καὶ δέκατον εἰς τὸ ὄρος τοῦ πατρὸς κυροῦ μοναχοῦ Μελετίου τῆς Μυουπόλεως ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σωτῆρος... ἐν ἔτει ,ϛΧΙΘ ἰνδ. δ»* (=1111). Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι (φ. 143α) σημειοῦται [2]: *«Μνήσθητι κύριε τοῦ δούλου σου Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σου Ὠλένης τοῦ Μορέου, τοῦ κτίσαντος καὶ γράψαντος τὴν δέλτον ταύτην»* καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων *«ἐγράφη ὁ ὅρος οὗτος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἑβδόμης συνόδου ἐν τῷ ὄρει τοῦ σοφοῦ μοναχοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν κυροῦ Μελετίου τῆς Μυουπόλεως διὰ χειρὸς Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ* [3]*»*.

Συχναὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου μνεῖαι γίνονται ἐπίσης ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, ἃς ἀπηύθυνεν ἐκ Κέας — ἔνθα εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν — ὁ περίπυστος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, πρὸς τὸν τότε ἡγούμενον τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου Ἰωαννίκιον. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις [4] προσνέμει ὁ Ἀκομινᾶτος εἰς τὴν μονὴν

[1] Omont, Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IX au XIVe siècle. Παρίσιοι 1890 σ. 8 καὶ πίν. XXXIX. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ Inventaire sommaire τ. Α' σ. 11 ἀριθ. 81 καὶ Σπ. Π. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 91.

[2] Περὶ τῶν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀναφερομένων ἀνωτέρω σημειωμάτων ὅρα Κ. Σάθαν, Documents Α' σ. XXXIV σημ. 2 Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' (1907) 88 ἑ. καὶ Vogel - Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909 σ. 28-29 καὶ 340.

[3] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' σ. 88, 89.

[4] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου; ἐν Ἀθήναις 1880 τόμ. Β' σ. 148, 155, 272, 313, 319, 352.

καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς τὰ λίαν κολακευτικὰ ἐπίθετα τῆς *φιλοσόφου μάνδρας, φιλοσόφων φροντιστηρίων, ἱεροῦ τάγματος,* κλπ. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' ἐπιστολῶν καταφαίνεται καὶ ὅτι ἡ Μ. Ὁσ. Μελετίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας μονὰς τῆς Ἀττικῆς (Δαφνίου κλπ.) δὲν εἶχε καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ἐξ ἄλλης ἀφ' ἑτέρου πηγῆς πληροφορούμεθα, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ $13^{ον}$ αἰῶνος, ἡ μονὴ ὑπέστη διαρπαγὴν ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα [1] (1216-1230) κατά τινα ἐκστρατείαν τοῦ Θεοδώρου πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βουλγάρων. Τὴν διαρπαγὴν περιγράφει μακρὸς ἔμμετρος «θρῆνος» σῳζόμενος ἐν κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (Histor. gr. 106 φ. 184-185) συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε τροφίμου τῆς Μονῆς καὶ ὕστερον Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας Ἰακώβου [2].

Ἑτέραν εἴδησιν πληροφοροῦσαν ἡμᾶς περὶ τῆς κατὰ τὸν $15^{ον}$ αἰῶνα ἀκμῆς τῆς μονῆς ἀρυόμεθα ἐκ σιγιλλίου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Paris gr. sulpp. 706) τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763-1768, 1773-1774) ἐκδοθέντος κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 πρὸς ἀνανέωσιν προνομιῶν τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγίου [3]. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ, ὅτι ἤδη πρὸ τῆς Ἁλώσεως ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Μητροφάνης ὁ β' (1440-1445) εἶχεν ἐκδόσει ὑπὲρ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου σιγίλλιον, δι' οὗ παρεχωροῦντο εἰς τὴν μονὴν προνόμια ὡς καὶ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία καὶ ὅτι τὰς αὐτὰς πρὸς τὴν μονὴν παραχωρήσεις ἀνενέωσε δι' ἄλλων σιγιλλίων καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ α' (1466-1469) ἢ μᾶλλον Ἰωάσαφ ὁ β' (1551-1565).

Μεσοῦντος δὲ τοῦ $16^{ου}$ αἰῶνος ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν καὶ ὁ γνωστὸς καὶ πολυγραφώτατος Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος († 1553), ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν καλλιγράφον Φίλιππον [4], ἐπαινεῖ τὸ ἐπίκαιρον τῆς θέσεως τῆς μονῆς γράφων *«Δι' ἡσυχίαν δὲ καὶ τὴν τῶν ἀναγκαίων χρείαν εἰσὶ μὲν καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἑτέραις νήσοις (μοναὶ) οἶμαι δὲ κατὰ πάντων ἔχειν τὸ νῖκος τὴν τοῦ Ἁγ. Μελετίου μονὴν καὶ τὰ περὶ αὐτήν, οὖσαν ἐν μεθορίοις Ἀττικῆς τε καὶ Βοιωτίας ἔχουσαν δὲ πόλεις ἀξιολόγους οὐκ ἄπωθεν, Ἀθήνας*

[1] Οὐχὶ δὲ τοῦ Θεοδώρου II τοῦ Λασκάρεως, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Κ. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur München 1897 σ. 774. Ἑλλην. μετάφρασις Σωτηριάδου τόμ. Γ' σ. 748, Πρβ. Κ. Κωνσταντόπουλον, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1924 σ. 57.

[2] Τὸν θρῆνον ἀναφέρει καὶ ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ του Ἱστορίᾳ (Β' 748 ἔκδ. Βιέννης), ὅστις ὅμως τὸν μοναχὸν ὀνομάζει Ἰωάννην, ἐν ᾧ ἐν τῷ θρήνῳ οὗτος ἀποκαλεῖται Ἰάκωβος.

[3] Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 97-100 Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἑλληνικὰ Γ' (1930) σ. 448-451 καὶ Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας, Ἀθῆναι 1929 σ. 428.

[4] Α. Μουστοξύδη, Ἑλληνομνήμων Α' 1843-53 σ. 673.

φημὶ καὶ Θήβας, Χαλκίδα τε τὴν κατ' Εὔριπον καὶ Μέγαρά τε καὶ Κόρινθον. Ἠπειρῶτις δὲ ἐστίν, οὐκ ἀπορεῖ δὲ κόλπων εὐθαλασσίων, τῶν τε ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ ἰσθμοῦ καὶ τοῦ Εὐρίπου». Σήμερον βεβαίως, ὅτε ἡ συγκοινωνία ἔχει τοσοῦτον ἀναπτυχθῆ, ἡ θέσις τῆς μονῆς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι συγκεντρώνει σπουδαῖα πλεονεκτήματα ἀφ' οὗ καὶ ἡ πέριξ χώρα καὶ βουνώδης εἶναι καὶ ξηρὰ καὶ ἄγονος.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $16^{ου}$ αἰῶνος βοήθειαν εἰς τὴν μονὴν παρέσχε καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικάνωρ (1570-1592) ἀνακαινίσας πιθανῶς τὰ κελλία της, ἐρημωθέντα ὑπὸ τῆς καιρικῆς ἀνωμαλίας. Τοῦτο τοὐλάχιστον ὑποδηλοῖ ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῶν κελλίων τῆς Β. Δ. γωνίας ἐντετειχισμένη πλάξ, ἐφ' ἧς ἀναγράφεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι *Ἀθηνῶν Νικάνωρ*, ἀφ' ἑτέρου δὲ κάτωθεν ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία *ετους ,ζπα'* (=1573)[1], καθ' ἣν θὰ ἐγένετο ἡ εἰρημένη ἀνακαίνισις.

Κατὰ δὲ τὸν ἑπόμενον, $17^{ον}$ αἰῶνα, στερούμεθα παντελῶς εἰδήσεων περὶ τῆς μονῆς, φαίνεται δ' ὅτι αὕτη τότε οὐδόλως ηὐδοκίμει· συνάγομεν δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ μνημονευθέντος σιγιλλίου τοῦ Σαμουὴλ ἐξ οὗ πληροφορούμεθα, ὅτι ἡ μονὴ ὑπέστη δύο φθορὰς καὶ ἐκπτώσεις μεταξὺ τοῦ 1565 καὶ τοῦ 1766. Τὰς φθορὰς δὲ ταύτας πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν μᾶλλον περὶ τὰ τέλη τοῦ $17^{ου}$ αἰῶνος· διότι πρότερον ἡ μονὴ εὐημέρει, ἀφ' οὗ τότε πιθανώτατα ἀπέκτησε τὰ δύο ἐν Ἀθήναις μετόχια αὐτῆς ἤτοι α) τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου μετὰ τοῦ εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τιμωμένου παρεκκλησίου[2] καὶ β) τὸ κατὰ τὰ Σεπόλια μετὰ ναΐσκου εἰς τιμὴν τοῦ Ὁσίου Μελετίου[3] εὐρυνθέντος ἀργότερον εἰς ἐνοριακὸν ναόν.

Περὶ δὲ τῆς κατὰ τὸν $18^{ον}$ αἰῶνα εὐημερίας τῆς μονῆς πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ αὐτὸ σιγίλλιον γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σαμουήλ, δι' οὗ ἀνανεοῦνται τὰ προνόμια τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγιακῆς. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐξεδόθη κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 προσυπεγράφη δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐν Κ/πόλει τότε διατρίβοντος μητροπολίτου Ἀθηνῶν Βαρθολομαίου (1764-1780) εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου ὑπήγετο ἡ μονή.

Εἰδήσεις τινὰς περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρυόμεθα καὶ ἐκ τῶν ἀφθόνων ἐνθυμημάτων δηλ. τῶν χαραγμάτων, ἅτινα ἐχάρασσον δι' αἰχμηρᾶς ἀκίδος ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ εἴτε αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς μοναχοὶ εἴτε οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί, οἵτινες,

[1] Τὸ συμπίλημα ἀνέγνωσε πρῶτον ὁ διαπρεπὴς νομισματικὸς κ. Κ. Κωνσταντόπουλος (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 59).

[2] Α. Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 924 εἰκ. 9.

[3] Ὁ παλαιὸς ναὸς ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ διακατοχῆς (Ταπὶ) τοῦ 1706 τῆς Μ. Ἀσωμάτων Πετράκη πβλ. Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Α', 327 καὶ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 1922 σ. 433. Α. Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον μεσαιων. μνημείων τεῦχ. Γ' (1933) σ. 139.

πρὸς δήλωσιν τοῦ ταξιδίου των, ἐχάρασσον παραπλεύρως καὶ τὴν εἰκόνα καραβίου[1]. Πλεῖστα τοιαῦτα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος, ἐκ τούτων δ' ἱστορικῶς ἐνδιαφέρον εἶναι ἓν εὑρισκόμενον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, κάτωθεν περίπου τῆς εἰκόνος τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Λέγει δὲ τοῦτο: *1770 οπου εσκλαβωσανε τὸ .... στω μοναστιριον επυρανε ριαλια*[2] *300.* Πρόκειται προφανῶς περὶ ἐπιδρομῆς Ἀλβανῶν οἵτινες, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770, ὅτε ἐπανεστάτησε καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, ἐλεηλάτησαν πολλὰ μέρη καὶ μονὰς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος[3] (Ρούμελης) μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἡ Μ. Ὁσίου Μελετίου, ὡς τόσαι ἄλλαι μοναί, παρέσχε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἀγῶνα. Πλησίον της ὡς γνωστόν, ἐγένετο ἡ σύγκρουσις τοῦ ὑπὸ τὸν Ἠλίαν καὶ Κυριακούλην Μαυρομιχάλην καὶ τὸν Νικήταν Σταματελλόπουλον σώματος Μανιατῶν καὶ ἄλλων Πελοποννησίων, μεταβαινόντων μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Τριπόλεως πρὸς βοήθειαν τῆς Ρούμελης, πρὸς τοὺς Τούρκους, διοικουμένους ὑπὸ τοῦ Κιοσὲ Μεχμέτ. Βραδύτερον ἐπίσης δὶς ἐλεηλάτησε τὴν μονὴν καὶ ἔκαψεν αὐτὴν ὁ Ὀμὲρ Πασσᾶς τῆς Εὐβοίας[4].

Παρὰ τὰς πολλαπλᾶς δηώσεις καὶ καταστροφάς, ἃς ἡ Μονὴ ὑπέστη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνέκτησε, τοὐλάχιστον ἐν μέρει, τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀκμὴν καὶ κατώρθωσε νὰ διατηρηθῇ ἐν λειτουργίᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη τῷ 1834 διελύθησαν πολλαὶ ἄλλαι μοναὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Βραδύτερον ὅμως, ἐλαττουμένων διαρκῶς τῶν μοναχῶν ἐπιβαλλομένων δὲ καὶ ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἄλλων καταπατήσεων ἡ μονὴ ὁλονὲν ἔφθινεν, καίπερ ἔχουσα μεγάλην κτηματικὴν περιουσίαν. Οὕτω κατήντησεν ἐπὶ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Προκοπίου τοῦ α' (1874-1889) νὰ συγχωνευθῇ πρὸς τὴν ἐν Σαλαμῖνι μονὴν τῆς Φανερωμένης καὶ ν' ἀποβῇ μετόχιον αὐτῆς ἐν ἔτει 1883. Τὸ μετόχιον δὲ τοῦτο δὲν εἶχεν εὐκαταφρόνητον περιουσίαν· διότι πλὴν πολλῶν ἀγρῶν, ἐλαιοδένδρων καὶ πευκῶν εἶχε καὶ 1500 αἶγας, 120 ἀγελάδας, 30 βόας ἀροτῆρας καὶ 100 ἵππους ἁλωνιστῆρας.

Ὡς μετόχιον τῆς Φανερωμένης ἡ μονὴ ἐλαχίστης ἢ οὐδεμιᾶς ἐτύγχανε φροντίδος· δι' ὃ καὶ τὰ κτήριά της ἤρχισαν ὁλονὲν νὰ ἐρειποῦνται καὶ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἔσφυζε μοναχικὴ ζωή, νεκρικὴ σιγὴ ἐπεκράτει οὐδ' ἁπλῆς ψαλμῳδίας ἀντηχούσης ἐν τῷ περιφήμῳ καθολικῷ. Ἡ κατάστασις δ' αὕτη διήρκεσε μέχρι τοῦ 1928, ὅτε ὁ ἀείμνηστος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος συνέλαβε τὴν ἰδέαν, ἣν καὶ ἐπραγματοποίησε, τῆς ἀνασυστάσεως τῆς μονῆς

[1] Σχέδια τοιούτων καραβίων ὅρα κατωτέρω.

[2] Παλαιὸν ἰσπανικὸν νόμισμα.

[3] Πβλ. Ξανάλατον ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. ΙΓ' σ. 375.

[4] Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Ε. Λ. Ἐλ. λ. Μελέτιος.

δι' ἐγκαταστάσεως νέων μοναχῶν, δι' ἧς ἀπεφεύχθη ὁ ὁλοσχερὴς ὄλεθρος τοῦ μνημείου. Ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὸν μητροπολίτην καὶ ἡ κρατικὴ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως, ἀποβλέψασα εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τῆς μονῆς, προέβη εἰς σοβαρὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς τραπέζης καὶ τῶν κελλίων καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ νάρθηκος. Γενομένης δὲ καὶ ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ, ἀνέκτησε τὸ μνημεῖον, κατὰ τὸ ἐφικτόν, τὴν ὡραίαν αὐτοῦ παλαιὰν ἐξωτερικὴν ὄψιν.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΑΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὀλίγοι σχετικῶς εἶναι οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μ. τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἀρχαιόφιλοι περιηγηταὶ καὶ ἄλλοι λόγιοι. Τινὰς ἐκ τούτων, γνωστοὺς καὶ ἄλλοθεν, μανθάνομεν ἐκ τῶν μνημονευθέντων χαραγμάτων τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω π. χ. τὸ 1781 ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν ὁ ἀρχιτέκτων Foucherot μετὰ τοῦ Γάλλου ἐν Ἀθήναις προξένου Fauvel[1] γνωστοῦ ἀρχαιοφίλου. Ἐπίσης τὸ 1790 ἦλθον εἰς τὸ μοναστήριον ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης καὶ ὁ Pierre Roque[2]. Τέλος τῷ 1806 ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης καὶ ἀρχαιολόγος William Martin Leake, ὅστις περιέγραψε δι' ὀλίγων αὐτὴν[3] ἐνδιατρίψας περισσότερον περὶ τὴν ἔξαρσιν τῶν φυσικῶν καλλονῶν τοῦ τοπείου. Ὁ αὐτὸς δ' Ἄγγλος καθώρισεν ὀρθῶς, ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς κάτωθεν τῆς μονῆς πεδιάδος λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολίσματος τῆς Μυουπόλεως πρέπει νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόην.

Ἐκ τῶν νεωτέρων βραχείας εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς παρέσχον πλὴν τοῦ Vassilievskij καὶ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, οὓς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ ὁ Κ. Σάθας[4], ὁ Τάσος Νεροῦτσος[5], ὁ G. Millet[6], ὁ Ferd. Gregorovius[7], ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος[8], ὁ Σπ. Π. Λάμπρος[9], ὁ Ν. Βέης[10], ὁ Α. Ὀρλάνδος[11] καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου[12].

[1] Ὅρα σχετικὰς λεπτομερείας κατωτέρω ἐν τῷ περὶ τῶν χαραγμάτων τῆς κεντρικῆς μονῆς κεφαλαίῳ.

[2] Ὅρα καὶ περὶ τούτων κατωτέρω.

[3] Travels in Northern Greece τ. II London 1835 σ. 371.

[4] Documents inédits relatifs à l'histoire de Grèce au Moyen-âge I, Παρίσιοι 1880 σ. XXXII - XXXIV καὶ VII σ. XX ἑξ.

[5] Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρείας 3 (1899) σ. 102 καὶ 4 σ. 70.

[6] Le monastère de Daphni, Paris 1906 σ. 18 σημ. 2 καὶ B.C.H. 1893, 74.

[7] Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I. Stuttgart σ. 183 ἑ. Ἑλληνομν. μεταφρ. Λάμπρου Ἀθῆναι 1904 τ. I σ. 251.

[8] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' Ἀθῆναι 1924 σ. 49 ἑ.

[9] Ν. Ἑλληνομν. Γ' (1906) σ. 391 καὶ Δ' (1907) σ. 87.

[10] Vizantijskij Vremenik [1914] 21 σ. 216.

[11] Ἱστορία καὶ περιγραφὴ τῆς Ι. Μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου Ἀθῆναι 1931.

[12] Αἱ μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, Λόγος Πανεπιστημιακὸς 1936, σποράδην.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΤΟ ΗΣΥΧΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

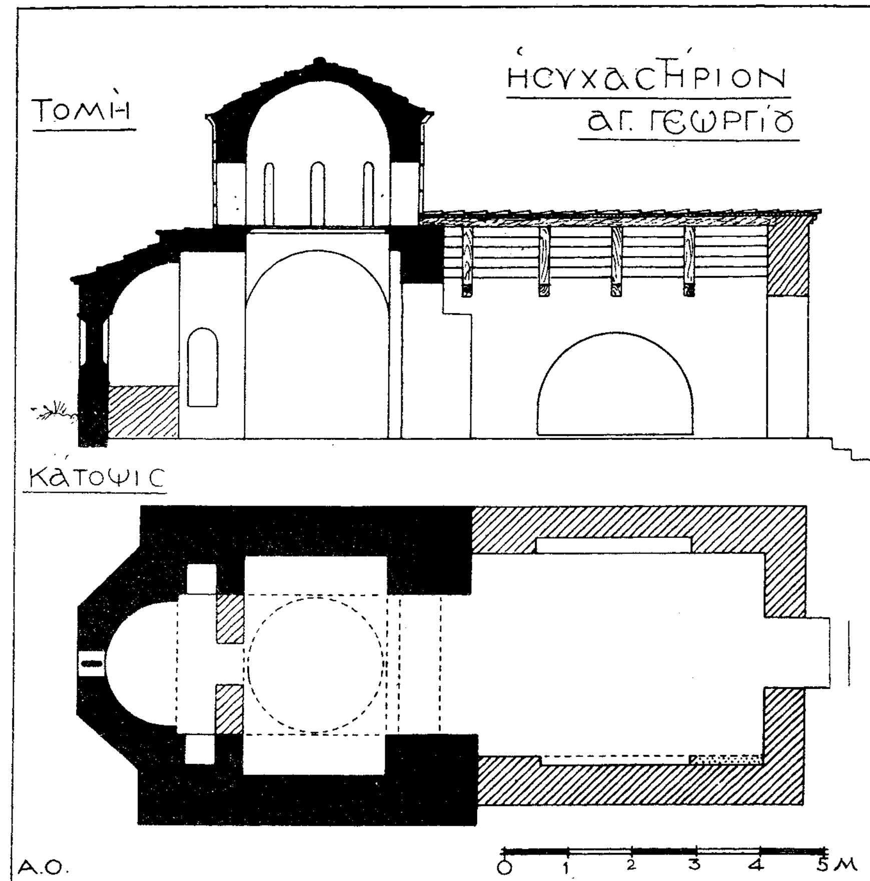
Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος πρὶν ἢ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ Κιθαιρῶνος—τὸ ὄρος Μυουπόλεως—διέμεινεν ἐπὶ εἴκοσιν ὀκτὼ ὅλα ἔτη εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὅπερ, κατὰ τοὺς βιογράφους του, ἔκειτο πρὸς νότον τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν, ἀπέχον αὐτῶν εἴκοσι σταδίους. Ἀναζητήσας εἰς τὴν νοτίως τῶν Θηβῶν περιοχὴν τὰ λείψανα παλαιᾶς μονῆς, ἐπληροφορήθην παρὰ τῶν ἐντοπίων, ὅτι ἐσώζετο μικρόν τι παλαιὸν μονύδριον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου κείμενον κατὰ τὰ βόρεια κράσπεδα τῆς ἀνατολικῆς παραφυάδος τοῦ Κιθαιρῶνος καὶ ἀπέχον μίαν περίπου ὥραν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Κριεκούκι (Ἐρυθρῶν).

Ἐπισκεφθεὶς τὸ μονύδριον διεπίστωσα, ὅτι ἐπρόκειτο ὄντως περὶ βυζαντινοῦ κτίσματος ἐπιζήσαντος μέχρι σήμερον καὶ διακονουμένου ὑπὸ εὐσεβοῦς τινος γηραιοῦ μοναχοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀπὸ Θηβῶν ἀπόστασις τοῦ μονυδρίου εἶναι μεγαλυτέρα τῶν 20 σταδίων· ἐπειδὴ ὅμως εἰς ἣν περιοχὴν τοποθετοῦσιν οἱ βιογράφοι τὸ Ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δὲν ὑπάρχει ἄλλο βυζαντινὸν μονύδριον ἢ ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ τροπαιοφόρου ἁγίου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν σχεδὸν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, ὅτι τὸ σωζόμενον κτίσμα σημειώνει τὴν θέσιν, ἐν ᾗ ἐπὶ τόσον μακρὸν διάστημα ἐμόνασεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος.

Ἐκ τῆς ὅλης μονῆς—ἥτις κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μελετίου ἠρίθμει μόνον 12 μοναχούς, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ βιογράφος—σώζεται σήμερον μόνον ὁ ναΐσκος, ὅστις ἀπετέλει τὸ καθολικὸν αὐτῆς, τῶν κελλίων ἐρειπωθέντων μέχρις ἐξαφανίσεως. Θὰ περιορισθῶμεν διὰ τοῦτο εἰς μόνου τοῦ ναοῦ τὴν ἐξέτασιν. Οὗτος ὡς ἔχει σήμερον, ἔχει ὑποστῆ ἀλλοιώσεις· διακρίνει τις ἐντούτοις σαφῶς δύο περιόδους· τῆς παλαιοτέρας λείψανον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα, ὅπερ ἀπετέλει ναΰδριον σχήματος σταυροῦ, καλυπτόμενον διὰ τρούλλου (εἰκ. 2). Ἀργότερον κατεδαφισθέντος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναϋδρίου ἐγένετο ἐπέκτασις πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης ὀρθογωνίου διαμερίσματος, εἰς τὰς δύο μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ μία τυφλὴ ἀψὶς (εἰκ. 2) ὡς τοῦτο συνηθίζεται ἰδίᾳ εἰς κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας.

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ὅλου κτηρίου καλύπτονται δυστυχῶς σήμερον διὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπει νὰ διακρίνῃ τις τὸ ἀρχικὸν σύστημα τοιχοδομίας. Περὶ τῆς χρονολογίας ὅμως κατασκευῆς τοῦ παλαιοτέρου ναϋδρίου ὑπάρχει στοιχεῖον ἀδιαφιλονίκητον· εἶναι δὲ τοῦτο ὁ τροῦλλος, ὃν διὰ τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα λεπτομερέστερον. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ στήριξις αὐτοῦ γίνεται τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων κυλινδρικῶν ἀψίδων τῇ μεσολαβήσει τῶν

ἀντιστοίχων λοφίων. Τὸ σχῆμα του εἶναι κανονικὸν ὀκτάγωνον πρῖσμα ἔχον ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ πωρίνων κυλινδρικῶν ἡμικιονίσκων (εἰκ. 3). Ἑκάστη πλευρὰ τοῦ πρίσματος διατρυπᾶται ὑφ' ἑνὸς μονολόβου παραθύρου καταλήγει δ' ἄνω εἰς ὁριζόντιον πωρίνην ταινίαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταλή-

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ 'Αγ. Γεωργίου.

γουσιν ὁμοίως καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων. Τοιαύτη διάταξις κιονίσκων συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Μέρμπακα καὶ 'Αγ. Μονῇ τῆς 'Αργολίδος [1], Καθολικῇ τῆς Γαστούνης [2], "Αγ. Ἰωάννην Κυνηγὸν 'Αττικῆς [3] κλπ. 'Ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ δομὴ τῶν πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου

[1] A. Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. X καὶ XI. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν ναῶν τούτων ὅρα H. Megaw, Brit. School Annual τόμ. XXXII σ. 129.
[2] Megaw, ἔ. ἀ. πίν. 29.
[3] 'Ορλάνδος, Εὑρετήριον μεσαιων. μνημείων τεῦχ. Γ' σ. 173 εἰκ. 232.

πρίσματος, αἵτινες κάτω μὲν παρουσιάζουσι τὴν κανονικὴν πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν, ἄνω δὲ φέρουσιν ἐπάλληλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς πωρίνας ζώνας. Πάντα δὲ τὰ πλαίσια ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ ὁριζοντίας λοξοτμήτου ταινίας, ἥτις τονίζει τὴν γραμμὴν τῶν γεννήσεων. Ὁμοία διάταξις εὕρηται καὶ ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τόσον ἡ ὅλη διάταξις καὶ αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου (διάμετρος πρὸς ὕψος 1: 2) ὅσον καὶ ὁ τρόπος δομῆς, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὸ τὸ πάχος τῶν πλίνθων (0.025) καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν ἐκτέλεσις πείθουσιν, ὅτι ὁ ναΐσκος τοῦ 'Αγ. Γεωργίου εἶναι κτίσμα τοῦ

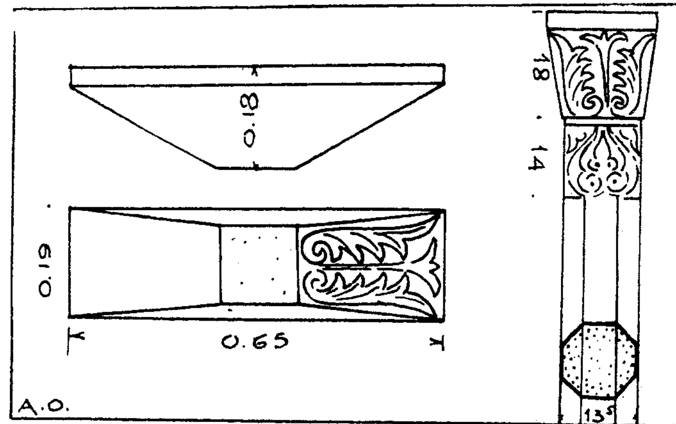
Εἰκ. 3. "Αποψις τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγ. Γεωργίου ἀπ' ἀνατολῶν.

12ου αἰῶνος. Θὰ εἶναι λοιπὸν πιθανώτατα κατασκεύασμα, ὅπερ ἀνήγειραν οἱ μαθηταὶ τοῦ Μελετίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου, ἐν ᾗ θέσει ἐκεῖνος εἶχε κατ' ἀρχὰς μονάσει. 'Αργότερον πολὺ — ἴσως τὸν 17ον μ. Χ. αἰῶνα — ἐγένετο καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, περὶ ἧς εἴπομεν, ὡς καὶ ἡ νέα ἁγιογράφησις τοῦ παλαιοῦ ναοῦ διὰ τῶν μετρίας τέχνης τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὸν τροῦλλον του ὡς καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ.

Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξετελέσθη ἡ εἰρημένη ἁγιογράφησις θὰ ἐφράχθησαν καὶ τὰ κατὰ τοὺς βραχίονας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχοντα παράθυρα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα θὰ ἦσαν δίλοβα, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων των ἤτοι τοῦ μεσοχωριστικοῦ μαρμαρίνου κιονίσκου, τομῆς ὀκταγώνου (εἰκ. 4) καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνάγλυπτον κόσμημα

ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης (εἰκ. 4). Τοιαῦτα ἐπιθήματα ὑπάρχουσι δύο ἐντετειχισμένα νῦν εἰς τὸ ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πεζούλιον. Ὡς κατώφλιον τῆς αὐτῆς θύρας ἐχρησιμοποιήθη καὶ μαρμάρινον διαχώρισμα διλόβου παραθύρου τοῦ διδύμου τύπου, ὅπερ θὰ προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ παλαιὸν ναΰδριον εἶχε καὶ μαρμάρινον τέμπλον μετ' ἀναγλύπτων θωρακίων, ἐξ οὗ ἓν τεμάχιον (σωζ. μήκους 0.82) ἐνετειχίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον τέμπλον, χρησιμεῦον ὡς ὑπέρθυρον τῆς Ὡραίας πύλης. Καίτοι δ' ἡ πλὰξ αὕτη τοῦ θωρακίου εἶναι ἀσβεστωμένη,

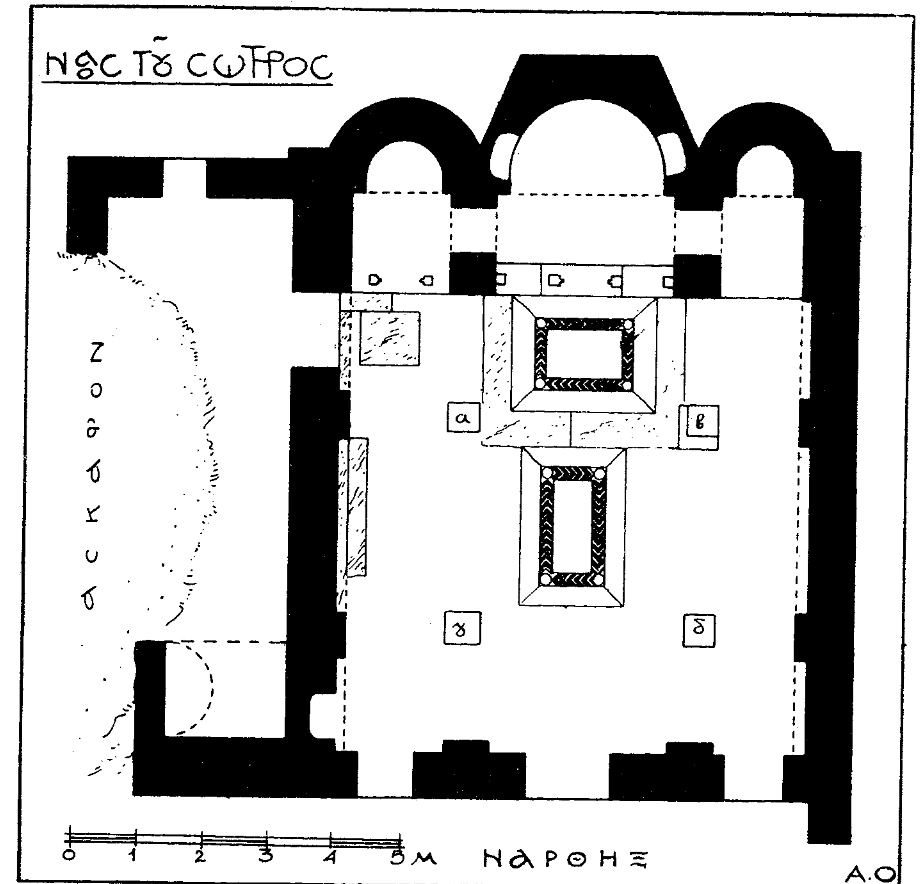
Εἰκ. 4. Κιονίσκος παραθύρου καὶ ἐπιθήματα.

ὅμως διακρίνονται ἐπ' αὐτῆς σαφῶς σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων κοσμεῖται διὰ ροδάκων ἑξαφύλλων ἐναλλὰξ καὶ ὀκταφύλλων. Τὰ μνημονευθέντα μαρμάρινα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, δεικνύοντα τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐνισχύουσι τὴν γνώμην περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος χρονολογήσεως τοῦ ναϋδρίου.

2. ΤΟ ΕΥΚΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ἂς παρακολουθήσωμεν ἤδη τὸν Ὅσιον Μελέτιον ἐγκαταλείποντα, περὶ τὸ 1081, τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τρεπόμενον, κατὰ τὸν βιογράφον του Θεόδωρον Πρόδρομον (§ 6), κατ' ἀρχὰς πρὸς ὄρος τι καλούμενον Φιλάγριον. Ποῖον εἶναι τὸ ὄρος τοῦτο δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω· ἴσως νὰ ἦτο εἰς ἐκ τῶν πρὸς τὴν βόρειον κλιτὺν τοῦ Κιθαιρῶνος ὑπαρχόντων προβούνων καὶ ν' ἀντεστοίχει πρὸς τὸν ἀρχαῖον Δρυμὸν (Δημοσθ. XIX 326). Πάντως ὁ Μελέτιος δὲν ἔμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν· διότι καθ' ὃν ἔτι χρόνον

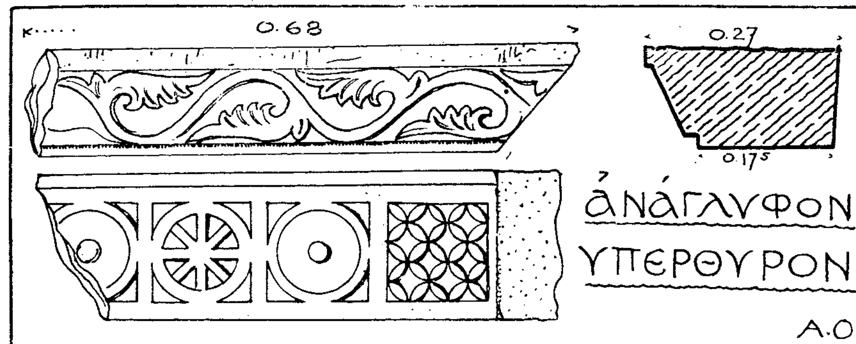
ἔκτιζε τὰ κελλία ἀντελήφθη, ὅτι ὁ τόπος ἦτο ἀκατάλληλος διὰ μονήν· δι' ὃ καὶ τὸν ἐγκατέλιπε ἐλθὼν κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης (§ 11) εἰς *«δύσβατόν τι καὶ τραχινὸν ὄρος, τὸ τῆς Μυουπόλεως ὀνομαζόμενον»*. Εἰς τὸ ὄρος αὐτό, ἤτοι τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ ἀνατολικοῦ Κιθαιρῶνος, ὑφίστατο ἤδη μονὴ τιμωμένη

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος.

εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ἐπονομαζομένη δὲ τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου. Ὁ Ὅσιος παρουσιασθεὶς εἰς τὸν ἡγουμενεύοντα αὐτῆς μοναχὸν Θεοδόσιον ἐγένετο δεκτὸς ὑπ' αὐτοῦ, παραχωρήσαντος αὐτῷ πρὸς κατοικίαν τὸ *«εὐκτήριον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»*. Πρῶτον λοιπὸν ἐνδιαίτημα τοῦ Ὁσίου ἐν τῷ ὄρει Μυουπόλεως ἐγένετο τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης ἦτο τότε μὲν *«σμικρότατον»* ὕστερον ὅμως ἀνηγέρθη παρὰ τῶν φοιτητῶν του (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ

Ὁσίου) «*μέγιστον καὶ κάλλιστον*». Θὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς κατ' ἀρχὰς τὸ εὐκτήριον τοῦτο τοῦ Σωτῆρος. Τὴν θέσιν του ὑποδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸ κατὰ παράδοσιν παρὰ τοῖς ἀλβανοφώνοις περιοίκοις διασωθὲν τοπωνύμιον Σωτήριζα, δι' οὗ χαρακτηρίζεται τοποθεσία κειμένη 15' Β. Α. ἤτοι πρὸς τ' ὀνάντη τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην διεκρίνοντο πράγματι κάτωθεν πυκνῶν θάμνων καὶ ἀγρίων φυτῶν τὰ λείψανα κτηρίων ὡς καί τινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἅτινα, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον μου. Βοηθούμενος λοιπὸν ὑπὸ τοῦ τότε ἡγουμένου τῆς μονῆς αἰδ. Μελετίου Πρίνου καί τινων ἀδελφῶν, ἐνήργησα, ἀδείᾳ καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἀνασκαφήν, ἥτις ἀπεκάλυψε τὰ κάτω μέρη ἱκανῶς μεγάλης ἐκκλησίας. Αὕτη δὲ

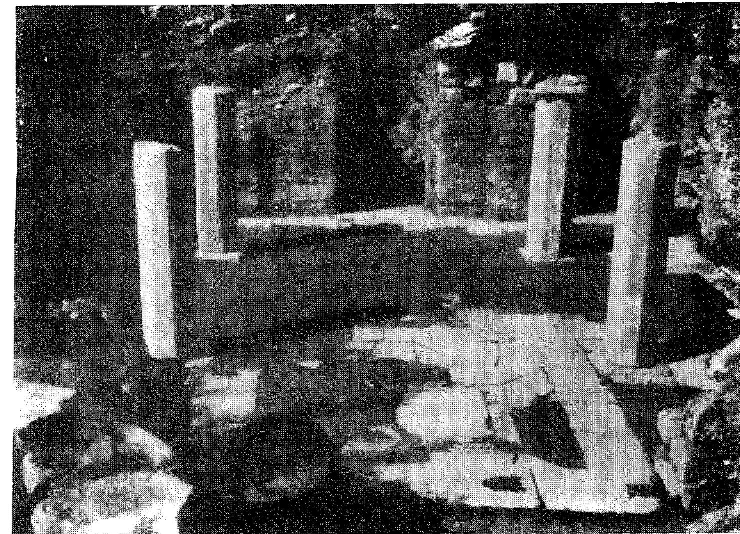
Εἰκ. 6. Τμῆμα ὑπερθύρου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος.

εἶναι προφανῶς τὸ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τοῦ Ὁσίου ὕστερον μεγαλυνθὲν εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος. Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν τὰς λεπτομερείας κατασκευῆς καὶ διακοσμήσεως τοῦ εὐκτηρίου τούτου.

Τὸ κτήριον, οὗτινος οἱ τοῖχοι διατηροῦνται ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 1.80 μ., ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 12.60×8,60 μ. Φέρει πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας ἀψῖδας ἱεροῦ, ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἡμιεξάγωνος αἱ δὲ πλευρικαὶ ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 5). Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ νάρθηξ φέρει μίαν μὲν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, διὰ τριῶν δ' ἄλλων θυρῶν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Αἱ θύραι αὗται ἔφερον μαρμάρινα πλαίσια μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων. Ἓν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκὼν 6. Ὅτι δ' ἀνήκει τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἰς πλαίσιον θύρας ἀποδεικνύει ἀναμφισβητήτως ἡ κατὰ 45° τμῆσις τῶν συναπαρτιζόντων αὐτὸ 3 τεμαχίων. Τὸ πλαίσιον φέρει ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ κεκλιμένης ὄψεως ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἑλικοειδῆ κλιματίδα ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας, ἥτις διαιρεῖται εἰς συνεχόμενα τετράγωνα πεδία, εἰκονίζονται κύκλοι μετ' ἀκτίνων (χρίσματος;) καὶ ὀμφαλῶν ἢ τετράφυλλα καὶ ἄλλα κοσμήματα (εἰκ. 6). Ὑπέρθυρον μὲ ὁμοίαν ἀκριβῶς διακό-

σμησιν φέρει καὶ ἡ θύρα, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ ἐξωνάρθηξ πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς κεντρικῆς μονῆς. (Ὅρα κατωτέρω).

Ὁ δὲ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐσωτερικῶς τέσσαρα στηρίγματα τελείως ἀνεξάρτητα τοῦ ἱεροῦ· ἀνήκει ἑπομένως ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν Α τῶν τετρακιονίων ναῶν, οὓς ἐμελέτησα ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου Βυζ. Μνημείων (σελ. 6). Τῶν στηριγμάτων σώζονται κατὰ χώραν αἱ τετράγωνοι βάσεις, ἃς ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων παραστάδες, ἐφ' ὧν ἔπιπτον τὰ γεφυροῦντα τοὺς κίονας πρὸς τοὺς τοίχους τόξα. Παρὰ τὰς βάσεις

Εἰκ. 7. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος ἀπ' ἀνατολῶν.

εὑρέθησαν ἐρριμμένοι καὶ οἱ κορμοὶ τῶν στηριγμάτων, οἵτινες ἦσαν μονόλιθοι καὶ δὴ τομῆς ὀκταγωνικῆς. Τὸ ὀκτάγωνον ὅμως αὐτῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς κανονικὸν ἀλλ' ἔχει τὰς πλευρὰς ἀνίσους οὕτως, ὥστε ἀντὶ νὰ ἐγγράφεται τὸ ὅλον σχῆμα εἰς τετράγωνον ἐγγράφεται εἰς ὀρθογώνιον πλευρῶν 0.365×0.40. Ὀκτάγωνοι κίονες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις εἰς βυζαντινοὺς ναούς. Τοὺς ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τοὺς ἑξῆς ἄλλους ναούς: Εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας[1], εἰς τὸν ἐν Μεσσαριᾷ τῆς Ἄνδρου ναὸν τοῦ Ταξιάρχου[2], εἰς τὸ ὕπερθεν τῆς πύλης τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης παρεκκλήσιον[3], εἰς τὸ Μάρκου-

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 95 εἰκ. 5.

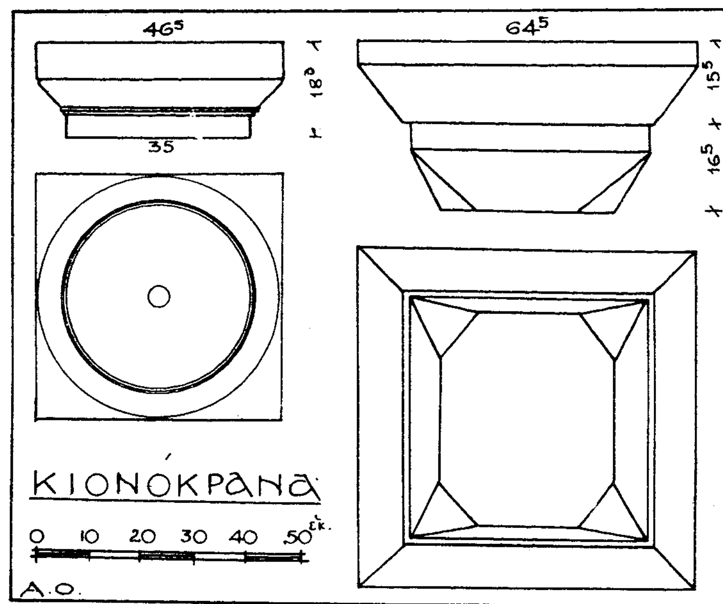
[2] Ι. Δραγάτσης, Παρνασσὸς 1881 σ. 781. Δ. Πασχάλης, Ἐπετηρ. Ἑταιρ Βυζ. Σπουδῶν Δ' 49.

[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 156 καὶ εἰκ. 7.

Μαναστὴρ τῆς Π. Σερβίας[1] καὶ τέλος εἰς τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου[2] καὶ τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας[3].

Οἱ ὀκταγωνικοὶ κορμοὶ εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ἰόχρου λίθου ἐξαγομένου ἐκ τοποθεσίας κειμένης 45′ ἀπὸ τῆς κεντρικῆς μονῆς, ἐπὶ τῆς ἀτραποῦ, ἥτις ἄγει πρὸς τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρη. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι δεκτικὸς στιλβώσεως - *γανώσεως*, ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ — λαμβάνει δὲ τότε βαθυπόρφυρον χρῶμα.

Κατ' εὐτυχῆ σύμπτωσιν εὑρέθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τῶν τεσσάρων στηριγ-

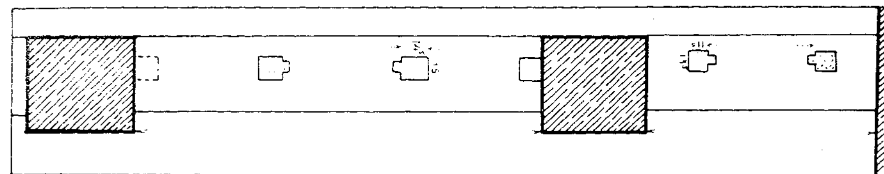
Εἰκ. 8. Κιονόκρανα τῶν ὀκταγώνων στηριγμάτων τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος.

μάτων, οὓς καὶ προχείρως ἀνεστήλωσα (πβλ. εἰκ. 7). Τὸ ὕψος των εἶναι 3.30 μ. φέρουσι δὲ καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν. Καὶ δύο μὲν ἐξ αὐτῶν ἐστέφοντο ἄνω διὰ δωρικῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κιονοκράνων (εἰκ. 8), εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων — τὸ ἕτερον μάλιστα τῶν κιονοκράνων τούτων ἔχει καὶ ραβδωτὸν τὸ ὑποτραχήλιον — τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο στηρίγματα ἔφερον «τεκτονικὰ» ἐξ ἰόχρου λίθου κιονόκρανα ἤτοι κολουροπυραμιδοειδῆ μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας τὰς ἀκμάς, καὶ ὑπεράνω τούτων ἓν εἶδος λοξοτμήτου ἄβακος ἢ ἐπιθήματος (εἰκ. 8).

[1] N. Kondakov, Makedonija Πετρούπολις (ρωσ.) σ. 183 εἰκ. 119.
[2] Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω (σ. 83).
[3] Ὅρα περὶ τούτου κατωτέρω (σ. 105).

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν διατεταγμένων εἰς τετράγωνα καὶ ὀρθογώνια «*διάχωρα*»[1], ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔφερε μίαν κεντρικὴν πλάκα περιβαλλομένην διὰ χρωματιστῶν ἢ μαρμαροθετημένων πλαισίων. Τινὰ τῶν πλαισίων τούτων διασωθέντα παρουσιάζουσι διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια (ψαροκόκκαλο, ρόμβους κλπ.) ἐκτελεσμένα διὰ μικρῶν, κανονικῶν, ποικιλοχρώμων μαρμάρων (πβλ. εἰκ. 5).

Μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων διεσώθησαν ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως αἱ διὰ τοὺς πεσσίσκους τοῦ τέμπλου προωρισμέναι ἐγκοπαὶ (εἰκ. 9) τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων, ὡς καὶ γλυπτῶν στοιχείων, δύναται ν' ἀποκατασταθῇ τὸ σχέδιον τοῦ τέμπλου. Τὰ μέρη τοῦ τέμπλου τούτου δὲν ἐσώθησαν κατὰ χώραν, αἱ διαστάσεις ὅμως τῆς τομῆς τῶν πεσσίσκων, ἃς συνάγομεν ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπῶν, συμφωνοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις

Εἰκ. 9. Ἐγκοπαὶ διὰ τοὺς πεσσίσκους τοῦ τέμπλου.

πεσσίσκων τινῶν ἀποκειμένων ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, ὅτε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος ἠρημώθη, εὐσεβεῖς μοναχοὶ τῆς κεντρικῆς μονῆς συνέλεξαν τὰ τεμάχια τοῦ τέμπλου καὶ ἐκόμισαν αὐτὰ εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Τοῦτ' αὐτὸ θὰ συνέβη καὶ δι' ἄλλα παραλαύρια· ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἀποκειμένων γλυπτῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὰ ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντα κτήρια. Ἐκ τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ λοιπὸν μονῇ εὑρισκομένων πεσσίσκων ἄριστα συμβιβάζονται πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος ἐγκοπάς, ἀφ' ἑνὸς μὲν κεντρικὸς (ὡραία πύλη) πεσσίσκος, ἀφ' ἑτέρου δὲ θωράκια ἀποκείμενα ἐν τῇ συλλογῇ γλυπτῶν τῆς μονῆς περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν ἐν ἐκτάσει κατωτέρω (σ. 97 ἑ.).

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει χῶρος τις καλυπτόμενος διὰ καμάρας (εἰκ. 5). Εἰς τί ἐχρησίμευεν οὗτος δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ ἦτο τὸ ἀρχικὸν κελλίον ἐν ᾧ ἐμόνασεν «ὁ μέγας».

3. Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΟΝΗ (ΛΑΥΡΑ)

Ὡς ἤδη εἴπομεν, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδοσίου, τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ Μελέτιος, ὅστις γενόμενος

[1] Οὕτω ὀνομάζει αὐτὰ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς Ἐρεσοῦ Λέσβου Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 39.

τώρᾳ πλέον κύριος ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς ἤρχισε μετὰ ζήλου νὰ ἐφαρμόζῃ τὰς μεταρρυθμίσεις του πρὸς βελτίωσιν τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, ὅπερ εἶχε περιέλθει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του εἰς ἔκλυσιν καὶ παρακμήν.

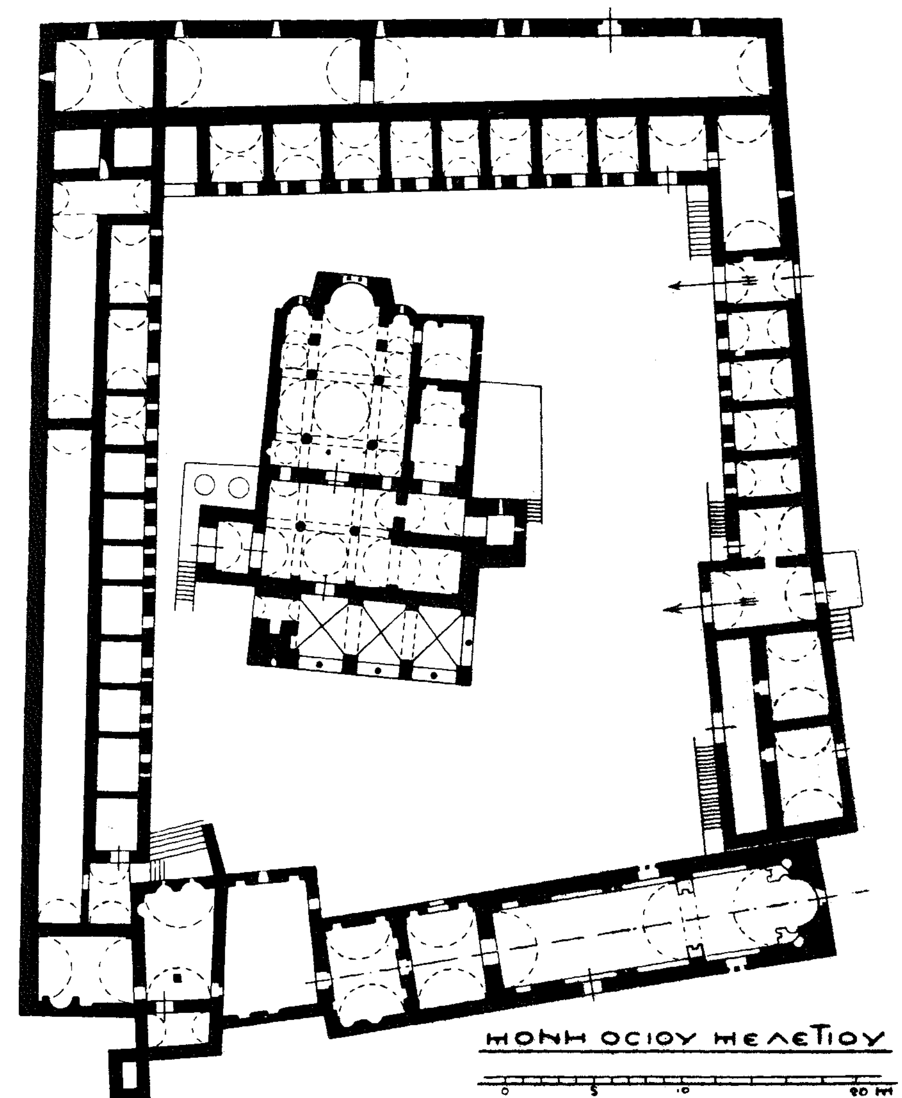
Ἡ μονὴ ἐν ᾗ τώρᾳ ἐγκατεστάθη ὁ Ὅσιος ὑφίστατο, ὡς ἤδη εἴπομεν, πρὸ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ εἰς τὸν Κιθαιρῶνα, ὠνομάζετο δὲ τοῦ Συμβόλου[1] ἢ Συμβούλου[2] τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τῶν *«θειοτάτων καὶ μεγάλων ἀρχιστρατήγων*[3]» ἢ *«Ἀσωμάτων»*[4], ὡς μανθάνομεν οὐ μόνον ἐκ τῶν σχετικῶν βίων τοῦ Ὁσίου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, ὅστις ρητῶς ἀναφέρει[5], ὅτι ἡ μονὴ ἀρχῆθεν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν.

Πόθεν προῆλθεν ἡ παλαιὰ ὀνομασία τῆς μονῆς δὲν εἶναι φανερόν. Καθ' ἡμᾶς τὸ ὄρος Μυουπόλεως ἢ μᾶλλον ἡ κορυφὴ αὐτοῦ θὰ ὠνομάζετο πιθανώτατα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Σύμβολον ὄρος, ἅτε κείμενον εἰς τὰ ὅρια Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Τὴν ὀνομασίαν ἄλλως τε ταύτην φέρουσι καὶ ἄλλα ὄρη ὡς π. χ. τὸ παρὰ τὴν Καβάλαν[6]. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἄλλην ὀνομασίαν «Συμβούλου» αὕτη φαίνεται μᾶλλον ὅτι προέρχεται ἐξ ἐσφαλμένης γραφῆς· διότι οὐ μόνον ὁ Μεθώνης ἀναγράφει τὴν μονὴν ὡς Συμβόλου ἀλλὰ καὶ ὁ Μελέτιος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Γεωγραφίᾳ του (ἔ. ἀ.) ἐν ᾧ ἅπαξ μόνον ἀναγράφεται ὡς Συμβούλου. Ὁ ἀείμνηστος Σπ. Λάμπρος[7] προσπαθήσας νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον Συμβούλου ἐδέχθη—στηριχθεὶς καὶ εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω (σ. 40) βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέου—ὅτι ἡ κεντρικὴ μονὴ ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὅστις θὰ ἔφερε προσθέτως καὶ τὸ ἐπίθετον Σύμβουλος. Ἀλλ' ὡς σαφῶς ἐκ τῶν βίων καταφαίνεται, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος δὲν ἐτιμᾶτο ἡ κεντρικὴ μονὴ ἀλλὰ τὸ εὐκτήριον, εἰς ὃ κατ' ἀρχὰς ἐμόνασεν ὁ Ὅσιος καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὡμιλήσαμεν. Περιέργως δὲ καὶ ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς ἀποκρούει τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Λάμπρου[8], ὅμως περαιτέρω (σ. 55) δέχεται, ὅτι ὁ ναὸς τῆς κεντρικῆς μονῆς «ἐξηκολούθησε τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ *Σωτῆρος Χριστοῦ*» τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἴπομεν, δὲν εἶναι ὀρθόν.

Τὴν παλαιὰν μονὴν τοῦ Συμβόλου παραλαβὼν ὁ Μελέτιος *«ἐν ἀκαρεῖ κοσμιωτέραν καὶ μείζονα δείκνυσιν»* λέγει ὁ βιογράφος του Θ. Πρόδρομος. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης νοεῖται πιθανώτατα ἀνακαίνισις καὶ μεγέθυνσις τῆς μονῆς εἴτε διὰ κατεδαφίσεως καὶ ἐκ νέου κτίσεως τοῦ παλαιοῦ αὐτῆς καθο-

[1] Βίος ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης ἐκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 12.
[2] Βίος ὑπὸ Θεοδ. Προδρόμου, ἐκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 8.
[3] Νικολάου Μεθώνης § 12.
[4] Θ. Προδρόμου § 8.
[5] Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τόμ. Β' σ. 441 ἐκδ. Βιέννης.
[6] Oberhummer ἐν Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, R. E. 1932 σ. 1091.
[7] Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Δ' σ. 90.
[8] Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 54.

λικοῦ εἴτε δι' ἐπεκτάσεως αὐτοῦ καὶ προσθήκης ναρθήκων καὶ κελλίων. Πάντως εἰς τὸν νῦν σωζόμενον ναὸν παρατηροῦνται πολλαὶ περίοδοι, ἃς θέλομεν

Εἰκ. 10. Γενικὴ διάταξις τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

ἐπιχειρήσει κατωτέρω νὰ διακρίνωμεν. Πρὶν ἢ ἔλθωμεν ὅμως εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν θέλομεν προβῆ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς γενικῆς τῆς μονῆς διατάξεως.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 10) ἡ μονὴ ἔχει σχῆμα περίπου κανονικοῦ ὀρθογωνίου διαστάσεων 42 μ. (ἀνατολ. πλευρὰ) × 56.50 μ. (βόρ. πλευρά). Ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν αἱ τρεῖς μόνον εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθεραι τῆς βορείου ἐρειδομένης ἐν μέρει ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ ὄπισθεν λόφου.

Ἡ μεγάλη ὕπαιθρος κεντρικὴ αὐλὴ περιβάλλεται ὑπὸ κελλίων κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς (Β, Α. καὶ Ν.) τῆς τετάρτης (Δ.) καταλαμβανομένης ὑπὸ τῆς τραπέζης καὶ τῶν μαγειρείων μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν.

Εἴσοδος πάλαι θὰ ὑπῆρχε μία καὶ μόνη κατὰ τὴν νότιον πλευράν, ἥτις εἶναι καὶ ἡ προσιτωτέρα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀργότερον προσετέθη καὶ δευτέρα μικροτέρα[1] καὶ αὕτη ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀλλ᾽ ἀνατολικώτερον. Ἀμφότεραι αἱ εἴσοδοι ἦσαν θολωταί, καλυπτόμεναι, ὡς συνήθως, διὰ κυλινδρικῆς καμάρας *(διαβατικόν)*. Ἡ μεγάλη εἶναι προσθέτως ἐφωδιασμένη ἑκατέρωθεν καὶ διὰ κτιστῶν πεζουλλίων, ἐφ᾽ ὧν ἐκάθηντο οἱ ὁδοιπόροι ἢ οἱ πένητες ἀναμένοντες τὴν διανομὴν ἄρτου ἢ χρημάτων *(διαδόσεις)*. Δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ τὸ τοίχωμα τοῦ μεγάλου διαβατικοῦ φέρει θύραν πρὸς κελλίον, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς θυρωρεῖον (εἰκ. 10).

Ἐκ τῶν παλαιῶν ***κελλίων*** τῆς μὲν νοτίας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς διατηροῦνται σήμερον μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου, ἐν ᾧ τῆς βορείου σώζονται οὐ μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ὀρόφου. Στηρίζονται δὲ τὰ τοῦ ὀρόφου οὐχὶ ἐπὶ τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου ἀλλ᾽ ἐσώτερον, ἐπὶ θολωτῶν κατασκευῶν τοποθετημένων ὄπισθεν τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου, προσιτῶν δ᾽ ἐκ τῶν ἔξω καὶ χρησιμευουσῶν ὡς ἀποθηκῶν (εἰκ. 10). Ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα κλιμακωτὴν διάταξιν, καθ᾽ ἣν ἡ ὀροφὴ τῶν κάτω κελλίων ἐχρησίμευεν ὡς διάδρομος διὰ τὰ τοῦ ἄνω ἤτοι ὡς *ἡλιακός*, ὅστις ἦτο πιθανώτατα ἐστεγασμένος διὰ στέγης φερομένης ἐπὶ ξυλίνων κιόνων. Ὁμοίαν διώροφον διάταξιν θὰ εἶχον καὶ τὰ κελλία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ἰσογείου, ἥτις παρουσιάζει ὄπισθεν τῶν κελλίων ὀρθογωνίους θολωτὰς ἐξωτερικὰς κατασκευὰς χρησιμευούσας πρὸς στάβλισιν τῶν ζώων τῆς μονῆς *(βορδοναρεῖον)*. Σήμερον ὁ ἄνω ὄροφος τῶν ἀνατολικῶν κελλίων ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ νεωτερικῶν κτισμάτων εἰς τὰ ἐξωτερικὰ παράθυρα τῶν ὁποίων ἀπειρόκαλοι τεχνῖται ἐτοποθέτησαν ὡς ὑπέρθυρα γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἐξ ἐρημωθέντων παραλαυρίων.

Ἐξετάζοντες νῦν λεπτομερέστερον τὰ παλαιὰ κελλία παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα ἦσαν πάντα κεκαλυμμένα ἕκαστον δι᾽ ἰδιαιτέρου κτιστοῦ θόλου *(βαγενοκαμάρας)* βαίνοντος ἄλλοτε μὲν καθέτως (ἀνατ. καὶ νοτ. πλευρὰ) ἄλλοτε δὲ παραλλήλως (βόρ. πλευρὰ) πρὸς τὴν πρόσοψιν. Τὰ τοιχώματα τινῶν ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ θόλος ἐκαλύπτοντο καὶ διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν λείψανα ἱκανὰ ἀνεῦρον

[1] Ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη εἴσοδος εἶναι μεταγενεστέρα ἀποδεικνύει ἡ χρησιμοποίησις ὡς ὑπερθύρου αὐτῆς ὀκταγωνικῶν κιόνων ἐξ ἐρυθροῦ λίθου.

κατὰ τὴν πρώτην ἐν ἔτει 1921 ἐπίσκεψίν μου, ἔκτοτε ὅμως κατέπεσαν. Ἐξαιρετικῶς μικρῶν διαστάσεων εἶναι αἱ τοξωταὶ θύραι εἰσόδου τῶν κελλίων· τὸ ὕψος των εἴς τινας περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀνώτερον τοῦ 1.40 μ. Ἕκαστον κελλίον ἔφερε μίαν θύραν καὶ παρ᾽ αὐτὴν μικρὰν τοξωτὴν θυρίδα, προωρίζετο δὲ δι᾽ ἕνα μοναχόν, ὅστις διέμενεν ἐν αὐτῷ μετὰ τοῦ ὑποτακτικοῦ του. Αἱ διαστάσεις τῶν πλείστων κελλίων πράγματι δὲν ἔχουσιν ἐμβαδὸν μεγαλύτερον τῶν 6 τετραγ. μέτρων καὶ κυβισμὸν πλείονα τῶν 20 κυβ. μ. Ἂν τὰ σωζόμενα κελλία εἶναι τὰ ἀρχικὰ ἢ προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρας ἀνακαινίσεως δὲν δυνάμεθα κατηγορηματικῶς νὰ εἴπωμεν. Φαίνεται ὅμως πιθανώτερον ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νικάνορος γενομένης ἀνακαινίσεως, ὡς δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς σμικρότητος τῶν θυρῶν των, ἥτις ἰδιάζει εἰς κελλία τῆς ἐποχῆς ταύτης.

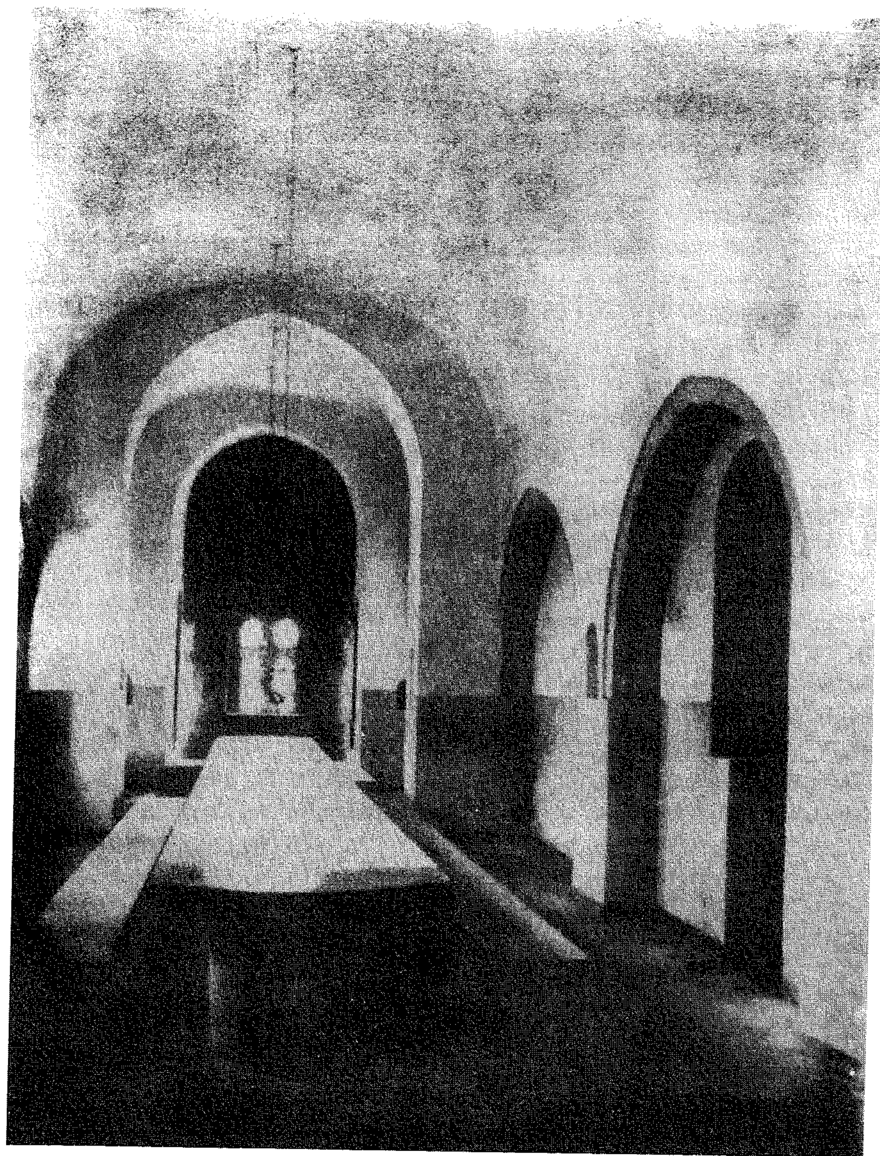
Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς φαίνεται προερχομένη καὶ ἡ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς αὐλῆς εὑρισκομένη ***τράπεζα*** ἤτοι τὸ ἑστιατόριον, ἔνθα συνέτρωγον οἱ μοναχοί, ἀφ᾽ οὗ ἡ μονὴ ἦτο κοινοβιακή. Ἡ τράπεζα ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου καλυπτομένου διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Πρὸς τὸ νότιον τέρμα της εἶναι ἐνεκτισμένη ἡμικυλινδρικὴ κόγχη φέρουσα ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν κογχάριον. Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ ἐκάθητο, ὡς γνωστόν, ἐν τραπέζῃ ἀποκοπτῇ, ὁ ἡγούμενος. Οἱ κατὰ μῆκος τοῖχοι τοῦ κτηρίου ζωογονοῦνται ἕκαστος διὰ 3 τυφλῶν ἀψίδων, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν ἑκάστῃ τυφλῇ ἀψῖδι ἠνοίχθη μεταγενεστέρως παράθυρον. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ διαμερίσματος θὰ ὑπῆρχε κτιστὴ συνεχὴς τράπεζα μετὰ ἐπίσης κτιστῶν θρανίων. Τοιαύτην δὲ τράπεζαν ἀνακατεσκευάσαμεν κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 11.

Ἡ τράπεζα ἦτο ἄλλοτε ἐξ ὁλοκλήρου τοιχογραφημένη, ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν της ὅμως σώζονται σήμερον μόνον αἱ τῆς κόγχης, πολὺ βεβλαμμέναι δυστυχῶς εκ νεωτέρων ἐπιγραφῶν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ χαραγμάτων πλοίων. Ἐν τοσούτῳ διακρίνει τις τὰς εἰκόνας τῶν ἑξῆς ἁγίων: α) ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν κογχαρίων: Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἁγ. Ἱεροθέου, Ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης, Ὁσίου Μελετίου, Ἁγ. Νικολάου, β) ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ: κάτω, Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἁγ. Βασιλείου καὶ Ἁγ. Ἀθανασίου, ἄνω, Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ Μυστικοῦ Δείπνου.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Τραπέζης τεχνοτροπικῶς εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ ἐσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἀνάγονται δηλ. εἰς τὸν 17ον αἰῶνα.

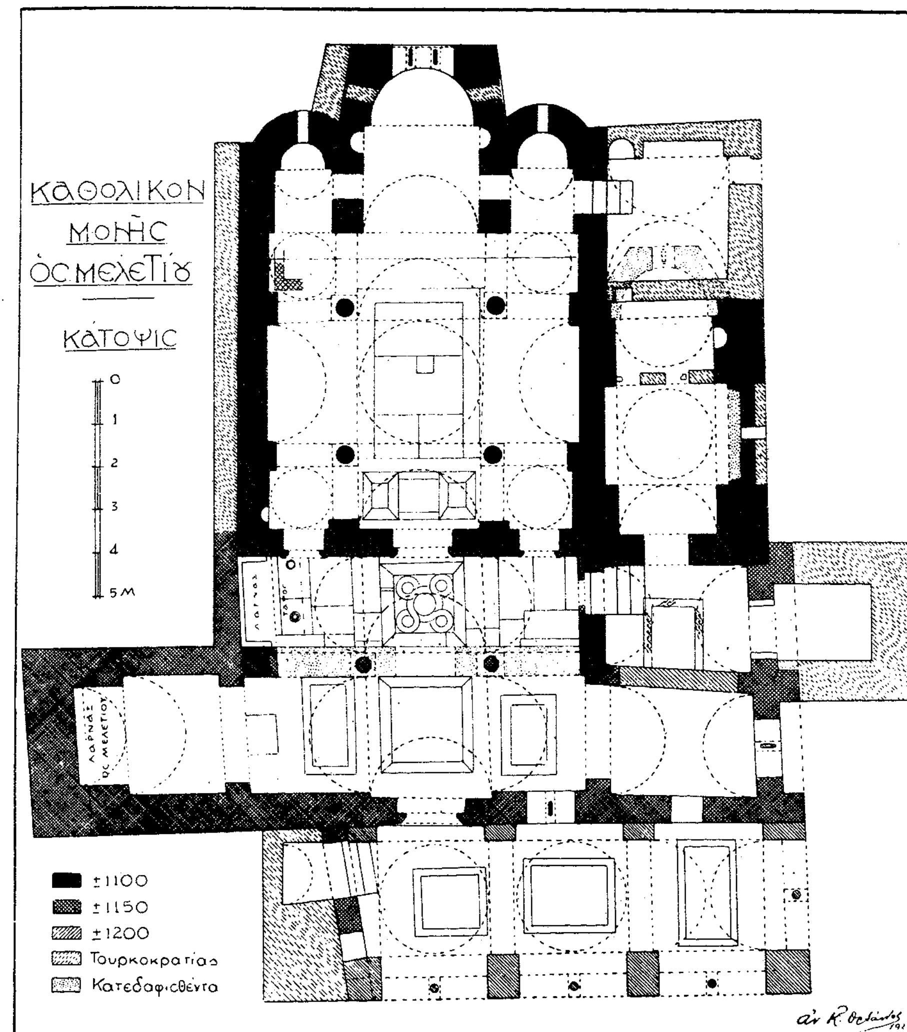
Πρὸς τὸ κύριον διαμέρισμα τοῦ ἑστιατορίου συνέχεται πρὸς δυσμὰς μὲν ὀρθογώνιον διαμέρισμα καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικοῦ θόλου καὶ χρησιμεῦον σήμερον ὡς κλίβανος[1], πρὸς βορρᾶν δὲ ὀρθογώνιος προθάλαμος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικῆς καμάρας καὶ ἔχων ἐξωτερικὴν θύραν πρὸς τὴν αὐλὴν

[1] Τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἐκ παραδρομῆς δὲν ἐσημειώθη ἐπὶ τῆς κατόψεως εἰκ. 10.

Εἰκ. 11. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς τραπέζης τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

(εἰκ. 10). Ἔτι δὲ βορειότερον **αὐτοῦ** ὑπάρχει διαμέρισμα ὀρθογώνιον, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς θολωτῆς ὀροφῆς αὐτοῦ ὀπῆς καὶ τῶν πολλῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ἀρμαρίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο τὸ ***μαγειρεῖον*** [1], ὁπότε

Εἰκ. 12. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσ. Μελετίου.

τὸ παραπλεύρως αὐτοῦ διαμέρισμα θὰ ἐχρησίμευε βεβαίως ὡς ὀψοφυλάκιον.

Τὸ καθολικόν. Ὡς ἔχει σήμερον τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς, καὶ πρὸς τὴν

[1] Ὅρα τὰς σχετικὰς περὶ μαγειρείων λεπτομερείας ἐν τῷ ἔργῳ μου Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 37 ἑ.

βόρειον αὐτῆς πλευρὰν μᾶλλον τοποθετημένον καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς 4 μερῶν: α) τοῦ κυρίως ναοῦ, τιμωμένου εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Μελετίου, β) τοῦ πρὸς νότον τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου παρεκκλησίου, τιμωμένου εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, γ) τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ δ) τοῦ ἀνοικτοῦ ὑποστύλου ἐξωνάρθηκος. Ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων θὰ ἐξετάσωμεν ἰδιαιτέρως.

Α) Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Οὗτος εἶναι τετράγωνον κτίσμα φέρον πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένας τρεῖς κόγχας ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευρος, αἱ δὲ ἄκραι ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 12). Ἐσωτερικῶς φέρει τέσσαρας κίονας βαστάζοντας τὸν τροῦλλον τῇ βοηθείᾳ ἰσαρίθμων κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἀνήκει ἑπομένως εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου ναοὺς τοῦ συνθέτου τετρακιονίου συστήματος (τύπου Α). Ἐξαιρέσει τῶν γενικῶν διαστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες εἶναι κατά τι μεγαλύτεραι, ὁ ναὸς ὁμοιάζει καθ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πρός τε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ ἤδη ἐξητάσαμεν, καὶ πρὸς τὸ τῆς Παναγίας, ὅπερ θὰ γνωρίσωμεν ἀργότερον. Μίαν μόνον διαφορὰν παρουσιάζει ἀπ' ἐκείνων: ὅτι τὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου του δὲν εἶναι ὀκτάγωνα, ὡς ἐκείνων, ἀλλὰ κυλινδρικοὶ μονόλιθοι ἐκ μαρμάρου κίονες παρουσιάζοντες μείωσιν, εἰλημμένοι δὲ προφανῶς ἐξ ἀρχαίων μνημείων, ὧν λείψανα ἱκανὰ διατηροῦνται ἐν τῇ μονῇ ἀποδεικνύοντα τὴν αὐτόθι προΰπαρξιν ἀρχαίου τινος πολίσματος[1]. Ἐξ ἀρχαίων ὁμοίως μνημείων εἶναι εἰλημμένα καὶ τὰ στέφοντα τοὺς κίονας τούτους κιονόκρανα, ἓν τῶν ὁποίων, ἀπαλλαγὲν τῶν καλυπτόντων αὐτὸ κονιαμάτων, παρουσίασεν ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς του ἀνθέμια ἐργασίας ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ἃς πρέπει ἀντιστοίχως νὰ δεχθῶμεν ὡς καλυπτούσας καὶ τὰ ἄκρα διαμερίσματα τῶν μνημονευθέντων εὐκτηρίων, ἅτινα παρουσιάζουσιν ὁμοίως, ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας, παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ δι' ἀσπίδων κάλυψις τῶν γωνιαίων τμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν[1]. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ τὰ πρὸ τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν χαμηλοτέρων τῶν ἀσπίδων.

Εἰκ. 13. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῶν ἐπισκευῶν (1900).

Αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον καμάραι ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίας καὶ βορείου πλευρᾶς δι' ἐλαφρῶς ἐξεχόντων ὑπὲρ τὸ τύμπανον τόξων, ἅτινα δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὰ εἰς τὰ κάτω μέρη· διότι πρὸς νότον μὲν κρύπτει αὐτὰ τὸ παρεκκλήσιον πρὸς βορρᾶν δὲ πρόσθετος μεταγενεστέρα ἐπένδυσις (εἰκ. 13)· εἶναι ὅμως ὁρατὰ εἰς τὰ ἄνω των μέρη ἰδίᾳ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν (εἰκ. 13, 14, 15).

Ὁ κυρίως ναὸς συνεκοινώνει διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ νάρθηκα, ὅστις ἄλλοτε ἐκλείετο πρὸς δυσμὰς διὰ τοίχου φέροντος ἐν τῷ

[1] Ἐν τῇ παρὰ τὸ ἀρχαῖον μαγειρεῖον τῆς μονῆς ἐγκατεστημένῃ συλλογῇ γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν εὑρίσκονται καὶ τὰ κάτωθι ἀρχαῖα λείψανα:

1) Ἡλιακὸν ὡρολόγιον κοῖλον. 2) Ἐπιτύμβιος πλὰξ διαστ. 0.665×0.205×0.08 μ. φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΟΥ | ΜΕΛΙΤΕΥΣ

ὕψ. γραμ. 0.07.

3) Τεμάχιον ἐπιτυμβίου πλακὸς (0.355×0.25×0.055) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

. . . ΣΙΓΕΝΟΥ
. . . ΣΙΑ ὕψ. γραμ. 0.03 μ.

4) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος κολοβὸς (ὕψ. 0.285 διαμ. 0.21) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

. . . ΔΑΟ . .
ΧΡΗΣΤ. ὕψ. γραμ. 0.036

Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ καὶ τὰ κάτωθι παλαιοχριστιανικῶν χρόνων τεμάχια:

1) Πλὰξ θωρακίου τεθραυμένη, ἐφ' ἧς σταυρὸς ἀνάγλυπτος (διαστ. 0.70×0.55×0.06).

2) Ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (διαστ. 0.65×0.65×0.25).

3) Ἐπίθημα χωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου φέρον ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν ἀνάγλυπτον τὸ χρῖσμα ἐντὸς κύκλου, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓν φύλλον καλάμου (εἰκ. 50, ἀριστερᾷ).

Εἰς τ' ἀνωτέρω προσθετέα καὶ ἐπιγραφὴ κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ δευτέρου ἀπὸ δυσμῶν κιονίσκου τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ λέγουσα:

†
ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ
ΔΕΔΑΛΙΟΥ (ὕψ. γραμ. 0.035 μ.)

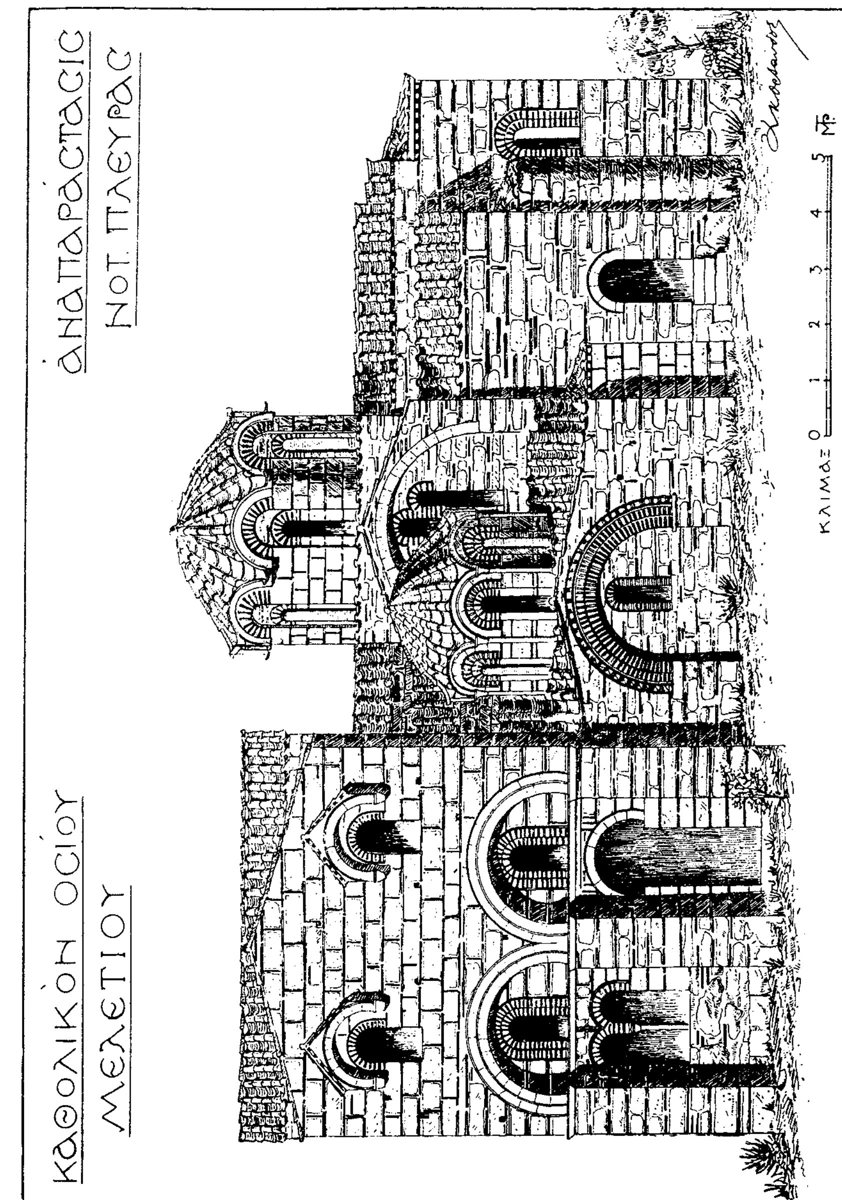
[1] Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 66.

μέσῳ μίαν μόνην θύραν. Ἑτέρα δὲ μικροτέρα θύρα ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς τοῦ νάρθηκος πλευρᾶς, ἥτις καὶ σῴζεται εἰσέτι φέρουσα ἐξωτερικῶς πλίνθινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον περιβαλλόμενον δι' ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος ἦτο ποτε ἐλεύθερος· διότι ἄλλως ἡ ὀδοντωτὴ ταινία δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις ἀργότερον κατηδαφίσθη, εὑρίσκετο ἀκριβῶς εἰς ἣν θέσιν εἶναι σήμερον

Εἰκ. 14. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς **Ὁσίου Μελετίου** μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

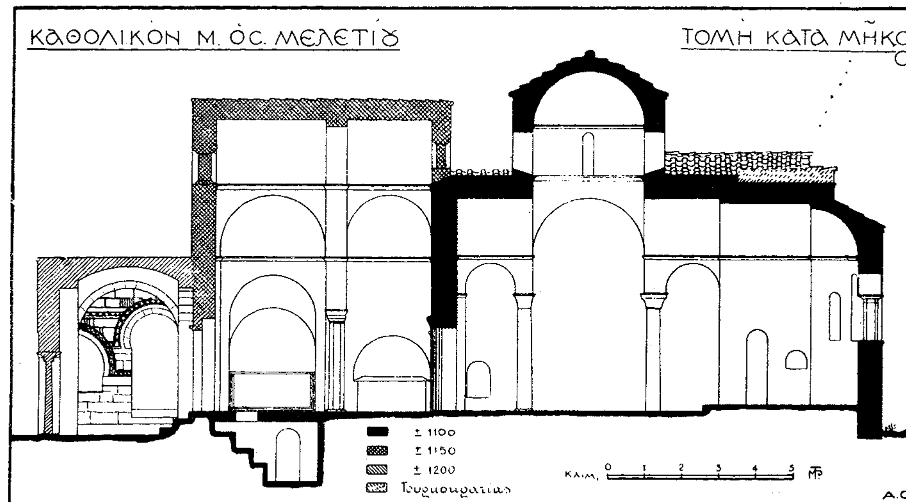
οἱ ὀκταγωνικοὶ κίονες τοῦ ἐσωνάρθηκος· συνάγεται δὲ τοῦτο ἀσφαλῶς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σῳζομένου τετραγώνου, παλαιοῦ μαρμαροθετήματος, ὅπερ διετηρήθη καὶ φέρει τὸ λεγόμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων» (εἰκ. 19) τεθειμένον συμμετρικῶς μεταξὺ τῆς μεσαίας πύλης τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτου τῶν κιόνων. Τρίτη δ' ἔνδειξις τῆς ποτὲ ὑπάρξεως τοῦ κλειστοῦ νάρθηκος δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ στενὴν πλευρὰν ὕπαρξις παλαιοῦ ἀρκοσολίου (εἰκ. 12, 16), κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε σαρκοφάγος καὶ πρὸ αὐτῆς ἐν τῷ δαπέδῳ λαξευτὸς τάφος (διαστάσεων 0.65×1.70). Ἡ θέσις αὕτη τοῦ ἀρκοσολίου εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς κλειστοὺς νάρθηκας, ἐπιφυλασσομένη ἰδιαιτέρως διὰ τὸν κτίτορα, ὃν ἐνταῦθα ἀγνοοῦμεν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐστερούμεθα πασῶν τῶν μνημονευθεισῶν ἐνδείξεων καὶ ἀποδείξεων καὶ πάλιν θὰ ἔπρεπε νὰ συναγάγωμεν τὴν ποτε ὕπαρξιν κλειστοῦ νάρθηκος οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀπομιμήσεων τοῦ ναοῦ, ἃς συναντῶμεν εἰς τὸ εὐκτήριον τοῦ

Εἰκ. 15. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

Σωτῆρος καὶ εἰς τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ πλείστων ἄλλων ἀναλόγων παραδειγμάτων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος [1].

Ὁ ναὸς θὰ ἐφωτίζετο βεβαίως διὰ τριλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ τύμπανον τῶν κυλίνδρων τοῦ τρούλλου· ταῦτα ὅμως καταστραφέντα, φαίνεται, ἀντικατεστάθησαν διὰ νεωτέρων κακοτέχνων ὀρθογωνίου σχήματος. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο δι᾽ ἑνὸς τριλόβου καὶ δύο μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ (εἰκ. 17) καὶ δι᾽ ἑνὸς μονολόβου ἀνοιγομένου ἐφ᾽ ἑκατέρας τῶν μικρῶν κογχῶν, προθέσεως καὶ διακονικοῦ. Ἂν καὶ ὁ νάρ-

Εἰκ. 16. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

θηξ ἔφερε παράθυρα ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας δυτικῆς θύρας δὲν γνωρίζομεν.

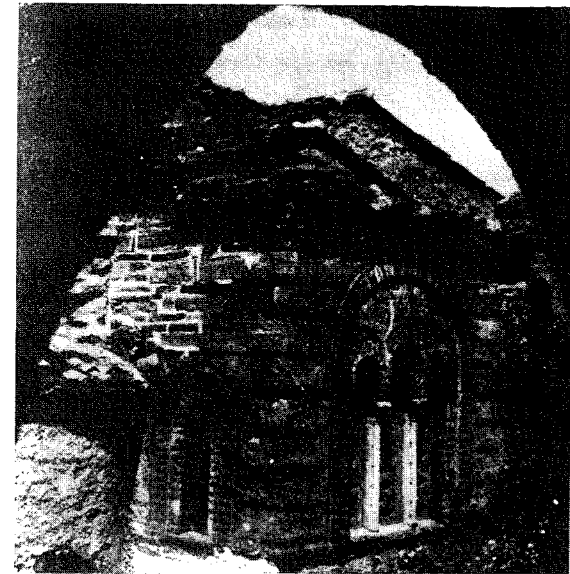
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ, αὕτη εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μεγάλων κιτρίνων πωρολίθων καὶ παχειῶν ἐρυθρῶν πλίνθων (0.04) τεθειμένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα, εἰς ὃ ὅμως κυριαρχοῦσιν αἱ ὁριζόντιαι σειραὶ τῶν πλίνθων, ἐν ᾧ οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ δὲν φέρουσι πάντοτε πλίνθους (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συναντῶνται μόνον ὑπὸ τὰς κεράμους τῆς στέγης ἀντὶ γείσου, τοῦθ᾽ ὅπερ εἶναι ἔνδειξις ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος τοῦ 12ου αἰῶνος [2].

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ τριλόβου καὶ τῶν δύο μονολόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα παρουσιάζουσι τοὺς λοβοὺς περιβαλλομένους ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου (εἰκ. 18) ἄνευ ὅμως ἐξωτερικῆς

[1] Ἀναφέρομεν προχείρως μόνον τοὺς ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ τοῦ Ἀρχείου δημοσιευομένους ναοὺς τῆς Ἁγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ.

[2] Megaw, Brit. Sch. Annual τ. XXXII σ. 123.

ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν τριῶν λοβῶν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου ὁ μέσος εἶναι ὀλίγον ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, τὸ δὲ ὑπεράνω τύμπανον πληροῦται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν διὰ λίθων ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διὰ πλίνθων σταυροειδῶς διατεταγμένων (εἰκ. 18). Ἡ διὰ τοξωτοῦ πλαισίου διήκοντος μέχρι τῆς ποδιᾶς περιβολὴ τῶν λοβῶν ἐμφανίζεται κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος [1], ἡ δὲ περιγραφεῖσα διάταξις τοῦ ὕπερθεν τῶν

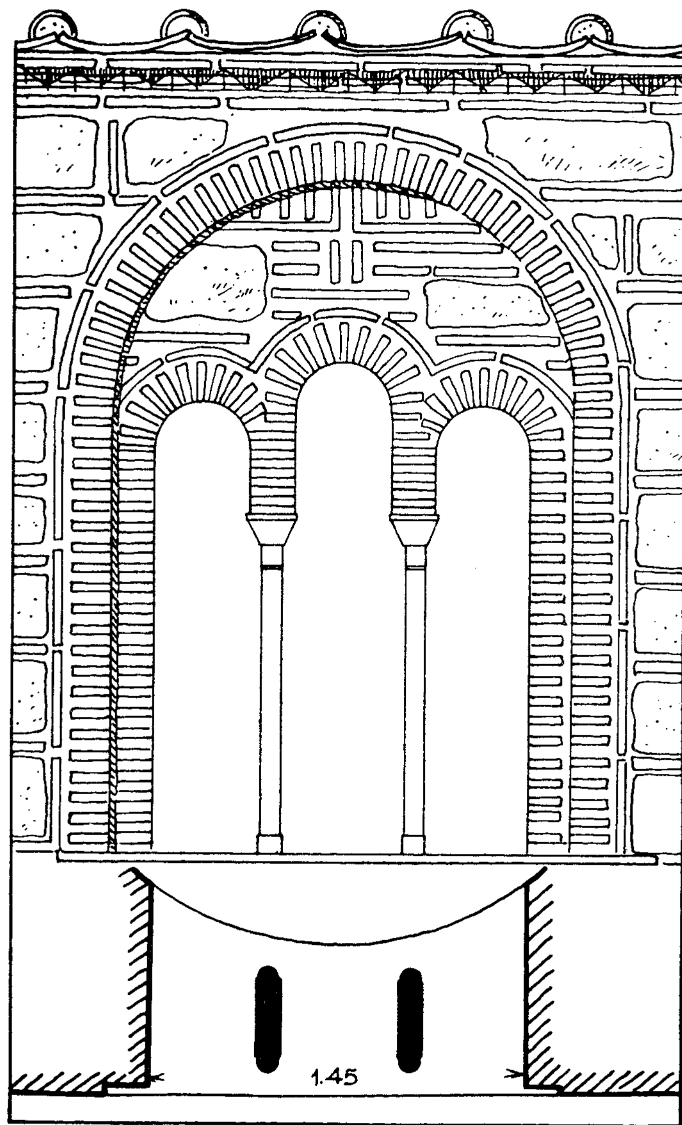
Εἰκ. 17. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

λοβῶν τυμπάνου συνειθίζεται εἰς ναοὺς τῶν αὐτῶν χρόνων. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11ου ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν τὸν κεντρικὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ. Ὡς οὗτος ἔχει σήμερον (εἰκ. 14) προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ὁ ἀρχικὸς τροῦλλος εἶχε τὸ τύμπανον κυλινδροειδὲς ἐκτισμένον κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα καὶ διατρυπώμενον ὑπὸ ὀκτώ, μικρῶν σχετικῶς, μονολόβων παραθύρων, φερόντων πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια. Τὸ κυλινδρικὸν τύμπανον εἶναι ἐνδεικτικὸν ἀρχαϊκότητος, συχνὰ δὲ ἀπαντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνος, ὧν ὡραῖον παράδειγμα παρουσιάζει ὁ ἐν Σκάλᾳ (Ἀλάϊμπεη) τῆς Λακωνίας ναὸς τῆς Παναγίας. Ἀργότερον, περὶ τὰς ἀρχὰς πιθανῶς τοῦ 12ου αἰῶνος, ὑπεράνω ἑκάστου μονολόβου παραθύρου θὰ κατεσκευάσθησαν τὰ

[1] H. Megaw, Br. School Annual τ. XXXII σ. 122.

σωζόμενα ἐπάλληλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων καὶ λοξοτμήτου πωρίνου γείσου, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων Ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν.

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

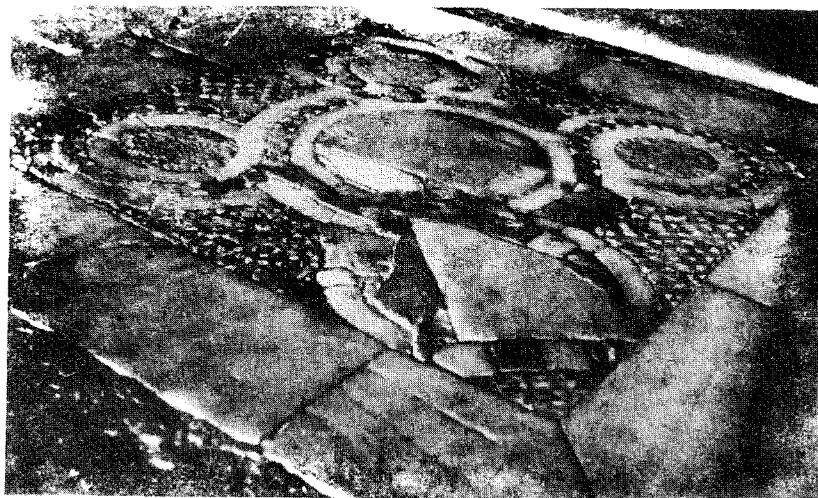
Μεταξὺ τῶν τοξωτῶν τούτων πλαισίων σώζονται εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις προέχουσαι ὑδρορρόαι, αἵτινες δηλοῦσιν, ὅτι ἡ ἀπόληξις τοῦ τρούλλου δὲν ἦτο

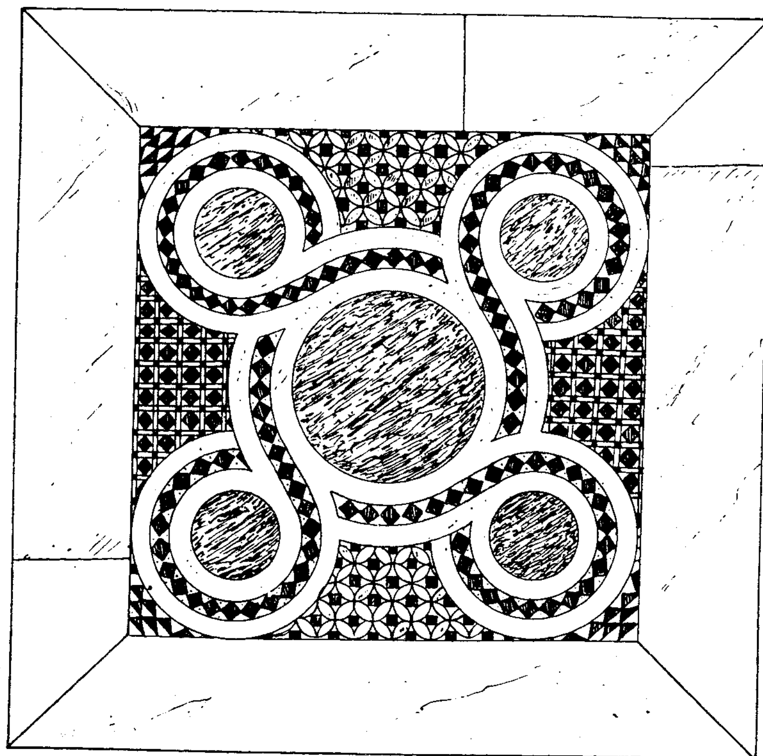
ὁριζοντία ἀλλὰ κυματοειδής, τὸ δὲ ὁριζόντιον γεῖσον, ὅπερ ὁ τροῦλλος ἔχει σήμερον (εἰκ. 13, 14) προέρχεται πιθανῶς ἐκ μεταγενεστέρας μετασκευῆς. Τούτου δ' ἕνεκα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνος 15 ἐσχεδιάσαμεν αὐτὸν μετὰ κυματοειδοῦς καὶ οὐχὶ ὁριζοντίου γείσου.

Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐκ τῶν φερουσῶν τὸν τροῦλλον τεσσάρων στεγῶν τῶν καμαρῶν, εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ νοτία (εἰκ. 13,14) τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου ὑπερυψωθεισῶν ἀργότερον (εἰκ. 14), ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην κάλυψις τοῦ ὑπὲρ τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ κατασκευασθέντος ἀργότερον παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, οὗτινος ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ κλίμακος ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ὑπερυψώσεως τῶν στεγῶν ὑπῆρξεν ἀντιαισθητικόν· διότι ὁ τροῦλλος παρουσιάζεται τώρα ἔχων μέγα μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του βυθισμένον ἐντὸς τῆς στέγης (εἰκ. 14).

Μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἤτοι τὰ μαρμαροθετήματα, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ γλυπτά.

α) **Μαρμαροθετήματα.** Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ προσηρτημένου αὐτῷ κλειστοῦ νάρθηκος ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ποικιλλομένων διὰ μαρμαροθετημάτων διατεταγμένων κατὰ διάφορα σχέδια. Δυστυχῶς αἱ κατὰ καιροὺς ἐπελθοῦσαι φθοραὶ ἐξηφάνισαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ παλαιὸν δάπεδον πλὴν ἐλαχίστων αὐτοῦ τμημάτων. Ἐκ τούτων τὸ καλύτερον διατηρούμενον ἐν τῷ ναῷ τμῆμα εὑρίσκεται εἰς τὸ μικρὸν ὑπὸ τὴν Β. Α. ἀσπίδα διαμέρισμα (εἰκ. 12). Ἐνταῦθα διασώζεται τμῆμα πλαισίου πλάτους 0.22, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ 0.12. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἀπαρτίζεται ἐκ ποικιλοχρώμων μικρῶν μαρμάρων κανονικοῦ σχήματος — ρόμβων, τετραγώνων καὶ τριγώνων — περιέβαλλε δὲ τετράγωνον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πλάκα. Ὅμοια τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλαίσια θὰ ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, ὡς συνάγεται ἐξ ὀλίγων λειψάνων των. Ἐκ τούτων μεγαλύτερον καὶ συνθετώτερον θὰ ἦτο βεβαίως τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον. Μίαν ἰδέαν αὐτοῦ δύναται νὰ παράσχῃ εἰς ἡμᾶς τὸ ἐν τῷ νάρθηκι ἀρτιώτερον διατηρηθὲν κεντρικὸν θέμα τῆς πλακοστρώσεως, οὗτινος τὴν μὲν παροῦσαν ὄψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 19, ἀναπαράστασιν δὲ τῆς παλαιᾶς ὄψεως τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 20. Ὡς δὲ βλέπει τις εἰκονίζει τοῦτο τὸ συνηθέστατα ἀπαντώμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων», καθ' ὃ πέριξ μεγάλου κεντρικοῦ δίσκου (ὀμφαλοῦ) ἐξ ἰόχρου λίθου καὶ τεσσάρων ἄλλων κατὰ τὰς γωνίας τεταγμένων μικροτέρων, ὁμοίως ἐξ ἰόχρου λίθου, ἑλίσσονται ταινίαι, ἐν αἷς εἶναι φυτευμένα, τῇ βοηθείᾳ ἀμμοκονίας διὰ κορασανίου, ποικιλόχρωμα κανονικὰ τεμάχια μαρμάρων — τετράγωνα καὶ τρίγωνα — ἐν ᾧ αἱ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμπυλόπλευροι ἐπιφάνειαι πληροῦνται δι' ἄλλων γεωμετρικῶν σχη-

Εἰκ. 19 καὶ 20. Μαρμαροθέτημα τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ. Παροῦσα κατάστασις (ἄνω) καὶ ἀναπαράστασις (κάτω).

μάτων ἤτοι τεμνομένων κύκλων καὶ τετραγώνων κλπ. δι᾽ ὧν πάντων παρέχεται ἡ ὄψις πολυχρώμου τάπητος.

Ἄλλο μικρότερον κυκλικὸν κόσμημα ὑπάρχει κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ νάρθηκος ἐπὶ τῆς πλακός, ἥτις εὑρίσκεται πρὸ τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐκάλυπτε τὸν κάτωθεν λαξευτὸν τάφον. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐκ πολυχρώμων μαρμαρίνων τριγωνιδίων συγκεντρικῶς διατεταγμένων. Ὁ κύκλος οὗτος ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 0.29.

β) **Τοιχογραφίαι.** Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, ἐπεχρίσθησαν δι᾽ ἀσβεστοκονίας ὑπὸ ἀπειροκάλων ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος. Τμήματά τινα ἰδίως τῶν ἀσπίδων, ἀπαλλαγέντα τοῦ κονιάματος, παρουσίασαν τοιχογραφίας, αἵτινες ὅμως εἶναι τόσον ἐφθαρμέναι, ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν σοβαρὸς λόγος.

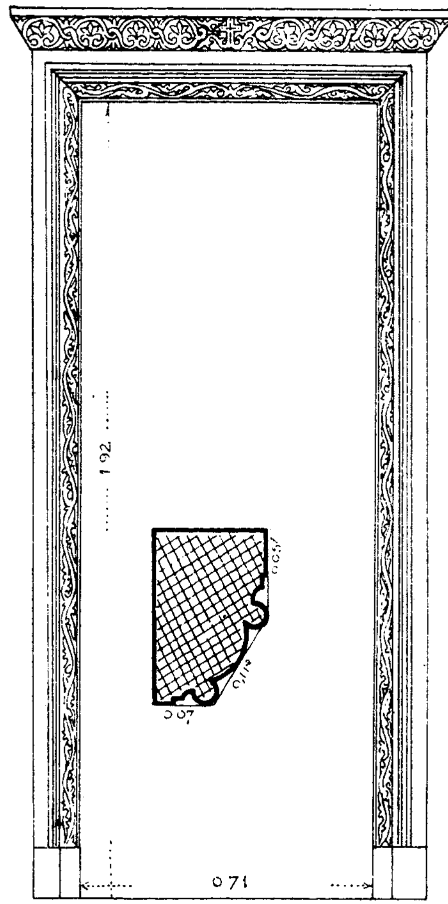
Τοιχογραφίας θὰ ἔφερε βεβαίως καὶ ὁ παλαιὸς νάρθηξ· αὗται ὅμως ἀντικατεστάθησαν ἤδη κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα δι᾽ ἄλλων, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν ἀργότερον. Ὑπάρχει ἐντούτοις ἓν σημεῖον τοῦ νάρθηκος ἐν τῷ ὁποίῳ διετηρήθησαν λείψανα τῆς παλαιᾶς τοιχογραφίας. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ τύμπανον ἤτοι ὁ τοῖχος τοῦ βάθους τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν εὑρισκομένου ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ὑπῆρχε λαξευτὴ λάρναξ, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἐπὶ τοῦ εἰρημένου λοιπὸν τοίχου διατηροῦνται τὰ λείψανα συνθέσεως, ἥτις εἰκόνιζεν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Θεοτόκον κατ᾽ ἐνώπιον βαστάζουσαν, πιθανώτατα, τὸ βρέφος Ἰησοῦν — ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτῆς τοὺς «μεγάλους ἀρχιστρατήγους» Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ προσκλίνοντας μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Παναγίαν. Δυστυχῶς τῆς Θεοτόκου διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ — καὶ αὕτη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἐφθαρμένα — καὶ μικρὸν τμῆμα τοῦ στήθους. Τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: ΜΡ ΘΥ Η ΠΑΝΥΠΕΡΑΓΝΟΣ. Τοῦ δεξιᾷ εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἱσταμένου ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ μία τῶν πτερύγων, ἔτι δ᾽ ὀλιγώτερα στοιχεῖα διασῴζονται ἐκ τοῦ συμμετρικῶς διατεταγμένου ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως νὰ εἰκονίζετο δεόμενος ἢ πρηνὴς ὁ κτίτωρ ἤ τις ἀνακαινιστὴς τοῦ ναοῦ.

Ἐφ᾽ ὅσον δύναταί τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν ὀλίγων διατηρηθέντων λειψάνων ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀρκοσολίου δύναται ν᾽ ἀναχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰς τὸν 12ον μ. Χ. αἰῶνα.

γ) **Τὰ γλυπτά.** Ὡς ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν ἔλλειψιν τοιχογραφιῶν μᾶς διετήρησε τὸ καθολικὸν σχεδὸν εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν πλουσίαν του γλυπτικὴν διακόσμησιν. Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν του, τὸ τέμπλον, ἡ ἁγία Τράπεζα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ὡραιότατα δείγματα διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Θὰ προσέθετον καὶ τὰ παράθυρα, πλὴν δυστυχῶς ταῦτα — ἐξαιρέσει τοῦ μεγάλου τριλόβου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18) — ἔχουσιν ἀντικατασταθῇ διὰ νεωτέρων, ὀρθογωνίου σχήματος,

τῶν παλαιῶν κιονίσκων καὶ κιονοκράνων των σωζομένων πιθανώτατα μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τεμαχίων τῆς ἐν τῇ μονῇ πλουσίας συλλογῆς, ἀλλὰ μὴ δυναμένων ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθῶσι [1].

Πλαίσια θυρῶν. Ὡς εἴπομεν ὁ νάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ τριῶν θυρῶν, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλῖτος. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μέση, ἡ βασίλειος, εἶναι μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (κούφωμα μέσης 1.13 × 2.00, πλαγίων 0.71×1,92) καὶ ἔχει πλουσιώτερον τὸν διάκοσμον τῶν μαρμαρίνων πλαισίων της, ἅτινα, ὡς καὶ τῶν μικρῶν, συνίστανται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ πειοσχήμου περιβλήματος τοῦ ἀνοίγματος, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τοῦ στέφοντος τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιβλήματος γείσου (εἰκ. 21).

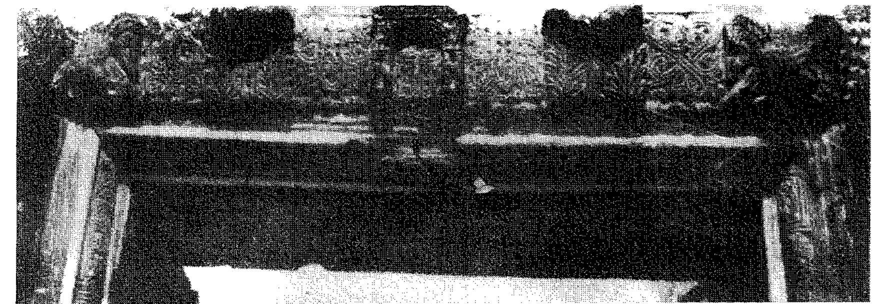
Εἰκ. 21. Μαρμάρινον πλαίσιον τῆς νοτίας θύρας. Ἐν τῷ μέσῳ ἡ τομὴ τοῦ πλαισίου τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

Ἡ ὁριζοντία τομὴ τῶν πλαισίων καὶ τῶν τριῶν θυρῶν, εἶναι ἡ τυπικῶς κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα ἐφαρμοζομένη ἤτοι ἡ παρουσιάζουσα τὸ πλαίσιον λοξῶς ἀποτετμημένον ἐν τῷ μέσῳ, μὲ ἓν βεργίον ἑκατέρωθεν τῆς λοξῆς ἐπιφανείας, ἓν κοῖλον κυμάτιον καὶ μίαν ἐπίπεδον ταινίαν (εἰκ. 21). Ἐπὶ τῆς λοξῆς ταινίας τίθεται τὸ κόσμημα, ὅπερ εἶναι διάφορον εἰς τὴν μέσην καὶ εἰς τὰς ἄκρας θύρας. Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὰς μικρὰς συνίσταται ἀπὸ συνεχῆ ἕλικα μετ᾽ ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης (εἰκ. 21), εἰς τὴν μέσην ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων σχημάτων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ ἐχόντων τὸ ἐσωτερικὸν πεπληρωμένον διὰ φυτικῶν θεμάτων ἤτοι συνδυασμοῦ τριφύλλων καὶ τοῦ λίαν συνήθως ἀπαντωμένου θέματος τοῦ «δένδρου» κατὰ Strzygowski, Altai-Iran u. Völkerwand. σ. 77). Τὸ κόσμημα πληροῖ διὰ λοξῶν τομῶν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν, γίνεται δὲ χρῆσις καὶ τρυπάνου εἴς τινα σημεῖα του.

[1] Ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνος 15 ἐσχεδιάσθη ἐν τῷ τυμπάνῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς τρίλοβον παράθυρον, οὗτινος δὲν σώζεται σήμερον οὐδὲν λείψανον.

Τόσον τὸ κόσμημα ὅσον καὶ αἱ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ γλυφαὶ τῶν σταθμῶν δὲν φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται, τῆς μὲν μέσης θύρας εἰς ὕψος 0.23 τῶν δὲ ἄκρων εἰς 0.12 [5], τοῦ ὑπολοίπου συνεχιζομένου δι᾽ ἐφαπτομένων εἰς τὸ περίγραμμα τῆς τομῆς ἐπιπέδων (εἰκ. 21)

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ στέφοντα τὰ πλαίσια γεῖσα, ταῦτα εἰς μὲν τὰς μικρὰς θύρας ἔχουσι τὴν συνήθη λοξότμητον μορφὴν (εἰκ. 21), φέροντα ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ παρατεταγμένων ἀνθεμίων περιβαλλομένων ὑπὸ κύκλων συμπλεκομένων διὰ κόμβων, εἰς δὲ τὴν μέσην ἔχει ὕψος μεγαλύτερον καὶ τομὴν καμπύλην. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ γείσου τούτου (εἰκ. 22), ἥτις παρουσιάζει καὶ ζωηρῶς ἐξέχοντα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἤτοι 1) ἐν τῷ μέσῳ τοξύλλιον περιβάλλον ἀνάγλυφον σταυρὸν καὶ

Εἰκ. 22. Ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συμπλεκομένων διὰ ταινιῶν 2) εἰς τὰ ἄκρα ἀνὰ ἕνα ἀετὸν κατ᾽ ἐνώπιον, ἔχοντα τὰς πτέρυγας ἀνεπτυγμένας—πλὴν δυστυχῶς τὴν κεφαλὴν ἀποκεκρουμένην—καὶ τέλος 3) μεταξὺ τόξου καὶ ἀετῶν ἀνὰ ἓν ὄρθιον φύλλον ἀκάνθης ἀνακαμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω εἰς τὸ ἄνω μέρος (εἰκ. 22). Τὰ μεταξὺ τῶν ἐξέργων διαστήματα τῆς καμπύλης ἐπιφανείας κοσμοῦνται τὰ μὲν δύο μέσα διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων, τὰ δὲ δύο ἄκρα διὰ χιαστὶ διατεταγμένων ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν εἰς ἕλικας ἢ τρίφυλλα.

Τὸ σύνθετον εἶδος, ἐλαφρῶς ἀναγλύφου καὶ ἐξέργου διακοσμήσεως, ἀπαντᾶται εἰς ἐπιστύλια τέμπλων ἢ κοσμήτας κατὰ τὸν 12ον [1], 13 [2] καὶ 14ον [3] αἰῶνα·

[1] Ὅμορφη ἐκκλησιὰ Ὀρλάνδος, Ἡ ὅμορφη ἐκκλησιὰ Ἀθῆναι 1921 σ. 23. Ναὸς Ἀμφίσσης (Ἀρχεῖον Β. Μν. Α´ σ. 194 εἰκ. 11). Μουσεῖον Π. Κορίνθου, Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Δελτ. 1918 παρ. σ. 9.

[2] Ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων Strzygowski, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. τ. Γ´ σ. 122 πίν. Α´ ὅρα καὶ Εὑρετήριον μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ´ σελ. 174 εἰκ. 233.

[3] Τέμπλα ἐκκλησιῶν Μυστρᾶ. Millet, Mistra πίν. 49, 1 σ. 58, 4.

Τὸν 11ον δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐν μεγάλῃ χρήσει καίτοι τὰ κομβία ἀπαντῶσιν ἤδη ἐν Ὁσ. Λουκᾷ τῆς Φωκίδος[1].

Τὰ θυρόφυλλα, δι᾿ ὧν ἐκλείοντο πάλαι αἱ θύραι, δὲν διεσώθησαν· ἀντ᾿ αὐτῶν σήμερον διατηροῦνται ἄλλα ξύλινα θυρόφυλλα, ἅτινα κατεσκευάσθησαν τὸ 1830 κατὰ σχέδιον μουσουλμανικὸν ἤτοι μὲ λοξῶς τεθειμένα ὀρθογώνια τύμπανα (εἰκ. 23) οἷα συναντῶμεν καὶ εἰς ἀρχοντικὰ χριστιανικὰ σπίτια τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς μανθάνομεν ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης διὰ μέλανος χρώματος εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκάστου θυροφύλλου ἀριστερᾷ μὲν διὰ ψηφίων (͵ΑΩΛ΄), δεξιᾷ δὲ ἀριθμητικῶς 1830.

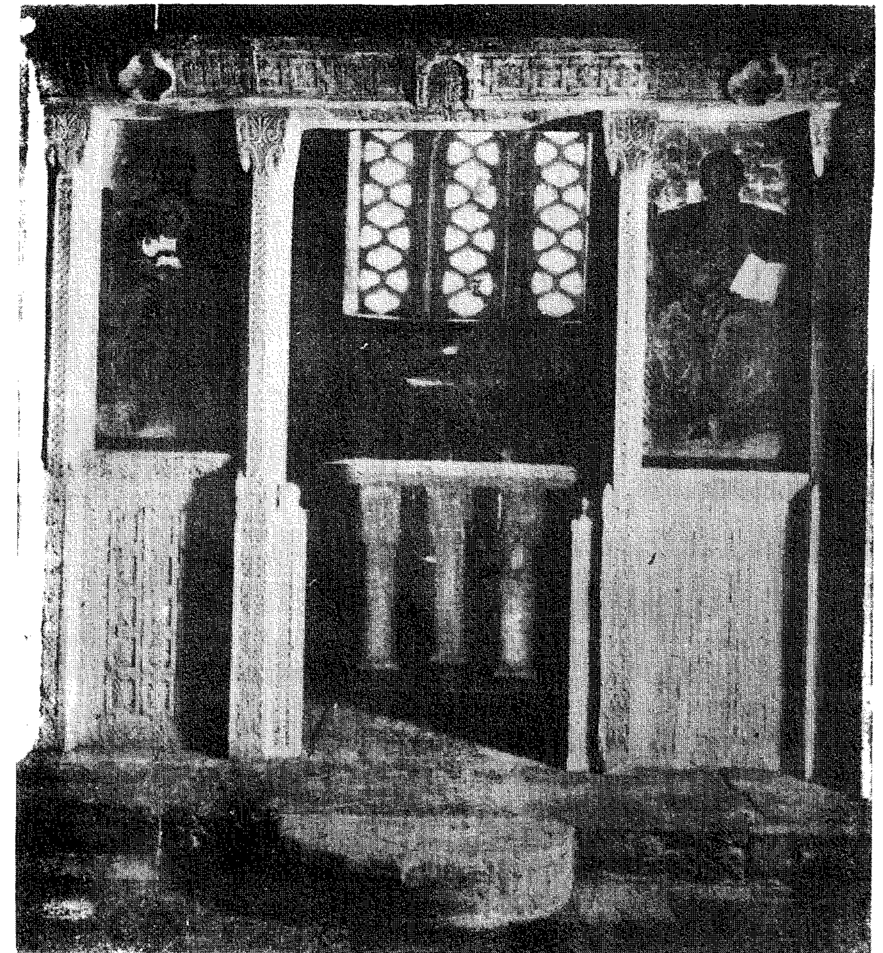
Εἰκ. 23. Θυρόφυλλα βασιλείου θύρας.

Τέμπλον. Τὸ μαρμάρινον διάφραγμα, ὅπερ ἐχώριζε τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἦτο ἱδρυμένον ἐγκαρσίως μεταξὺ τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων καὶ παρὰ τὸ μέτωπον αὐτῶν. Ἔβαινε, ὡς συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναούς, ἐπὶ μιᾶς καὶ μόνης εὐθυγράμμου, ταπεινῆς βαθμίδος[2]. Θραυσθὲν τίς οἶδε πότε καὶ ἔκ τίνος αἰτίας ἀντικατεστάθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ εὐτελοῦς καὶ κακοτέχνου ξυλίνου εἰκονοστασίου. Ἐσχάτως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος σωζομένων ἐγκοπῶν καὶ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτῶν λειψάνων ἐπεχείρησα τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου, ἧς εἰκόνα παρέχει ἡ ὑπ᾿ ἀριθ. 24 φωτογραφία. Ὀφείλω ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶμαι ἀπολύτως βέβαιος, ὅτι πάντα τὰ χρησιμοποιηθέντα τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ· διότι ἡ συλλογὴ τῶν γλυπτῶν τῆς μονῆς εἶναι τόσον πλουσία εἰς λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων, ὥστε πλείονα τοῦ ἑνὸς γλυπτὰ νὰ ταιριάζουν ἐξ ἴσου καλῶς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θέσιν.

[1] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis-London 1901 πίν. 22, 23, 25.

[2] Ἡ πρὸ τῆς Ὡραίας πύλης στρογγύλη προεξοχὴ εἶναι νεωτέρα προσθήκη.

Πάντως ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ τέμπλου δηλ. ἡ θέσις τῶν κιονίσκων καὶ τὸ ὕψος αὐτῶν εἶναι ἀσφαλής, συναγομένη ἡ μὲν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος ἐγκοπῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν παλαιῶν ἰχνῶν τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 24. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἀνεστηλώθη.

Ἀσφαλὴς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφὴ καὶ διακόσμησις τῶν κιονίσκων· διότι ἔχομεν ἐξ αὐτῶν πλείονα ὅμοια τεμάχια (πβλ. εἰκόνα 48) προσαρμοζόμενα εἰς τὰς ἐγκοπάς. Εἶναι δὲ ταῦτα τετραγώνου μὲν τομῆς εἰς τὸ κάτω μέρος, ἡμιεξαγώνου δ᾿ εἰς τὸ ἄνω μὲ μικρὰς βαλανοειδεῖς ἀποφύσεις κατὰ τὴν συνένωσιν τῶν δύο. Καὶ τὸ μὲν κάτω μέρος κοσμεῖται ἐμπρὸς εἰς ἄλλα μὲν δι᾿ ἐλαφρῶς ἀναγλύ-

πτου ἑλικοειδοῦς κλιματίδος, ἧς τὰ κενὰ πληροῦνται δι᾿ ἀνθεμίων (εἰκ. 24), εἰς ἄλλα δὲ διὰ παρατεταγμένων τετραγώνων πληρουμένων δι᾿ ἀνθεμίων (εἰκ. 48) ἡ δὲ μέση ταινία τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ διὰ πλέγματος ἁλυσοειδοῦς. Ἡ συνένωσις τῶν δύο διακοσμήσεων γίνεται διὰ μικροῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 48). Ὡς κιονόκρανα ἐχρησιμοποίησα τὰ φέροντα διάκοσμον ἐκ δύο σειρῶν ὀρθῶν ἑλίκων, ὧν αἱ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἐφάπτονται ἀλλήλων, αἱ δὲ τῆς ἄνω χωρίζονται δι᾿ ἀνθεμίου (εἰκ. 24). Τοιούτων κιονοκράνων ὑπῆρχον ἐν τῇ συλλογῇ πλείονα τῶν δύο, ὧν αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς τῶν κιονίσκων καὶ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τούτους. Τοὐναντίον ἀπολύτως βεβαία εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ ὡραίου ἐπιστυλίου τῆς εἰκόνος 24· διότι τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας του ἐγκοπὰς ἀντιστοιχούσας πρὸς τὰς ἐπὶ τῆς βαθμίδος. Ὡς διακόσμησιν τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας φέρει τὸ ἐπιστύλιον σειρὰν τετραγώνων συναπτομένων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰς ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὁριζοντίας ταινίας διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων εἰκονίζονται ἄλλοτε μὲν ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον, ἄλλοτε δὲ σύμπλεγμα τεσσάρων κύκλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ὡς δεικνύει ἐν λεπτομερείᾳ ἡ εἰκὼν 48. Τὸ ἐξ ὀρθογωνίων κόσμημα διακόπτεται κατὰ τὰ μέσα τῶν ἀνοιγμάτων ὑπὸ ζωηρῶς προβαλλόντων διακοσμητικῶν στοιχείων ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τοξυλλίου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων ταινιοδέτων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος σταυρὸν μετ᾿ ἀνθεμίων, εἰς τὰ πλάγια δὲ ἡμισφαιρικῶν κομβίων, ἅτινα ἔφερον ἄλλοτε πλεκτόν, διάτρητον κόσμημα, σήμερον δυστυχῶς κατεστραμμένον (εἰκ. 24). Ἡ παρουσία ἐξέργων διακοσμητικῶν στοιχείων εἰς τὸ ἐπιστύλιον, ἅτινα δὲν παρατηροῦνται εἰς πολλὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς, καθιστᾷ τὴν ταύτισίν του πιθανωτέραν· διότι ὅμοιον σύστημα ἐχρησιμοποιήθη, ὡς εἴδομεν, καὶ εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 22).

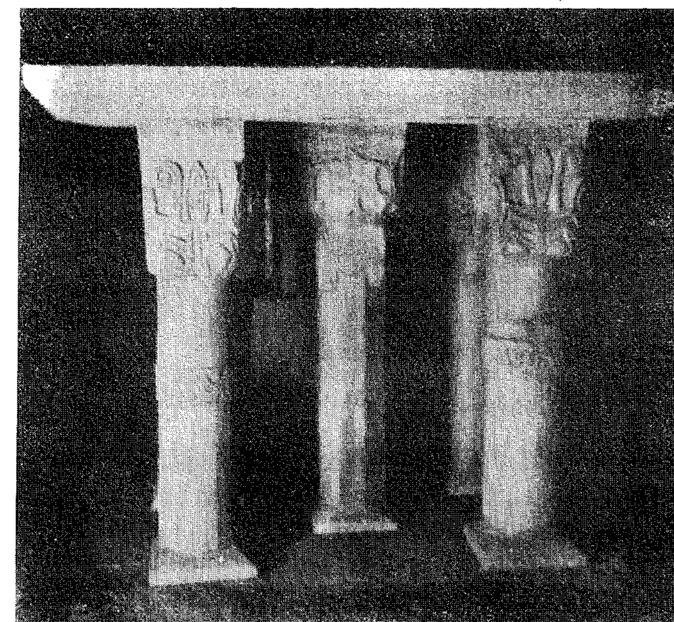
Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι πλὴν τῆς κεκλιμένης καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου φέρει ὑπὲρ τὸ μέσον ἄνοιγμα ἀνάγλυπτον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ δύο τετραγώνων μετὰ κόμβων καὶ σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ (εἰκ. 24).

Ὡς θωράκια πληροῦντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενὰ ἐχρησιμοποίησα, ἐκ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ ἀποκειμένων, ἐκεῖνα, ἅτινα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θέματος καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας συνεφώνουν περισσότερον πρὸς τὸ ἐπιστύλιον ἤτοι ἐκεῖνα, ἅτινα ἐντὸς ἐλαφρῶς λοξοῦ περιθωρίου κοσμουμένου δι᾿ ἀνακαμπτομένου ἑλικοειδοῦς φύλλου (εἰκ. 24) ἔφερον τετράγωνα συναπτόμενα διὰ κόμβων μὲ πληρώματα ἐκ σταυρῶν, τετραφύλλων, τετρακύκλων καὶ ἄλλων συγγενῶν θεμάτων. Λεπτομέρειαν τοῦ κοσμήματος τούτου βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 44. Ὡς στέψιν τῶν θωρακίων ἐχρησιμοποίησα λοξότμητον γεῖσον κοσμούμενον ἐμπρὸς δι᾿ ἀνθεμίων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων (εἰκ. 24).

Οἱ μεσαῖοι κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἦσαν συμφυεῖς πρὸς πεσσίσκους ἀπολήγοντας εἰς σφαιροειδεῖς λαβὰς (πόμμολα) (εἰκ. 24). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια

τῶν πεσσίσκων τούτων κοσμεῖται διὰ πλέγματος ἡ δὲ ἐλευθέρα αὐτῶν ἀκμὴ διὰ τοῦ συνήθους ἀτρακτοειδοῦς, βυζαντινοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 25).

Ἁγ. Τράπεζα. Πλὴν τοῦ τέμπλου εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφὴν ἀποκατεστάθη καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα (εἰκ. 25). Αὕτη διετηρεῖτο ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν της, ἀλλ᾿ ἐπειδὴ τινὲς ἐκ τῶν ποδῶν αὐτῆς εἶχον θραυσθῆ ἐνετειχίσθησαν πάλαι, χάριν ἀσφαλείας, ἐντὸς ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σώματος. Ἤδη διαλυθείσης τῆς τοιχοποιίας εὑρέθησαν ἐντὸς οἱ κορμοὶ 3 κιονίσκων ἐπὶ δὲ

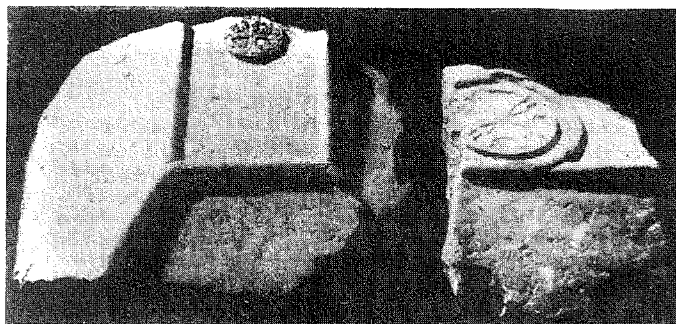
Εἰκ. 25. Ἡ Ἁγία Τράπεζα, ὡς ἀνεστηλώθη.

τοῦ δαπέδου ἐφάνησαν αἱ ἐγκοπαὶ διὰ πέντε στηρίγματα, ὧν τὸ μὲν ἓν ἐν τῷ κέντρῳ, τὰ δὲ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας.

Αἱ βυζαντιναὶ Τράπεζαι ἔχουσι συνήθως τέσσαρα στηρίγματα (Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης, Ἁγ. Τριὰς Κριεζώτη κλπ.) ἑπομένως ἡ τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀποτελεῖ κατὰ τοῦτο ἐξαίρεσιν. Ἐκ τῶν 5 κιονίσκων, οἵτινες ἐβάσταζον τὴν καλυπτήριον πλάκα, ὁ μὲν μέσος ἦτο ὀκτάγωνος, οἱ δὲ ἄκροι κυλινδρικοί, πάντες ὅμως βαίνουσιν ἐπὶ ταπεινῶν τετραγώνων πλίνθων (εἰκ. 25). Τὰ κιονόκρανά των ἐν τούτοις εἶναι διάφορα· διότι ἐν ᾧ τοῦ μέσου εἶναι κυβόσχημον μὲ ὡραίαν διακόσμησιν ἐκ φύλλου ἀμπέλου ἐφ᾿ ἑκάστης πλευρᾶς (εἰκ. 25 καὶ 50), τὰ τῶν ἄκρων εἶναι ὑψηλὰ μὲ ἀνόργανον καὶ σκληρᾶς τεχνικῆς διακόσμησιν (εἰκ. 25) μαρτυροῦσαν πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Προέρχονται λοιπὸν πιθανώτατα

τὰ τελευταῖα ἔκ τινος ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένης ἐπισκευῆς[1]. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου μέσον κιονόκρανον τοῦτο καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας θ' ἀνήκῃ εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα, ἀποτελεῖ δ' ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τῆς ἐπὶ βυζαντινοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ στενῶς βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ὡς ὑπεστηρίχθη[2], εὐρείας ἐφαρμογῆς τῆς διὰ φύλλων ἀμπέλου διακοσμήσεως.

Σαρκοφάγος. Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ παλαιὸν καθολικὸν γλυπτῶν λόγον θ' ἀναφέρωμεν δύο τεμάχια ἐξ ἰόχρου λίθου (Κακονισκήρη). Ταῦτα (εἰκ. 26) λόγῳ τοῦ σχήματός των (ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος ὀρθογωνίου βάσεως) πρέπει ν' ἀνήκωσιν, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγ-

Εἰκ. 26. Τεμάχια ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀρκοσολίῳ τοῦ νάρθηκος σαρκοφάγου.

μάτων συνάγομεν[3], εἰς κάλυμμα σαρκοφάγου. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῶν ἐπιφανείας φέρουσιν ἀναγλύπτους σταυροὺς μετ' ἀνθεμίων ἐντὸς κύκλου. Ὁ μέγας κύκλος θὰ εὑρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τοῦ καλύμματος, ὁ δὲ μικρὸς εἰς τὸ ἄκρον. Ἕτερον δὲ μικρὸν κύκλον πρέπει ν' ἀποκαταστήσωμεν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ καλύμματος. Ὑπολογίζοντες τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος τοῦ καλύμματος παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα συμφωνοῦσι πρὸς τὰ τοῦ κενοῦ, ὅπερ κατα-

[1] Ἐπὶ ἑνὸς κορμοῦ εὕρηται ἔκγλυφος ἡ χρονολογία 1740.

[2] B. Filov ἐν Mélanges Ch. Diehl, Paris, II σ. 11 Παράβαλε καὶ τὴν σχετικὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Filov ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ΄, 454. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἀναφερόμενα παραδείγματα κιονοκράνων μετὰ φύλλων ἀμπέλου προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: 1) τὸ ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Ἀσπαλάθου, (εἰκόνα του ὅρα παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Missions scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913 πίν. II εἰκ. 3) 2) τὸ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ραβέννης (Bréhier, ἔ. ἀ. πίν. III εἰκ. 2) καὶ 3) τὸ ἐν Parenzo τῆς Ἰστρίας (Errard et Gayet, Parenzo πίν. VI, 4).

[3] Σαρκοφάγος Τολώσης (Toulouse) A. Pératé ἐν Histoire de l'Art τοῦ Michel I, 1 σ. 69 εἰκ. 42. Σαρκοφάγος Καπανδρίτη ἐν Θεσσαλονίκῃ Ξυγγόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ΄ σ. 351 εἰκ. 4.

λείπεται διὰ τὴν κάτωθεν τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι ἀρκοσολίου σαρκοφάγον, ἥτις ἄγνωστον εἰς τίνα ἀνῆκεν. Τὰ τεμάχια ἑπομένως ἀνήκουσιν εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν τῷ ἀρκοσολίῳ σαρκοφάγου, ἧς σήμερον ἐλλείπει καὶ τὸ σχήματος ὀρθογωνίου σῶμα, ὅπερ θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ πιθανώτατα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἰόχρου λίθου, ἐξ οὗ καὶ τὸ κάλυμμα, κατεσκευασμένον.

Β) ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

Τὸ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ προσκεκολλημένον παρεκκλήσιον (εἰκ. 12) τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν. Εἶναι μικρὸς ὀρθογώνιος ναΐσκος, ἄστυλος, μετὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν, ὧν αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον εἶναι πολὺ ἀβαθέστεραι τῶν λοιπῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς[1]. Πρὸς ἀνατολὰς θὰ ὑπῆρχε βεβαίως ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἥτις ὅμως εἰς χρόνους μεταγενεστέρους κατηδαφίσθη, ἵνα ἐπεκταθῇ τὸ παρεκκλήσιον καὶ περιλάβῃ τὸν παρὰ τὸ διακονικὸν ὀρθογώνιον χῶρον, ὅστις φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 1. Τὸ μεταγενέστερον τοῦτο κτίσμα κατηδαφίσαμεν ἐν ἔτει 1932, ἀνεκτίσαμεν δ' ἐπὶ τῶν παλαιῶν θεμελίων τὴν τρίπλευρον παλαιὰν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 14.

Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ παρεκκλησίου εὑρίσκεται κατὰ 0.80 μ. περίπου χαμηλότερον τῆς τοῦ καθολικοῦ· τούτου ἕνεκα ἡ ἐπικοινωνία των δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετηθείσης πρὸ τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ καὶ ὁδηγούσης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 12). Εἶναι δὲ τὸ δάπεδον τοῦ παρεκκλησίου σήμερον ἐστρωμένον δι' ἰοχρόων πλακῶν (Κακονισκίρη) μετὰ λευκῶν παρυφῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὗται δὲν εἶναι αἱ ἀρχικαί· διότι εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ διατηρεῖται εἰσέτι ὀρθογώνιον πλαίσιον μὲ ὡραῖον ἁλυσσοειδὲς κόσμημα ἐκτελεσμένον διὰ πολυχρώμων μικρῶν ψηφίδων (εἰκ. 12). Τὸ πλαίσιον δὲ τοῦτο θὰ περιέβαλλε ὀρθογώνιον πλάκα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ὅμοιον δάπεδον πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου.

Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένοι μὴ διατηροῦντες σήμερον οὐδὲν ἴχνος τοιχογραφίας. Τὸ χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ κτιστὸν τέμπλον εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων· εἰς αὐτὸ εὗρον ἐντοιχισμένα τεμάχια θωρακίων τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποίησα εἰς τὴν ἀναστήλωσίν του.

[1] Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Ἀναφέρω προχείρως τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος Ἀθηνᾶ ΛΕ σ. 177 εἰκ. 9), τὸν ἅγ. Βασίλειον τῆς Ἀπιδέας (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Α΄ σ. 134 εἰκ. 9).

Ὡς τὸ καθολικὸν οὕτω καὶ τὸ παρεκκλήσιον ἦτο ἐκτισμένον διὰ πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα. Ἐπὶ τῆς μόνης σήμερον ὁρατῆς νοτίας πλευρᾶς του (εἰκ. 1 καὶ 14) διακρίνονται δύο μεγάλα, ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα ἐν κλιμακώσει, κατοπτρίζοντα ἐσωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν νοτίαν καμάραν. Τὸ τύμπανον τῶν τόξων τούτων, εὑρισκόμενον σήμερον εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ τόξα ἐπιφάνειαν καὶ κατεσκευασμένον δι' εὐτελοῦς τοιχοποιίας, εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων προσθήκη εἰς τὸ περισσότερον εἰσέχον παλαιότερον. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἔνθα σῴζονται εἰσέτι ἐν τῇ νοτίᾳ καμάρᾳ τὰ λείψανα τοῦ χάριν αὐξήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου κατεδαφισθέντος παλαιοῦ τυμπάνου, ἐξ ἧς κατεδαφίσεως ἡ νοτία καμάρα ἀπέβη βαθυτέρα τῆς βορείου ἤτοι ἀσύμμετρος πρὸς αὐτὴν (πβλ. εἰκ. 12). Ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ τυμπάνου θὰ ἠνοίγετο βεβαίως μονόλοβον παράθυρον, οἷον ἐσχεδίασα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 15) καὶ οὐχὶ τὸ σήμερον σῳζόμενον μικρὸν καὶ ἀσύμμετρον ἄνοιγμα (εἰκ. 1 καὶ 14).

Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ὁ ὡραῖος αὐτοῦ τροῦλλος (εἰκ. 1, 14). Οὗτος ἐκτισμένος ἰσοδόμως ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον, τοῦ ὁποίου ἑκάστη μὲν πλευρὰ διατρυπᾶται ὑπὸ μονολόβου παραθύρου φέροντος ἐπάλληλα, πλίνθινα, τοξωτὰ πλαίσια, ἑκάστη δ' ἀκμὴ ἐνισχύεται διὰ πωρίνου κιονίσκου. Οἱ κιονίσκοι δ' οὗτοι συνάπτονται ἄνω διὰ καμπύλου πωρίνου, λοξοτμήτου γείσου, ὁμοκέντρου πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων σῴζονται εἰσέτι ἰσχυρῶς ἐξέχουσαι ὑδρορρόαι, συμπεραίνω, ὅτι ἡ πρὸς τ' ἄνω ἀπόληξις τοῦ τρούλλου ἦτο ἀρχικῶς κυματοειδής, ὡς καὶ ἡ τοῦ καθολικοῦ, οὐχὶ δ' ὡς εἶναι σήμερον ὁριζοντία, ἀποβᾶσα μεταγενεστέρως τοιαύτη διὰ τῆς προσθήκης τυμπάνου. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ γέννησις τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων τονίζεται διὰ πωρίνης λοξοτμήτου ταινίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (πβλ. εἰκ. 3), ὅπερ ἀσφαλῶς ἀντιγράφει καθ' ὅλα τὸ παρεκκλήσιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ παρεκκλησίου, ἐπειδὴ ὁ βόρειος τοῖχος του συμπίπτει πρὸς τὸν νότιον τοῦ καθολικοῦ, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶναι ἢ σύγχρονον ἢ προγενέστερον ἐκείνου. Πάντως ὁ τροῦλλος του προέρχεται ἐκ μετασκευῆς τοῦ 12ου αἰῶνος. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ παρεκκλήσιον νὰ ἦτο τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου, ἣν ἐπεξέτεινεν ὁ Ὅσιος, ὅταν ἀνέλαβε τὴν ἡγουμενίαν της.

Γ) Ο ΕΣΩΝΑΡΘΗΞ

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 61) ὅτι ὁ νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ ἐκλείετο ἀρχικῶς πρὸς δυσμὰς διὰ τοίχου φέροντος ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Σὺν τῷ χρόνῳ αὐξηθέντος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν ὁ στενὸς παλαιὸς νάρθηξ ἦτο ἀνεπαρκὴς ἐκρίθη δὲ τούτου ἕνεκα ἀναγκαία ἡ κατεδάφισις τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, κατὰ τὸν τύπον τῆς ***λιτῆς*** τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν ναῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἁγ. Ὄρους. Οὕτω τὸν μὲν κατεδαφισθέντα τοῖχον ἀντικατέστησαν δύο στηρίγματα (εἰκ. 12) ἡ δὲ πρόσοψις μετετοπίσθη πρὸς δυσμὰς κατὰ 3,50 περίπου μέτρα. Ἀλλ' ἡ μεγέθυνσις δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα· ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὰ πλάγια διὰ τῆς κατασκευῆς δύο πτερύγων, ὧν ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν, ὡς εἰσδύουσα εἰς τὸν φυσικὸν βράχον, ἔλαβε τὴν μορφὴν ὀρθογωνίου τυφλῆς κόγχης, ἡ δὲ πρὸς νότον, ἔχουσα τὸ δάπεδον ταπεινότερον, διεμορφώθη ὡς στοά, ἥτις κάμψασα πρὸς ἀνατολὰς συνηνώθη πρὸς τὸ παρεκκλήσιον, οὗτινος ἐσχημάτισε τὸν νάρθηκα (εἰκ. 12). Τὰ κτίσματα τῆς περιόδου ταύτης ἐδηλώθησαν ἐπὶ τῆς κατόψεως (εἰκ. 12) διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως.

Ἡ ἐπέκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῆς νοτίας πτέρυγος κατεσκευάσθη ὑψηλή, διώροφος. Ἡ κάλυψις τοῦ κεντρικοῦ κιονοστηρίκτου τμήματος ἐγένετο κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ὑψηλῶν κυλινδρικῶν θόλων, βαινόντων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 16), δι' ὁμοίων δ' ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐκαλύφθησαν ἥ τε βόρειος καὶ ἡ νοτία πτέρυξ.

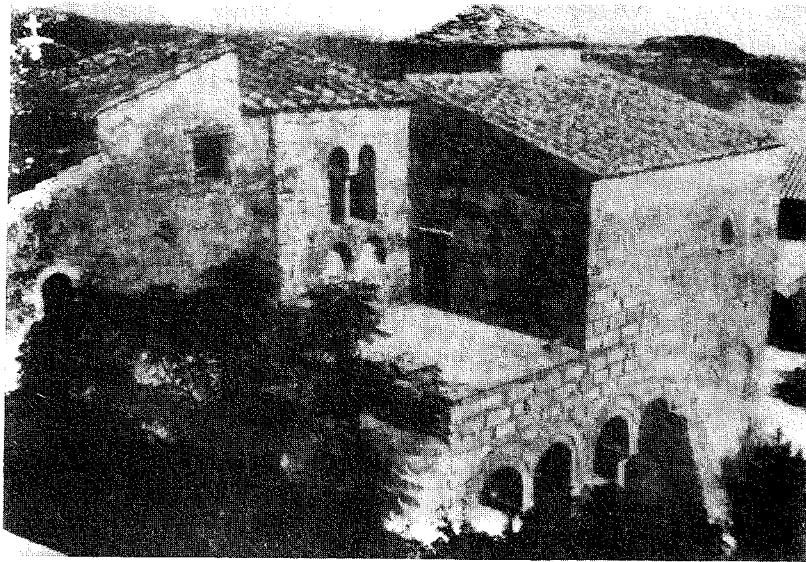
Ἡ δυτικὴ πρόσοψις τῆς προεκτάσεως ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἀδιάρθρωτος παρουσιάζουσα εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον μίαν τοξωτὴν θύραν [1] κατὰ προέκτασιν τῆς ἐσωτερικῆς βασιλείου πύλης καὶ δεξιᾷ ἓν δίλοβον παράθυρον καὶ μικρὰν θύραν προσπελάσεως εἰς τὴν νοτίαν πτέρυγα, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον δίλοβον παράθυρον, ὅπερ διατρυπᾷ τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου θόλου καὶ εἶναι ὁρατὸν ἐπὶ τῆς εἰκόνος 27. Ὅμοιον δίλοβον παράθυρον διατρυπᾷ καὶ τὸ ἀνατολικὸν τύμπανον τοῦ αὐτοῦ θόλου, βλέπον πρὸς τὸν τροῦλλον τοῦ καθολικοῦ (ὅρα τομὴν εἰκ. 16). Ἄλλο παράθυρον ἐπίσης θὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὸ δίλοβον τοῦ ἰσογείου.

Πολὺ πλουσιωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν ἔλαβεν ἡ νοτία πτέρυξ κατὰ τὴν νοτίαν αὐτῆς πλευράν. Αὕτη εἰς τὸ ἰσόγειον κατεσκευάσθη μὲ δύο ἀψῖδας βαινούσας ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ποδαρικῶν (εἰκ. 15). Αἱ ἀψῖδες αὗται σήμερον κρύπτονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ νεωτέρας ἀντηρίδος ἀφ' ἑτέρου δ' ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κωδωνοστασίου (εἰκ. 12). Περιέβαλλον δ' αἱ ἀψῖδες ἄνω μὲν τύμπανα διατρυπώμενα ὑπὸ μονολόβων παραθύρων, κάτω δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα πεταλόμορφα, ὧν τὸ πρὸς δυσμὰς ἀντικατεστάθη ἀργότερον ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 15). Διὰ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐγίνετο ἡ προσπέλασις τοῦ παρεκκλησίου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὸ τῆς στοᾶς, ἧς ὅμως ἀργότερον τὸ δυτικὸν ἥμισυ ὑψώθη, ἵνα φθάσῃ τὴν στάθμην τῆς λιτῆς, ὁπότε ἐχωρίσθη καὶ διὰ τοίχου τὸ ἀνατολικὸν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ

[1] Ἡ θύρα αὕτη ἀργότερον ἐδέχθη ὀρθογώνιον πλαίσιον ἀπαρτισθὲν ἐκ μαρμάρων, ληφθέντων ἐκ τοῦ ἐρειπωθέντος παραλαυρίου τοῦ Σωτῆρος, ὡς πείθει τὸ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου αὐτῆς κόσμημα, ὅπερ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς εἰκόνος 6. Τὸ ὑπέρθυρον ἄλλως τε τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀνοργάνως ἐπὶ τῶν σταθμῶν τεθειμένον.

ἡμίσεος τῆς πτέρυγος (εἰκ. 12). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς πτέρυγος ψηφιδωτὸν κόσμημα, περὶ οὗ εἴπομεν ἐν σελ. 77, εἶναι μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικόν του ἥμισυ ὁρατὸν καὶ συνεχίζεται ὑπὸ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον (εἰκ. 12).

Ἡ νοτία πτέρυξ ἔφερεν ὄροφον, ὅστις ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἦτο προσιτός. Εἶχε δ' οὗτος πρὸς νότον μὲν δύο μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα, ἓν δ' ἴσως πρὸς δυσμάς. Ἑνὸς τῶν πρὸς νότον παραθύρων σώζονται εἰσέτι ἱκανὰ λείψανα ἐπιτρέποντα ἀναπαράστασιν αὐτοῦ μετ' ἐξέχοντος τριγωνικοῦ

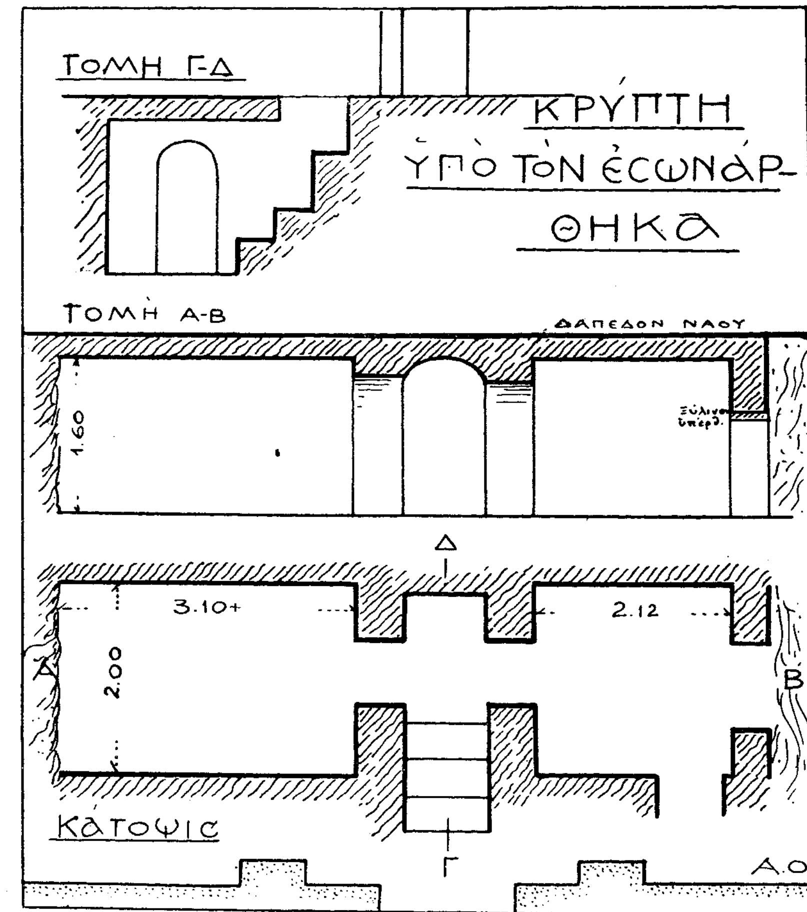
Εἰκ. 27. Ἄποψις τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπὸ Β.Δ.

προστεγάσματος στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐκ λευκοῦ λίθου κιλλιβάντων, ὡς ἡ εἰκὼν 15 δεικνύει.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκος εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μαλακῶν πωρολίθων περιεχόντων καὶ κογχύλια, ἐξαγομένων ἄρα ἐκ τῆς περιοχῆς Μεγάρων. Ὡς σύστημα δομῆς ἐφηρμόσθη ἐνταῦθα τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον διὰ τὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας, διὰ τὰ τόξα ὅμως οἱ θολῖται ἐφάπτονται ἀλλήλων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθου (εἰκ. 15). Περὶ τοῦ πεταλοειδοῦς σχήματος τῶν τόξων—ὅπερ μαρτυρεῖ περὶ τῆς παλαιότητος τῆς λιτῆς—ἔγραψα ἤδη ἐν Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, (τ. ΙΑ΄ σ. 411 ἑ.) ὅτι εἶναι πιθανώτατα λείψανον ἀραβικῆς ἐπιδράσεως, ἥτις παρατηρεῖται εἰς μνημεῖα τοῦ 10ου, 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

Τό τε μέσον τμῆμα τῆς λιτῆς ὡς καὶ ἡ νοτία αὐτῆς πτέρυξ ἐκαλύπτοντο διὰ δικλινοῦς στέγης, τῆς τελευταίας μάλιστα σαφῆ λείψανα διατηροῦνται

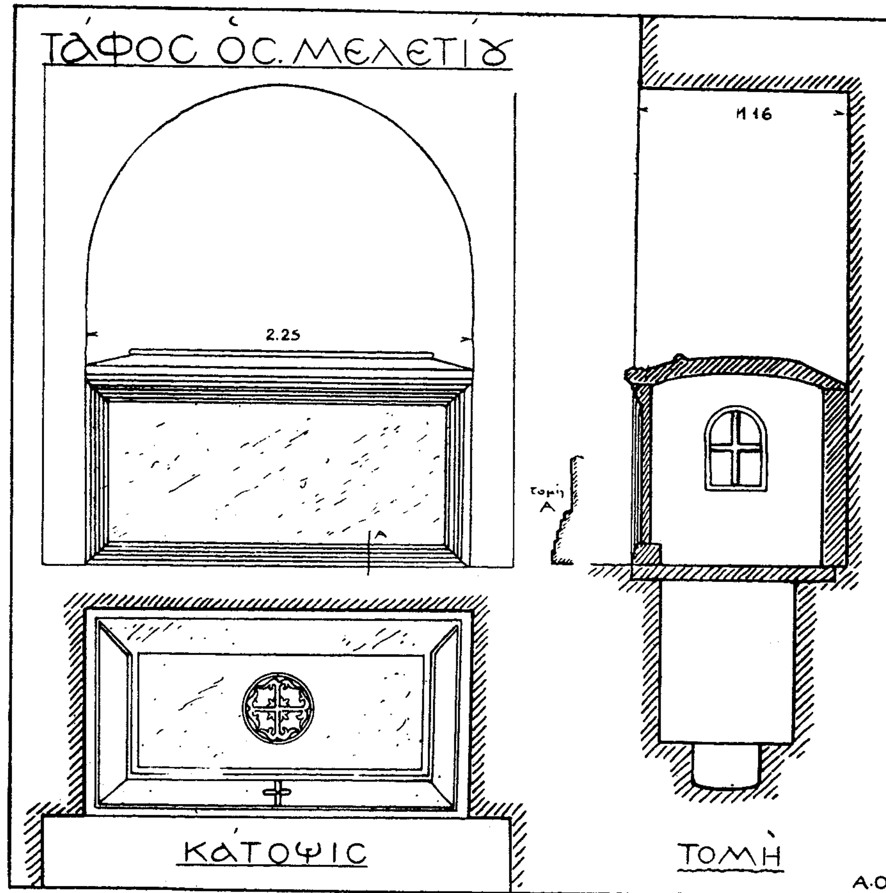
κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν. Ἀπηρτίζετο δ' ἡ στέγη ἐκ στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων, ὧν λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Εἷς στρωτὴρ κέραμος ἐλαφρῶς κοῖλος (βέλος 0.06) μετρηθεὶς εὑρέθη ἔχων μῆκος μὲν 0.88, πλάτος δὲ κάτω 0. 46 καὶ ἄνω 0.42 καὶ πάχος 0.025. Τοῦτον λόγῳ τοῦ ἐξαιρετικοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἀρτιότητός του ἀπέθεσα ἐν τῇ συλλογῇ. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι παρομοίων διαστάσεων κέραμοι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ διὰ τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

Εἰκ. 28. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ὑπὸ τὸν ἐσωνάρθηκα κρύπτης.

α) **Κρύπτη.** (Εἰκ. 28) εὐθὺς παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου τῆς λιτῆς ὑπάρχει ἐν τῷ δαπέδῳ τετράγωνος ὀπή, δι' ἧς κατέρχεταί τις τῇ βοηθείᾳ κτιστῆς ἐκ 4 βαθμίδων κλίμακος εἰς ὑπόγειον κρύπτην ἀπαρτιζομένην ἐξ ἑνὸς προθαλάμου

καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ θαλάμων. Ὁ πρὸς νότον μάλιστα θάλαμος, φέρων ἄνοιγμα, θὰ συνεκοινώνει καὶ πρὸς ἕτερον χῶρον, ὅστις ὅμως σήμερον δὲν εἶναι προσιτός, διότι εἶναι πλήρης χωμάτων. Ὁμοίως ὁ πρὸς βορρᾶν θάλαμος φράσσεται ὑπὸ χωμάτων, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ κρύπτη νὰ ἐξετείνετο

Εἰκ. 29. Πρόσοψις, κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ τάφου τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

καὶ ὑπὸ τὴν βόρειον πτέρυγα φθάνουσα μέχρι τῆς κόγχης, ἔνθα σήμερον εὑρίσκεται ὁ **τάφος** τοῦ ὁσ. Μελετίου. (Εἰκ. 29). Οὗτος ἀποτελούμενος ἀπὸ μεγάλην σαρκοφάγον ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σχήματος καὶ λάρνακα ὑπ᾿ αὐτὴν λαξευτὴν εἶναι τεθειμένος κάτωθεν ἀρκοσολίου. Ἡ ὑπέργειος σαρκοφάγος ἀποτελεῖται 1) ἐκ μιᾶς προσθίας πλακὸς ἐξ ἐρυθροῦ λίθου (Κακονισκίρη) περιβαλλομένης ὑπὸ πλαισίου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ γλυφῶν καὶ 2) ἐκ μεγάλου καλύμματος, σχήματος ἀβαθοῦς ἀντεστραμμένης σκάφης, ὁμοίως ἐξ ἐρυθροῦ

λίθου. Τὸ κάλυμμα τοῦτο φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφανείας του στρογγύλον κόσμημα - σταυρόν, οὗτινος αἱ κεραῖαι καταλήγουν εἰς ἀνθέμια. Τὸ σκῆνος τοῦ ἁγίου θὰ ἦτο τεθειμένον εἰς τὴν λάρνακα καὶ ὁρατὸν δι᾿ ὀπῆς ὀρθογωνίου, ἣν ἔφερεν ἡ προσθία πλευρὰ τῆς κενῆς σαρκοφάγου, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ὁποίας ἀνήπτετο, ὡς καὶ σήμερον, κανδήλα.

Λεπτομέρειαι τοῦ ἐσωνάρθηκος (λιτῆς). ***Κίονες.*** Ὡς ἤδη εἴπομεν ὁ ἐσωνάρθηξ φέρει εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ τοίχου δύο στηρίγματα ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) ἐστιλβωμένου, ἅτινα ἔχουσι τομὴν ὀκτάγωνον καὶ συνολικὸν ὕψος 2.75 μ. Ὁ ὁλόσωμος κορμός των βαίνει ἐπὶ ταπεινῆς τετραγώνου πλίνθου, στέφεται δὲ τοῦ μὲν βορείου δι᾿ ἀρχαίου δωρικοῦ κιονοκράνου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ νοτίου διὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ἔχοντος λοξῶς ἀποτετμημένας τὰς γωνίας. Ὅμοια «τεκτονικὰ» κιονόκρανα συνηντήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 8) παραπλήσια δ᾿ ἔχει καὶ τὸ τῆς Παναγίας.

β) **Τοιχογραφίαι.** Ἐξαιρέσει τοῦ δυτικοῦ τοίχου πάντες οἱ λοιποὶ ὡς καὶ οἱ θόλοι τοῦ ἐσωνάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν. Καὶ μέχρι μὲν ὕψους 1.35 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει ὡραῖον φυτικὸν κόσμημα χρώματος καστανομέλανος ἐπὶ κιτρίνου κάμπου, ὑπεράνω δ᾿ αὐτοῦ ἵστανται ἐπὶ βαθέως πρασίνου ἀέρος ὁλόσωμοι ἅγιοι κατενώπιον, μεθ᾿ οὓς ἀκολουθοῦσι συνθέσεις, αἵτινες ἁπλοῦνται καὶ ἐπὶ τῶν θόλων.

Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἤτοι τοῦ φέροντος τὰς πρὸς τὸν ναὸν τρεῖς θύρας εἰκονίζονται εἰς αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν αἱ ἑξῆς τέσσαρες κύριαι μορφαί: Ἀριστερᾷ 1) ὁ ὅσιος Μελέτιος (εἰκ. 30) αὐστηρὰ ἀσκητικὴ φυσιογνωμία μὲ οὔλην, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην. Ἐνδεδυμένος τὸν μοναχικὸν μανδύαν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἐπιγεγραμμένον εἰλητάριον. Τὰ ἐν τῇ εἰκόνι ἀποδιδόμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ Ὁσίου διαφέρουσιν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰ τῆς κατὰ τρεῖς περίπου αἰῶνας ἀρχαιοτέρας εἰκόνος τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, τῆς εὑρισκομένης ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου «στὰ Καμπιά», (εἰκ. 31). Παρὰ τοὺς βανδαλισμούς, οὓς ἡ ἁγιογραφία αὕτη ἔχει ὑποστῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅμως δύναταί τις νὰ διαπιστώσῃ σημαντικὰς διαφορὰς τόσον ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴν διάταξιν τῆς κόμης, ὅσον καὶ στοιχείων τοῦ προσώπου (στόματος, μετώπου). Φαίνεται λοιπόν, ὅτι διὰ τὸν ὅσιον Μελέτιον δὲν εἶχε δημιουργηθῆ σταθερός τις εἰκονογραφικὸς τύπος, ἀφ᾿ οὗ καὶ ἡ κατωτέρω (σ. 89) δημοσιευομένη φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου, τοῦ ἔτους 1774, ἀποκλίνει τῆς ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι χωρὶς νὰ ὁμοιάζῃ καὶ πρὸς τὴν τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγ. Νικολάου[1].

2) Ἡ Θεοτόκος μὲ ἤρεμον καὶ σοβαρὰν ἔκφρασιν (εἰκ. 30 δεξιᾷ) κρατεῖ πρὸ αὐτῆς τὸν μικρὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς (τύπος Κυριωτίσσης).

[1] Ὁ τύπος τοῦ ἐσωνάρθηκος συμφωνεῖ πρὸς τὸν τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Παπαδ. Κεραμέως σ. 293), ἥτις περιγράφει τὸν Μελέτιον ὡς «γέροντα σγουροκέφαλον».

Ἐπιγραφὴ παρὰ τὴν κεφαλήν της λέγει *Μ(ήτη)Ρ Θ(εο)Υ ἡ Ἐλπὶς τῶν Χριστιανῶν*.

Δεξιᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται 1) ὁ Χριστός, δυστυχῶς ἡμικατεστραμ-

Εἰκ. 30. Τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωνάρθηκος: ἀριστερᾷ ὁ Ὅσιος Μελέτιος, δεξιᾷ ἡ Παναγία.

μένος καὶ παρ' αὐτὸν 2) ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εἰς τὰ ὑπὲρ τὰς μικρὰς πλαγίας θύρας ἀπομένοντα τμήματα τοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἅγιοι ἐν προτομῇ ἢ μέχρι τῶν γονάτων. Τέλος ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζεται τὸ ἅγιον Μανδήλιον, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν Ἑξαπτέρυγον.

Ζωφόρος ὁλοσώμων ἀσκητῶν ἁγίων ἐκτείνεται (εἰκ. 32) καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῆς νοτίας πτέρυγος. Ὑψηλοὶ καὶ ἰσχνοὶ καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς πρὸς τὸ σῶμα κεφαλήν, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ πρασίνου βάθους οἱ ὅσιοι ἀσκηταὶ ἐνδεδυμένοι τὸν μοναχικὸν χιτῶνα, ἐφ' οὗ πίπτει κατὰ ποικίλην ἑκάστοτε διάταξιν ὁ μανδύας. Ἄλλοι ἀκάλυπτοι καὶ ἄλλοι μὲ τὸ κουκούλιον κρατοῦσι πάντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα διάφορα ἐποικοδομητικὰ ῥητά, ἀποτεινόμενα πρὸς τοὺς μοναχούς. Οὕτω π. χ. οἱ ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς ἀσκηταί, ὧν ὀνόματα δὲν διακρίνονται πλέον, φέρουσιν ἀναγεγραμμένα τὰ ἑξῆς ῥητά, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ νότου:

1ον *Ἀδελφοί, ἀρχὴ πάντων τῶν κακῶν ἡ ἀνάπαυσις τῆς γαστρὸς καὶ ἡ χαυνώτης τοῦ ὕπνου.*

2ον *Ἡ προσευχή σου δουλεύειν Κ(υρί)ῳ τῷ Θ(ε)ῷ. Ἑτοίμασον τὴν ψυχήν σου εἰς πειρασμούς.*

3ον *Ἀδελφοί, ψυχὴ ταραχώδους* (γρ.-δης) *διαβόλου καθέδρα.*

4ον *Μέλας ὢν τὰς ὄψης ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ λαμπρός.*

5ον *Ἀδελφέ, μὴ ὀλιγώρει περὶ τοῦ χρόνου τοῦ λαβεῖν τὸ σχῆμα παρ' ὃ ἐχθρὸς ὑποβάλει.*

6ον *Μοναχὸς ἀκτήμων, ἀετὸς ὑψιπέτης.*

Εἰκ. 31. Τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Καμπιά.

Ὡς βλέπει τις τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖ προτροπὰς καὶ συμβουλὰς ἀποτεινομένας πρὸς τοὺς μοναχούς. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, διότι ἐν τῇ λιτῇ ἐπὶ μακρὰς ὥρας διέτριβον οἱ μοναχοί, οἵτινες ἐνισχύοντο ψυχικῶς διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν συμβουλῶν τῶν ἁγίων συναδέλφων των.

Τόσον αἱ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νοτίας πτέρυγος σειραὶ ἁγίων καὶ ὁσίων, ἀποσπώμεναι ἀπὸ ζωηρῶς σκοτεινοῦ βάθους, παρουσιάζουσιν ἁρμονίαν χρωματικῶν ἀντιθέσεων, διακοσμητικότητα καὶ σχηματοποίησιν. Ἡ διαμόρφωσις τῶν σωμάτων εἶναι στρογγύλη ἐνίοτε δ' ἀμελής, αἱ δὲ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων σκληραί, τονιζόμεναι διὰ μέλανος χρώματος. Ἡ φωτοσκίασις τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἐν γένει διάπλασις αὐτοῦ ὡς καὶ ἡ

ἔκφρασις διατηροῦσιν ἀκόμη τὴν παλαιὰν δύναμιν. Γενικῶς τὸ διακοσμητικὸν αἴσθημα τῆς γραμμῆς δὲν ἔχει ἀκόμη τελείως ἀτονήσει, ἀλλὰ διατηρεῖ ποιάν τινα ἐκφραστικότητα καὶ χάριν. Τούτου ἕνεκα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωνάρ-

Εἰκ. 32. Ἀσκηταὶ Ἅγιοι. Ἐν τῷ μέσῳ πιθανώτατα Ὅσ. Μωϋσῆς ὁ Αἰθίοψ.

θηκος δύνανται ἀκόμη νομίζω νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 16ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ τοίχου συνθέσεων ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εὐθὺς

Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις τοῦ Ὁσ. Μελετίου. Τοιχογραφία τοῦ ἐσωνάρθηκος.

ὑπὲρ τὸ ἅγιον Μανδήλιον, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰκονιζομένη *Κοίμησις τοῦ ὁσίου Μελετίου* (εἰκ. 33). Αὕτη ἁπλουμένη εἰς πλάτος διαιρεῖται εἰς τρία μέρη: τὴν ἐν τῷ μέσῳ «πρόθεσιν» τοῦ νεκροῦ καὶ τὰς ἑκατέρωθεν αὐτῆς

μικρὰς σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου (εἰκ. 33). Ἐκ τῶν σκηνῶν τούτων σώζονται σήμερον μόνον αἱ πρὸς τ' ἀριστερά, εἰκονίζουσι δ' αὗται τὸν ὅσιον ἐντὸς σπηλαίου ἄνω μὲν καθήμενον, πλέκοντα καλάθια καὶ δεχόμενον τὴν ἐπίσκεψιν ἀνδρὸς ἢ γονυκλινῆ καὶ προσευχόμενον, κάτω δὲ ὄρθιον, ἐν ζωηρᾷ συνομιλίᾳ πρὸς καταφθάνοντα καλόγηρον κρατοῦντα ῥάβδον καὶ καλάθιον. Ὁ ζωγράφος, ἀπεικονίσας τὰς σκηνὰς ταύτας, ἠκολούθησε προφανῶς μεταγεστέραν τινὰ παράδοσιν, ἥτις καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερον παρὰ τοῖς μοναχοῖς. Κατὰ ταύτην ὁ ὅσιος ἠσκήτευσε κατ' ἀρχὰς εἴς τι παρὰ τὸν αὐχένα τοῦ ὕπερθεν τῆς μονῆς βουνοῦ (Πόρταις) φυσικὸν σπήλαιον, (ἀσκηταριό), ἔνθα οἱ προσκυνηταὶ ἀνάπτουν σήμερον κηρία καὶ προσεύχονται. Οἱ βίοι ὅμως τοῦ ὁσίου, οἵτινες τόσας ἄλλας λεπτομερείας ἀναφέρουσιν, οὐδόλως μνημονεύουσι σπηλαίου, ἐν ᾧ νὰ διέμεινεν ὁ Ὅσιος [1].

Τὸ μέσον τμῆμα τῆς παραστάσεως εἰκονίζει ἐν τῷ κέντρῳ ἐξηπλωμένον ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης τὸν Ὅσιον, μὲ προοπτικὴν πρὸς τὸν θεατὴν κλίσιν, ἥτις ἐπιτρέπει νὰ φανῇ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ ἀποτεθειμένον εἰκόνισμα τοῦ Χριστοῦ παρισταμένου ἐν προτομῇ καὶ εὐλογοῦντος. Εἷς μοναχὸς κύπτων ἀσπάζεται τὸν νεκρὸν ἐν ᾧ ἄλλοι, ὄρθιοι ἢ γονυπετεῖς παρὰ τοὺς πόδας του, θρηνοῦσι. Πολιὸς ἱερεὺς θυμιᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, διάκονος δ' ὄπισθεν κρατεῖ λαμπάδας, ἐν ᾧ εἷς μοναχὸς ἀναγινώσκει τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ἄλλοι τέλος μοναχοὶ ἀριστερᾷ, περιβεβλημένοι τοὺς μανδύας καὶ τὰ κουκούλια αὐτῶν, εἰκονίζονται εἰς περιλύπους στάσεις. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίστανται τὰ κτίρια τῆς μονῆς ἤτοι τὸ καθολικόν, τὸ παρεκκλήσιον, τὰ κελλία, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ σήμερον ὡς κωδωνοστάσιον χρησιμοποιούμενος πύργος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅστις οὕτω ἀποδεικνύεται παλαιότερος τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ ἐσωνάρθηκος. Σημειωτέον δὲ καὶ ὅτι ὁ πύργος εἰκονίζεται ἐνταῦθα κλειστὸς ἄνω ἤτοι ἄνευ κωδώνων, θὰ εἶχεν ἄρα κατασκευασθῇ χάριν ἀμυντικῶν σκοπῶν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀντιστοίχων μοναστηριακῶν ἀμυντικῶν πύργων τοῦ Ἁγίου Ὄρους [2].

Ἡ σύνθεσις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ὁσίου εἶναι ἐκτελεσμένη μὲ ἀρκετὴν παραστατικὴν δύναμιν καὶ τέχνην ὀφειλομένην πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ ζωγράφος της θὰ ἐμιμήθη τὰ καθιερωμένα παλαιὰ πρότυπα κοιμήσεων: Θεοτόκου, Εὐφραὶμ τοῦ Σύρου, Σάβα τοῦ Ἡγιασμένου κλπ.

Ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν χαμηλοτέρων καμαρῶν τῆς λιτῆς εἰκονίζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ 24 σκηναὶ (οἶκοι) τοῦ Ἀκαθίστου, μὲ τὰς καθιερω-

[1] Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὑπάρχει παρὰ τοῖς μοναχοῖς παράδοσις, καθ' ἣν εἰς σπήλαιον γειτονικὸν πρὸς τὸ «ἀσκηταριὸ» τοῦ Ὁσ. Μελετίου προησκήτευσε καὶ ὁ πολὺς Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, οὗτινος καὶ παρεκκλήσιον ἐν τῇ μονῇ φέρεται τιμώμενον εἰς μνήμην του (πβλ. Ἀρχιμ. Μελ. Γαλανοπούλου, Βίος κλπ. Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 87 καὶ εἰκ. 11).

[2] Ὅρα περὶ τούτων Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικήν, Ἀθῆναι 1927 σ. 80 ἑ.

μένας δι᾽ αὐτοὺς εἰκονογραφικὰς συνθέσεις[1], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ μαρτύρια ἀθλητῶν τῆς πίστεως. Τὰ μαρτυρολόγια ἁπλοῦνται κυρίως ἐπὶ τῆς καμπύλης ἐπιφα-

Εἰκ. 34. Δίκαιοι καὶ μαρτύρια ἁγίων. Τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωνάρθηκος.

νείας τῶν καμαρῶν διατασσόμενα κατὰ σειρὰν εἰς τετράγωνα διαμερίσματα

[1] Ὅρα περὶ αὐτῶν: O. Tafrali, Iconografia Imnului Acatist, Bucaresti 1915 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1914). Ἐπίσης I. Myslivec, Seminarium Kondakovianum V. 1932 97 ἑ.

ἑκατέρωθεν ταινίας διηκούσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας καὶ περιλαμβανούσης στηθάρια ἁγίων. Οὕτω ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 34 ἔχομεν ἐν τῷ μέσῳ πέντε στηθάρια τῶν δικαίων: Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Δαβὶδ καὶ Νῶε, περιβαλλόμενα ὑπὸ φυλλωμάτων, ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτῶν μαρτύρια διαφόρων ἁγίων (Τερεντίου, Ἀφρικανοῦ, Μαξίμου, Τριῶν Ἁγίων Γυναικῶν κλπ.). Αἱ συνθέσεις ἐν γένει τῶν μαρτυρίων παρουσιάζουσιν ἀξιόλογον πλοῦτον χρωμάτων καὶ καλὴν οἰκονομίαν διατάξεως, δὲν στεροῦνται δ᾽ αἱ ἐν αὐταῖς μορφαὶ καὶ κάποιας ἐλευθερίας κινήσεως καὶ ἀνέσεως στάσεων.

Εἰκ. 35. Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

Τέλος ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἁπλοῦνται παραστάσεις, ἃς συχνὰ συναντῶμεν εἰς λιτὰς καὶ νάρθηκας μονῶν καὶ ναῶν τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δ᾽ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει. Οὕτω ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὄρθιος ἐντὸς κύκλου φέροντος καὶ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Πέριξ ἐν κύκλῳ εἰκονίζονται τὰ οὐράνια τάγματα, ἑκατέρωθεν δὲ πρὸς βορρᾶν μὲν ἡ σύνθεσις «αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χοροῖς καὶ ὀργάνοις», πρὸς νότον δὲ ἡ «αἰνεσάτω τὸν Κύριον πᾶσα πνοὴ» ἤτοι δίκαιοι καὶ παντοειδῆ ζῶα —ἔλαφοι, στρουθοκάμηλοι, ὄφεις, κροκόδειλοι, γοργόνες κλπ.—οἷα περιγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων[1] λέγουσα: «ὑποκάτωθεν δὲ τῶν ἁγίων (γράψον) ὄρη μὲ κάρπιμα δένδρα καὶ ἐπάνω αὐτῶν διάφορα πουλλιὰ καὶ ὑποκάτωθεν πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς ἥμερα καὶ ἄγρια».

γ) **Φορηταὶ εἰκόνες.** Τοῦ λόγου ὄντος ἐνταῦθα περὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἀναφέρω καὶ δύο ἀξιολόγους φορητὰς εἰκόνας μεγάλου σχήματος ἀνηρτημένας σήμερον ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ καθολικοῦ.

[1] Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 129.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, διαστάσεων 0.65×0.95 μ., εἰκονίζει τὸν ὅσιον Μελέτιον (εἰκ. 35) κατενώπιον φοροῦντα τὴν μοναχικὴν στολὴν καὶ περιεζωσμένον τὰ κομβοσχοίνια. Ὁ ὅσιος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν βακτηρίαν τοῦ ἡγουμένου, (δικανίκιον), ἀφ' ἑτέρου δ' εἰλητάριον ἀνεπτυγμένον, ἐφ' οὗ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: «*Γαστριμαργία μήτηρ ἐστὶ τῆς πορνείας καὶ ὁ κρατῶν γαστρὸς κρατεῖν δύνατε καὶ γλώττης*». Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν βράχοι συμβολίζοντες τὰ ὄρη ἐφ' ὧν διέμεινε· εἶναι δ' οὗτοι ἐκτελεσμένοι κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν βυζαντινὸν τρόπον ἤτοι μὲ ἀποτόμους βαθμίδας. Ἡ ἐκτέλεσις εἶναι λίαν ἐπιμελής· αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μαλακώτεραι, λεπτολόγος δ' ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης. Τὸ πρόσωπον ἔχει ἀρκετὴν δύναμιν ἐκφράσεως, ἡ δὲ πλάσις αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνας τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Ὁ φωτοστέφανος τοῦ ὁσίου κοσμεῖται δι' ἐγχαράκτου κλιματίδος μετ' ἀνθεμίων. Τὸν ἀφιερωτὴν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς εἰκόνος διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος καὶ ἥτις λέγει: *Μεσίτην σε πρὸς Θ(εὸ)ν καθίστημι.' Ἰγνάτιος ἱερομόναχος αψοδ'* (=1774)

Ἡ δευτέρα φορητὴ εἰκών, διαστάσεων 0.70×1.06, εἶναι πολὺ κατωτέρας τέχνης. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὸν Πρόδρομον πτερωτόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν αὐτοῦ ἐντὸς κύλικος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν σταυροφόρον ῥάβδον ἅμα καὶ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «*Μετανωηται εἴνγγυκε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν· ἤδυ ἡ ἀξύνη πρὸς τὴν ῥίζαν τοῦ δένδρου κῆται· πᾶν οὖν δένδρον μὴ πηοῦν καρπὸν εκοπτετε και ης πυρ βάλλεται.* (=Ματθ. Γ', 10).

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος, ἀριστερᾷ, ἡ ἐπιγραφή: *δεησης τοῦ δουλου τοῦ Θεου Ιω(άννου) ηερεος. Χηρὴ Θεοδούλου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου αψπη'* (=1778).

Ὁ ζωγράφος Θεόδουλος τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀναφαίνεται, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω. (Δὲν περιλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ Δ. Σισιλιάνου δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἁγιογράφων).

δ) **Χαράγματα.** Ἐπί τε τῶν ἐστιλβωμένων ὀκταγωνικῶν κιόνων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς λιτῆς προσκυνηταί, ξένοι ἐπισκέπται ἢ καὶ αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς ἐχάραξαν δι' ἀκίδος εἴτε ἁπλῶς τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἴτε χρονολογίας ἢ ἐνθυμήσεις περιστατικῶν ἢ τῆς ἐπισκέψεώς των εἰς τὴν μονήν. Τινὰ τῶν χαραγμάτων τούτων εἶναι καὶ διαφωτιστικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. Ἐνταῦθα καταλέγω ἓξ αὐτῶν τὰ σπουδαιότερα.

α) Ἐπὶ τῶν ὀκταγωνικῶν στηριγμάτων:

1) (Εἰκ. 36 α). *Λουκᾶς* (;) *ὑερομόναχ(ος) ἀρχ(ιμανδρίτης)*, *,ζκζ' ιν̓δ. ζ'* ἤτοι 1519, ὅπερ ἔτος συμπίπτει πράγματι πρὸς $7^{ην}$ ἰνδικτιῶνα.

2) (Εἰκ. 36 β). *Ἀναστασίου* $\overset{X}{\alpha}$ (=μοναχοῦ) ἔτ(ους) *,ζλγ'* (=1525)

3) Ἁπλῆ χρονολογία *,ζλ'* (=1522)

β) Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ (θυραίου) τοίχου:

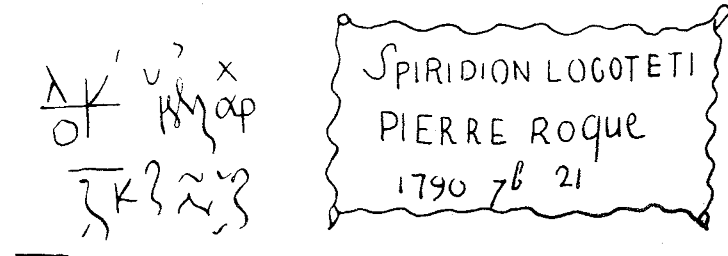
4) Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: *1654 Ἀπριλίου 5 ημερα Δ(ευτέρα)*

5) Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: *1661 Ἰουλίου 18 Διμιτριου*

6) Ἀριστερᾷ τῆς μεσαίας θύρας: *1667 Ἰουλίου 8.*

7) Κάτωθεν καὶ μεταξὺ τῶν εἰκόνων ὁσ. Μελετίου καὶ Παναγίας: *1770| οπου εσκλα|βωσανε το | Μορια* (;)...|.. *στω μονά|στιριον επυ|ρανε ριαλια 300*.

Πρόκειται πιθανώτατα, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, (σελ. 43) περὶ ἐπιδρομῆς

Εἰκ. 36. Χαράγματα ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος τοῦ ἐσωνάρθηκος.

Εἰκ. 37. Χαράγματα τοῦ ἐσωνάρθηκος.

τῶν Ἀλβανῶν εἰς τὴν μονήν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλώφ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ ἡ ἑπομένη ἐπιγραφή:

8) *1770. Μαρτίου ἐπέρασαν τὰ παρμάκια.*

9) *Γαβριὴλ ἱερομόναχος.*

10) (Εἰκ. 37) *Foucherot et Fauvel artistes François.* Πρόκειται περὶ τῶν δύο γνωστῶν ἀρχαιοφίλων, τοῦ ἀρχιτέκτονος Foucherot, ὅστις πρῶτος ἐξεπόνησε τὸ σχέδιον τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσῖνος[1], καὶ τοῦ φίλου του, ἀργότερον προξένου τῆς Γαλλίας Fauvel, μανιώδους ἀρχαιοφίλου[2]. Ἡ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Μελετίου ἐπίσκεψις τῶν δύο «καλλιτεχνῶν», ὡς αὐτοκαλοῦνται ἐν τῷ χαράγματι, ἀποδεικνύει αὐτοὺς ἐνδιαφερομένους οὐ μόνον διὰ τὰ λείψανα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ βυζαντινά.

[1] Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem ἔκδ. Garnier σ. 125.

[2] Βιογραφίαν τοῦ Fauvel συνέγραψεν ὁ Legrand. Ἔγραψε δὲ περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ Δ. Καμπούρογλους, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1923, 385 καὶ 1924, 239 ἑ. Ὁ αὐτὸς τὸ Δαφνί, 14 κλπ.—Ὅρα καὶ ἐπιστολάς του ἐν Bibl. Nat. de Paris Ms. fr. 22873 φ. 168 καὶ 171 ἐπίσης 22871 φ. 41.

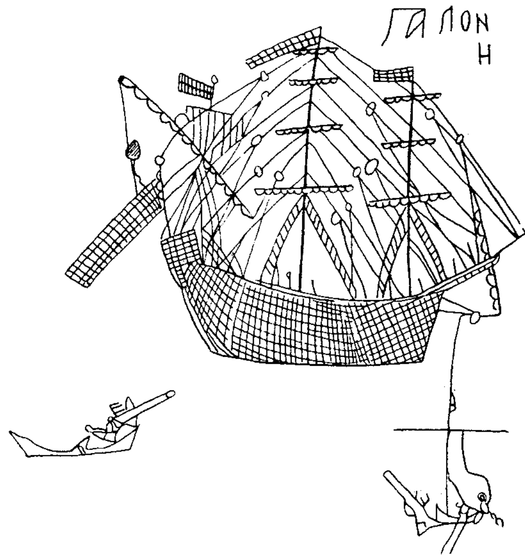
11) (εἰκ. 37) *Spiridion Logoteti, Pierre Roque 1791 Sept. 21.* Καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες εἶναι ἐπίσης γνωστοί. Ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης εἶναι, κατ᾿ ἀφιερωτικὸν γράμμα τοῦ 1790, «ὁ εὐγενέστατος ἄρχων καὶ κληρικὸς τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν σιὸρ Σπυρίδων Λογοθέτης»[1], ὁ δὲ Πέτρος *Roque* ἀνήκει, πιθανώτατα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένων εὐγενῶν Κορσικανῶν Roqne[2].

12) *1790 20 Magio Antonio Radimin.*

γ) Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς νοτίας πτέρυγος.

13) Ἐπὶ τῆς παραστάδος (εἰκ. 38) *1721. Ηλθα εγω Μητροφανης μοναχος Πατουσας.*

14) Ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν ἀσκητοῦ: *† ηλθα ης ςον αγηον Μαιλετιον.. | Σαιραφημ ηερομοναχος ηγουμαινεβοντος Ιοασαφ ιερομοναχου αιπυ ετος 1724.*

Εἰκ. 38. Ἐνθύμησις. Χάραγμα ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι.

Εἰκ. 39. Χάραγμα πλοίου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκος.

15) *1728. Ἰανουαρίου 3 † ηλθα ηςην σαιβασμιαν μο|νην του Οσήου και θεοφορου πατρος ημον Μαιλαιτίου πατρος της Μηουπολαιως εγω Σαιραφημ ηαι|ρομοναχος ο Σκηαθητης επι ετους 1720 (γρ. 8) σεπτεμβριου ηαιρομοναχος απο νηση Σκηαθο επησκοπη του Λαρησις.*

16) Ἐπὶ τῆς παραστάδος: *1756 ηρθα εγω Λα(μ)προς Κατραμαης σεπτεβρήου πρωτη δια χαρις προσκινησεος του αγηου ναου να μας δηαφυλατη τη σινδηα ταυτης κε μητρος δια σελιοτισκου πηρος μου 1756.*

17) Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος: *ηλθαμε με τον αγιον Αθηνον μ(ῆνα) Μαη.*

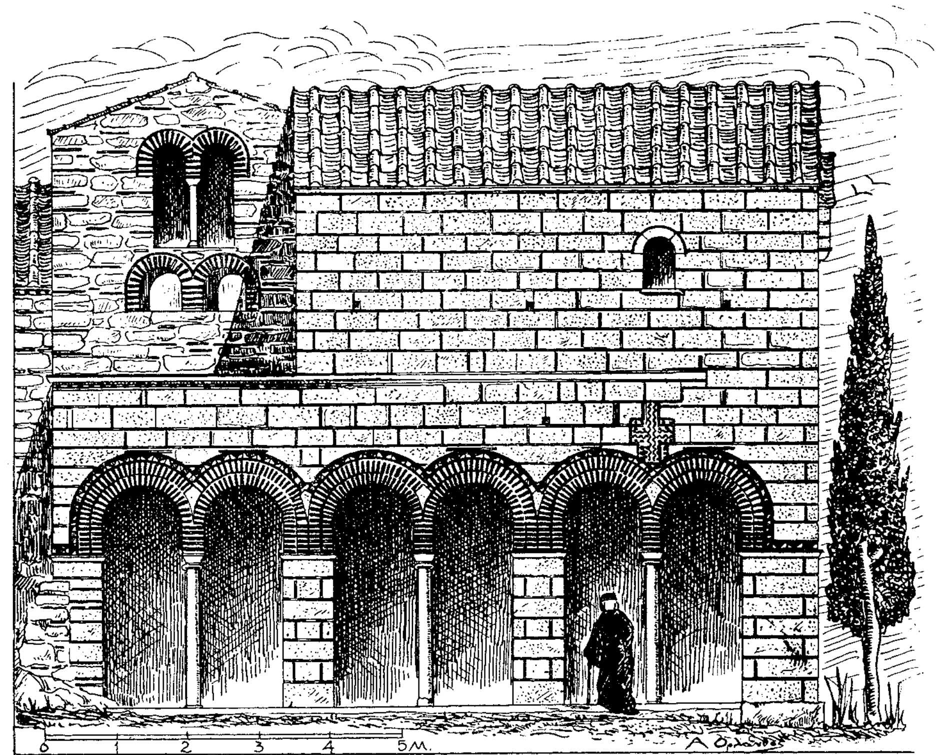
Τὰ χαράγματα συνοδεύονται πολλάκις καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις πλοίων, ἅτινα,

[1] Δ. Καμπούρογλους, Μνημεῖα Α΄, 137. πβλ. καὶ Β΄, 77.
[2] Δ. Καμπούρογλους, Ἡμερ. Μ. Ἑλλ. 1923, 399 καὶ 1924, 242.

κατ᾿ ἐμέ, συμβολίζουν τὸ μακρυνὸν ταξίδιον τῶν προσκυνητῶν[1]. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁσίου Μελετίου κεχαραγμένων πλοίων ἀπεικονίζω ἐνταῦθα (εἰκ. 39) τὸ ὡραιότερον καὶ συνθετώτερον, γολέτταν χαραγμένην ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Δ) Ο ΕΞΩΝΑΡΘΗΞ

Ἡ πρὸς δυσμὰς πρόσοψις τοῦ ἐπεκταθέντος ναοῦ παρουσίαζεν ὄψιν

Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

ἀρκετὰ μονότονον. Ἐπειδὴ δὲ καὶ χῶρος ἐχρειάζετο περισσότερος καὶ κάποια μνημειωδεστέρα ἐμφάνισις τοῦ καθολικοῦ ἀπῃτεῖτο, κατεσκευάσθη πρὸ τῆς δυτικῆς ὄψεως ἀνοικτός, κιονοστήρικτος ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 27 καὶ 40). Ἀπετελέσθη δ᾿ οὗτος δι᾿ ἐναλλαγῆς κιονίσκων πρὸς πεσσοὺς τεθέντας εἰς τοιαύτην

[1] Πλείστας ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν πλοίων ἐκ τῆς ἐν τῷ Θησείῳ βυζαντινῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐδημοσίευσε μετ᾿ ἐκτενῶν σχολίων ὁ μακαρίτης ναύαρχος Μιχ. Γούδας ἐν Βυζαντίδι τ. Β΄, σ. 129-153.

ἀπὸ τοῦ ὀπισθίου τοίχου ἀπόστασιν, ὥστε νὰ σχηματισθῶσι τέσσαρα ἐν ὅλῳ διαμερίσματα, ἅτινα ἐκαλύφθησαν δι᾽ ἀσπίδων (calottes) ἐκ πώρου λίθου.

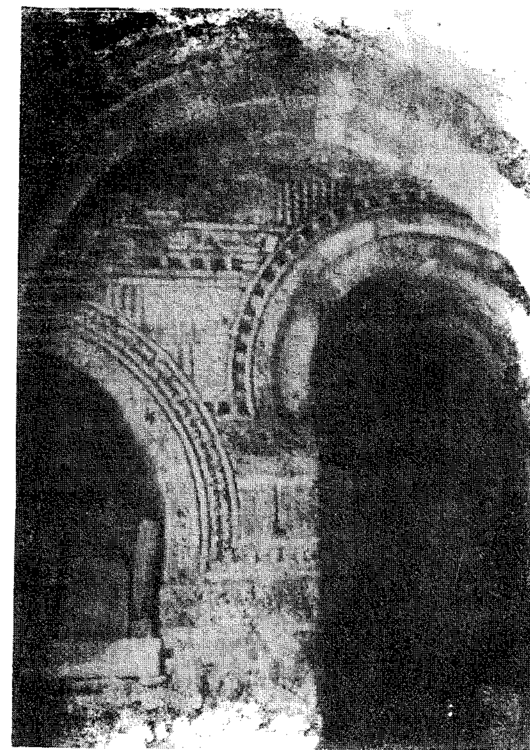
Οἱ κιονίσκοι εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ εἷς κατὰ τὴν νοτίαν. Οἱ ἀρράβδωτοι κορμοί των ἄλλων μὲν βαίνουσιν ἀπ᾽ εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἄλλων δ᾽ ἐπὶ ἁπλῶν κυρτῶν βάσεων. Φέρουσι πάντες ἀρχαῖα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος ἐκ

Εἰκ. 41. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

λίθου λευκοῦ, πορφυροῦ δ᾽ εἴς τινα λόγῳ μεταγενεστέρας ἀντικαταστάσεως, κοσμουμένου κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν διὰ σταυροῦ ἀναγλύπτου ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα (εἰκ. 41). Τὰ γεφυροῦντα τὰ ἀνοίγματα ὑπερυψωμένα τόξα εἶναι διπλᾶ ἐκ πλίνθων ὀπτῶν καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, μεταξὺ τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ σταυροὶ σχηματιζόμενοι δι᾽ ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ πηλίνων ἑλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 40 καὶ 41).

Τὸ νότιον τμῆμα τῆς στοᾶς ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ὄροφον (εἰκ. 27 καὶ 41), ἐν ᾧ τὸ βόρειον ἦτο διαμεμορφωμένον ὡς δῶμα, προφανῶς ἵνα μὴ ἀποκρυβῇ τὸ μεσαῖον δίλοβον παράθυρον τοῦ ἐσωνάρθηκος (εἰκ. 27) καὶ ἐλαττωθῇ τὸ εἰς τοῦτον εἰσδῦον φῶς. Ὁ πρὸς νότον ὄροφος εἶναι καθ᾽ ὅμοιον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένος, ἦτο δὲ προσιτὸς ἐκ τῆς βορείου αὐτοῦ πλευρᾶς διὰ τοῦ δώματος, εἰς ὃ ἦγε κλῖμαξ ἐκ τοῦ βορείου μέρους τοῦ καθολικοῦ. Ἡ βόρειος αὕτη πλευρὰ τοῦ ὀρόφου παρουσιάζει θύραν μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν (εἰκ. 27). Ἡ στέγη τοῦ ὀρόφου, ὅστις θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ συνεκοινώνει πρὸς τὸν ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος τοῦ ἐσωνάρθηκος, θὰ ἦτο μονοκλινὴς μὲ κλίσιν πρὸς δυσμάς. Ἀργότερον ἡ στέγη αὕτη ἀνυψώθη, προστεθεισῶν στρώσεων τινῶν ἐκ πωρολίθων. Πολὺ ἀργότερον (18ος αἰ.) ὁλόκληρος ἡ στοά, ἀπολέσασα λόγῳ σεισμοῦ καὶ ἐρειπώσεως τὴν εὐστάθειαν αὐτῆς, ἐφράχθη, διὰ τειχισμοῦ ὅλων τῶν ἀνοιγμάτων της καὶ τῆς κατασκευῆς μεγάλης πρὸς νότον ἀντηρίδος. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας ἀναστηλώσεως κατωρθώσαμεν ν᾽ ἀποφράξωμεν τὰ τρία δυτικὰ καὶ ἓν τῶν νοτίων ἀνοιγμάτων τῆς στοᾶς, οὕτως ὥστε ἡ στοὰ ἀπέκτησεν ἐν μέρει τὴν παλαιὰν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 27)[1].

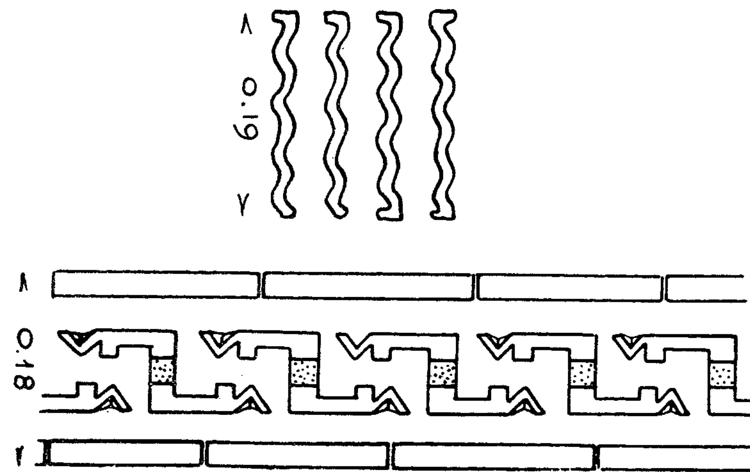
Εἰκ. 42. Τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐν τῷ ἐξωνάρθηκι.

Τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ κιονοστηρίκτου ἐξωνάρθηκος προσκρούει ἐπὶ τοίχου (εἰκ. 12), φέροντος δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ βαίνοντος λοξῶς πρός τε τὴν στοὰν καὶ τὸν ὀπίσθιον αὐτῆς τοῖχον. Τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 42)

[1] Πλείονας λεπτομερείας περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὅρα ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σ. 206.

εἶναι ἐκτισμένα διὰ πωρολίθων, ἔχουσι δὲ σχῆμα πεταλόμορφον· Ἐξωτερικῶς περιβάλλονται τὸ μὲν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, τὸ δὲ ὑπὸ κεραμίνου κοσμήματος ἐκ τῶν λεγομένων βαθμιδωτῶν (εἰκ. 43, κάτω). Ὑπὲρ τὰ τόξα ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, ἐν ᾗ παρεμβάλλεται ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κόσμημα πήλινον ἑλικοειδές (εἰκ. 43, ἄνω).

Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος τοῦ ἐσωνάρθηκος, διότι ἡ κατασκευή του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀψίδων τῆς νοτίας πτέρυγος τὰ δὲ κεραμοπλαστικά του κοσμήματα ἀνάγουσιν αὐτὸν τοὐλάχιστον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα [1]. Ὁ σκοπός του ὅμως δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διευκρινηθῇ. Λόγῳ τῶν

Εἰκ. 43. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα εἰς τὰ ἐσωτερικῶς τοῦ ἐξωνάρθηκος τοξωτὰ ἀνοίγματα.

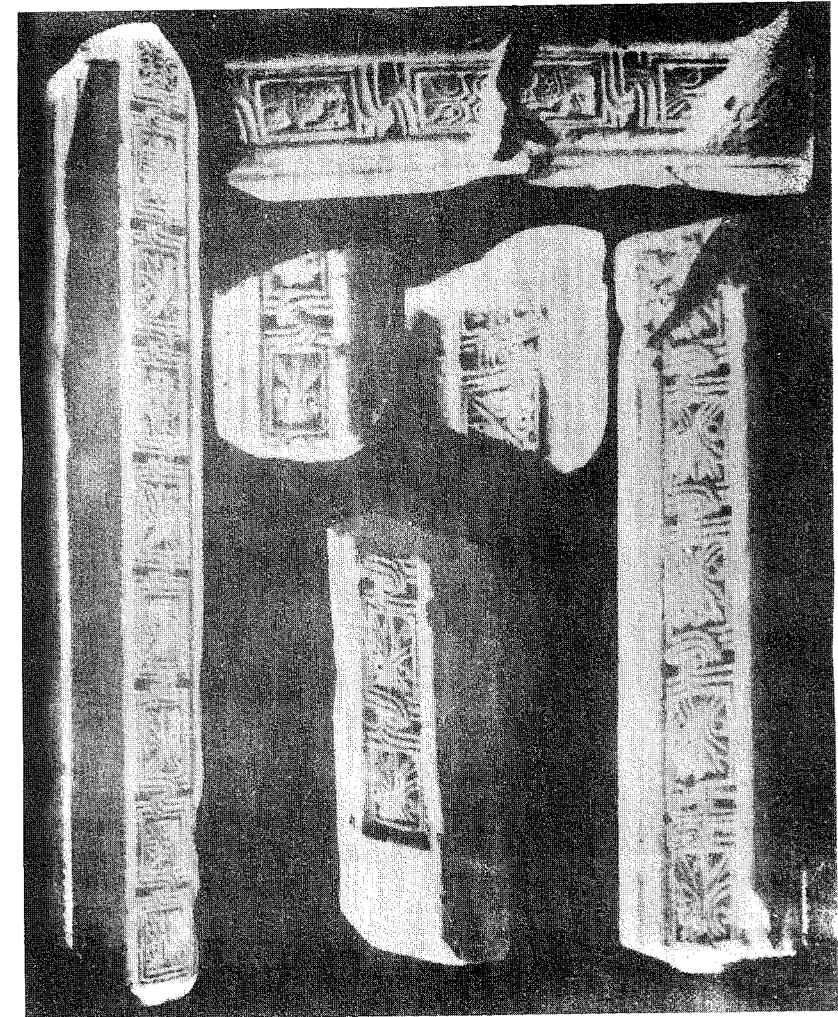
τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὸ ἓν εἶναι ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου, εἰκάζω ὅτι θ᾽ ἀπετέλει τὴν μίαν παρειὰν ἐπικαμποῦς κλίμακος, ἀγούσης πιθανῶς εἰς τὰ κελλία τῆς βορείου πλευρᾶς, ἅτινα εὑρίσκονται εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ χρήσεως τοῦ ἑλικοειδοῦς πηλίνου κοσμήματος, δὲν δύναται νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἐπειδὴ δ᾽ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ στοὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς προεκτάσεως τοῦ ἐσωνάρθηκος τοποθετῶ αὐτὴν περὶ τὸ 1200.

[1] Τὸ «βαθμιδωτὸν» κόσμημα ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 12ου (Megaw ἔ. ἀ. σ. 119) ἀπαντᾶται συχνὰ καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 13ου αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Πόρτᾳ Παναγιᾷ τῆς Θεσσαλίας Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σ. 20 εἰκ. 8 καὶ ἐν Κάτω - Παναγιᾷ τῆς Ἄρτης (Ἀρχεῖον τ. Β΄ σ. 79 εἰκ. 10).

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΓΛΥΠΤΑ.

Ὡς ἤδη εἴπομεν ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίου εἶναι πλουσία εἰς γλυπτὰ διακοσμητικὰ μέλη, προερχόμενα εἴτε ἐξ αὐτοῦ τοῦ καθολικοῦ της εἴτε ἐκ τῶν

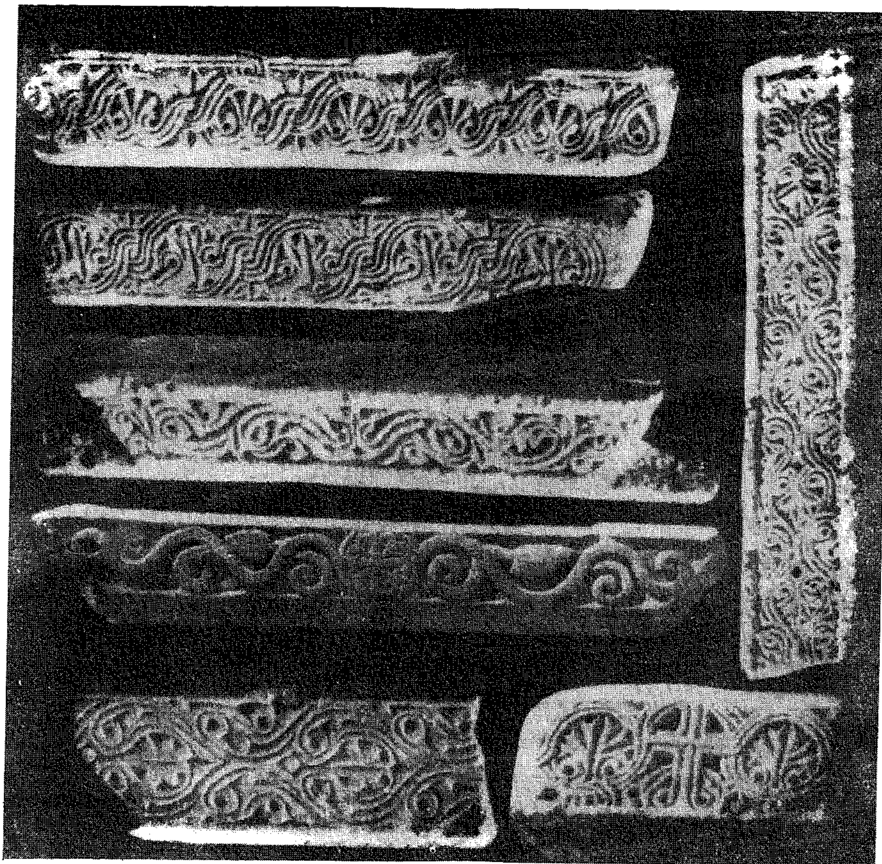

Εἰκ. 44. Πλαίσια θυρῶν.

πολλῶν παραλαυρίων της, ὧν ἐρειπωθέντων, ὁ γλυπτὸς διάκοσμος μετεκομίσθη ὑπὸ εὐλαβῶν ἡγουμένων εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Δυστυχῶς ἀργότερον

πολλὰ τῶν γλυπτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων τῶν νεωτέρων κελλίων.

Εἰς τρεῖς κατηγορίας δύνανται νὰ διακριθῶσι τὰ ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτά, ἅτινα πάντα — **ἐξαιρέσει τῶν ὀλίγων** παλαιοχριστιανικῶν, **περὶ**

Εἰκ. 45. Γεῖσα **θυρῶν καὶ παραθύρων.**

τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος (σ. 60 σημ. 1)—ἀνήκουσιν εἰς τὸν $12^{ον}$ αἰῶνα.

1) **Πλαίσια καὶ γεῖσα θυρῶν** (εἰκ. 44, 45, 46). Ταῦτα διακρίνονται εὐκόλως ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῶν τομῆς (πβλ. σ. 70 καὶ εἰκ. 21) ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς λοξῆς κατὰ 45° τμήσεως, ἣν παρουσιάζουσι κατὰ τὴν συνένωσίν των καὶ ἥτις εἶναι τυπικὴ διὰ τὰ βυζαντινὰ θυροπλαίσια. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος 45 μικρὸν ὑπέρθυρον, **σῳζόμενον ἀκέραιον, παρέχει πλάτος** ἀνοίγματος μόνον 0.445· **πρέπει λοιπὸν νὰ ἀνήκῃ εἴς τι παράθυρον. Ἡ ἑρμη-**

νεία αὕτη ἐπικυροῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείᾳ ὀπῶν προσηλώσεως σιδηροῦ κιγκλιδώματος.

Τὸ ἐπὶ τῆς λοξῆς ἐπιφανείας **τῶν** πλαισίων κόσμημα ἀποτελεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων γενικῶς διὰ φυτικοῦ κοσμήματος — **ἐνίοτε καὶ διὰ πτηνοῦ**

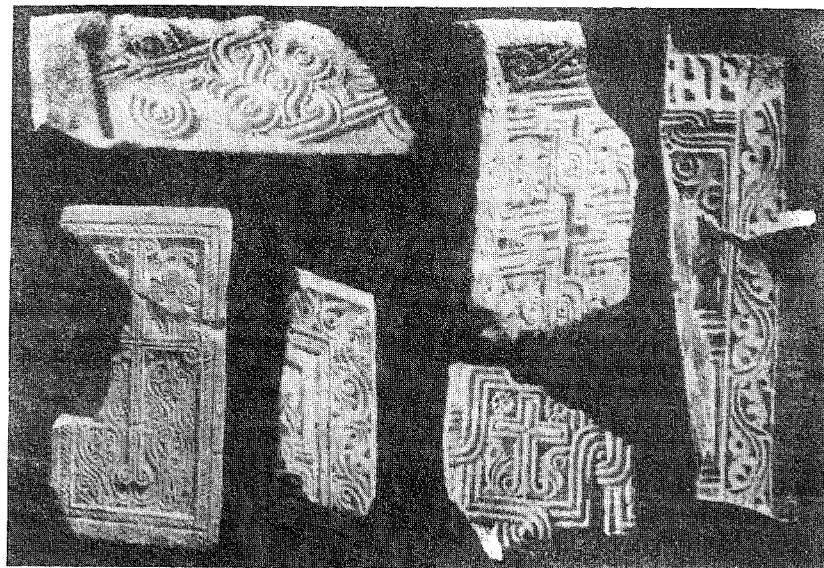

Εἰκ. 46. Γεῖσα καὶ πλαίσια θυρῶν.

(εἰκ. 44) ραμφίζοντος φύλλωμα. Τοὐναντίον τὰ γεῖσα, ἅτινα τίθενται ὑπεράνω τοῦ πλαισίου, κοσμοῦνται συνήθως μὲν διὰ σειρᾶς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων δι᾽ ἀνθεμίων, διακοπτομένων δὲ πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ σταυροῦ κάτωθεν ἡμικυκλίου ἁρμονικῶς μετὰ τῶν κύκλων πλεκομένου, (εἰκ. 45, κάτω δεξιᾷ) ἐνίοτε δὲ δι᾽ ἑλικοειδῶν βλαστῶν μετ᾽ ἀνακαμπτομένων φύλλων, αἵτινες ὁμοίως διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ φυλλοφόρου σταυροῦ (εἰκ. 46 ἄνω) κατὰ τρόπον ὅμως οὐχὶ τόσον ὀργανικόν, ὅσον ἐν τῇ προηγουμένῃ περιπτώσει.

2) **Τμήματα τέμπλων.** (εἰκ. 47, 48, 49). Ταῦτα διακρίνομεν εἰς θωράκια, κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια. Ἡ εἰκὼν 47 παρέχει τρεῖς παραλλαγὰς θωρακίων.

Ἐκ τούτων τὰ μὲν δεξιᾷ εἰκονιζόμενα φέρουσι πέριξ λοξότμητον πλαίσιον μετὰ ἑλικοειδῶν βλαστῶν ἡμικατεργάστων καὶ κουφιζόντων κοσμημάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πληροῦνται δι' ὀρθογωνίων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ γεμιζομένων μὲ φυτικὸν κόσμημα ἢ σταυρόν (εἰκ. 47 δεξιᾷ). Τὸ ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον στενόμηκες θωράκιον φέρει ρομβοειδὲς κόσμημα ἐκ ταινιῶν, αἵτινες κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸ μέσον σχηματίζουν ἕλικας καὶ τέλος τὸ κάτω ἀριστερᾷ θωράκιον κοσμεῖται διὰ σταυροῦ ἀνισοσκελοῦς, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται

Εἰκ. 47. Θωράκια τέμπλων.

φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ ἄνω δύο διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ πλοχμοῦ καὶ τριφύλλου. Πλὴν δὲ τῶν ἄνω ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συλλογῇ καὶ τέσσαρα ἄλλα ὅμοια στενομήκη θωράκια (πλάτος 0,275) κοσμούμενα διὰ κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ἰσοσκελεῖς φυλλοφόρους σταυρούς (εἰκ. 52). Λόγῳ τοῦ σχήματός των καὶ τῶν διαστάσεων τὰ θωράκια ταῦτα θὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς μᾶς διδάσκουσιν ἀνάλογα παραδείγματα π.χ. τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος[1].

Ἡ εἰκ. 48 παρέχει τεμάχια κιονίσκων ἀπαρτιζομένων ἐκ πεσσίσκου κάτω καὶ ἡμιοκταγώνου κορμοῦ ὑπεράνω. Τούτους, ὡς καί τινα τῶν προηγουμένως περιγραφέντων θωρακίων, ἐχρησιμοποιήσαμεν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, περὶ ἧς εἴπομεν ἐν σ. 72, ἔνθα ὡμιλήσαμεν ἐπίσης καὶ περὶ τῶν κιονοκράνων των.

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἐπετηρ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ' σ. 364 εἰκ. 15.

Τέλος ἐπιστύλια συμπληροῦντα τὰ ἐν τῷ ἀναστηλωθέντι τέμπλῳ τεθέντα καὶ ἤδη περιγραφέντα (σ. 74) παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 49. Ἔχουσι πάντα τὴν χαρακτηριστικὴν λοξὴν τομὴν κοσμούμενα κατά τε τὴν κεκλιμένην προσθίαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν καὶ κατὰ τμήματα τῆς κάτω. Καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν φέρουσι τὸ λεγόμενον «μικρασιατικὸν» θέμα (ἤτοι διαδοχικὰ τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλοντα ἀνθέμιον) καὶ περαιτέρω ρόδακας (εἰκ. 49 ἄνω δεξιᾷ) ἄλλα δὲ σειρὰν τετραγώνων χωριζομένων διὰ τοῦ «δένδρου» καὶ πληρουμένων διὰ τετρακύκλου. Ἄλλου τέλος ἐπιστυλίου ἡ μὲν κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἑλικοειδῶν πλοχμῶν ἑκατέρωθεν τοξυλλίου, ἡ δὲ κάτω διὰ σειρᾶς τεμνομένων τετραγώνων, ἅτινα ἐν τῷ μέσῳ συμπλέκονται πρὸς κύκλον περιβάλλοντα σταυρόν. Εἰς τὰ ἐκ τῆς τομῆς τῶν μεγάλων δημιουργούμενα μικρότερα τετραγωνίδια εἶναι γεγλυμμένα τετράφυλλα, οἷα συναντῶμεν εἰς διάτρητα θωράκια τῆς Ραβέννας[1]. Ἡ μέση σειρὰ τῶν τετραγωνιδίων, καταληφθεῖσα ἀκόσμητος, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐπληροῦτο δι' ἐγχρώμου κηρομαστίχης, ὡς συχνὰ τοῦτο ἐγίνετο εἰς ἐπιστύλια τέμπλων[2].

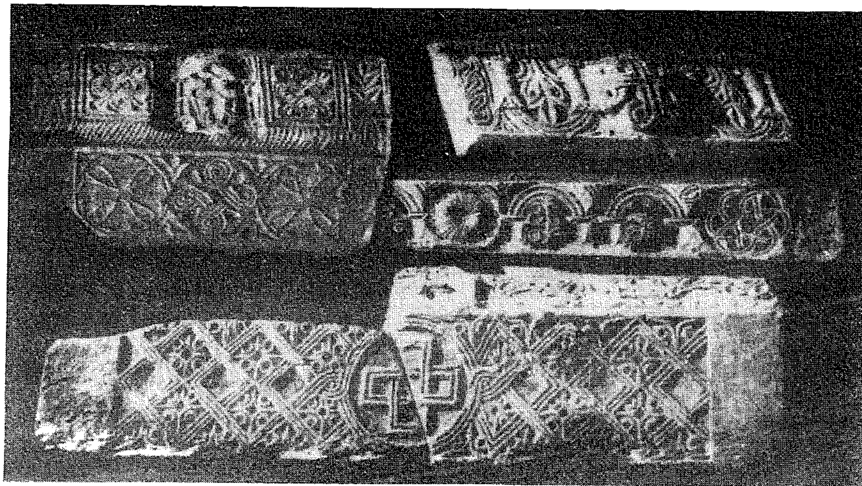

Εἰκ. 48. Πεσσίσκοι τέμπλων.

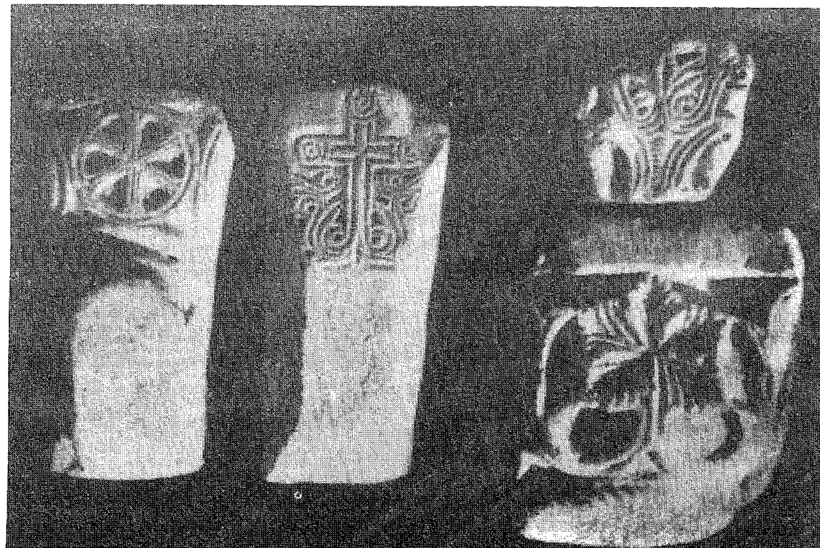
3) **Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.** Πλὴν τῶν ἤδη περιγραφέντων κιονοκράνων τοῦ τέμπλου ἀναφέρομεν καὶ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ σχοινίου

[1] Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 68.

[2] Πβλ. τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μουσείου Σμύρνης (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1938) σ. 144 εἰκ. 18).

Εἰκ. 49. Ἐπιστύλια τέμπλων.
(Σημ. Τὸ ἄνω δεξιᾷ τεμάχιον μετὰ κομβίου ἐτέθη ἐκ παραδρομῆς ἀντιστρόφως).

Εἰκ. 50. Ἐπιθήματα καὶ κιονόκρανα.

κατὰ τὴν βάσιν (εἰκ. 50 δεξιᾷ) περὶ οὗ εἴπομεν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν κεντρικὸν πόδα τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ καθολικοῦ, ὡς καὶ ἄλλο ἀνῆκον εἰς ὀκτάγωνον κιονίσκον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα κοσμεῖται διὰ κώνου πίτυος κατὰ δὲ τὰς γωνίας δι' ἀνθεμίων. Συγγενὲς πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 50 (δεξιᾷ ἄνω) κιονόκρανον, ὅπερ κοσμεῖται κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ἀνθεμίων, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ βοτρύων εἰς δύο σειρὰς τεταγμένων.

Ἐκ τῶν ἐπιθημάτων (εἰκ. 50) τὸ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνῆκεν εἰς ἀμφικιονίσκον παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου, τὸ δ' ἕτερον προέρχεται ἐκ τοῦ κιονοστηρίκτου ἐξωνάρθηκος, διότι εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κιονίσκου τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 41).

Εἰκ. 51. Λεκάνη ἁγιασμοῦ

Λεκάνη ἁγιασμοῦ (εἰκ. 51). Τὸν κατάλογον τῶν γλυπτῶν κλείω διὰ τῆς ὡραίας ὀκταγώνου ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω μειουμένης μαρμαρίνης λεκάνης ἁγιασμοῦ. Αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτῆς πλευρᾶς, ἐντὸς ὀρθογωνίου τριμεροῦς πλαισίου μετὰ κόμβων, ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα, τὰ δὲ ἄνω του διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων. Παρόμοιον ἁγιαστήριον ὑπάρχει καὶ ἐν Μυστρᾷ [1], ἀνάλογοι δὲ περίπου, ἀλλὰ κυκλικαί, εἶναι καὶ αἱ λεκάναι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [2] καὶ τῆς Κύπρου [3].

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

α) **Θέματα.** Ὁ ἐν ὁσ. Μελετίῳ μαρμάρινος γλυπτικὸς διάκοσμος περιλαμβάνει κατὰ τὸ πλεῖστον ***γεωμετρικὰ*** καὶ ***φυτικὰ*** κοσμήματα, τῶν ***ζωικῶν*** περιοριζομένων μόνον εἴς τινα πτηνὰ (ἀετοὶ ὑπερθύρου βασιλείου πύλης (εἰκ. 22), πτηνάρια θυροπλαισίων (εἰκ. 44)), τῶν δὲ ***εἰκονογραφικῶν*** θεμάτων παντελῶς ἐλλειπόντων.

Ἐκ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων ἐπικρατοῦσι: τὸ τετράγωνον, ὁ κύκλος, τὰ πλέγματα καὶ οἱ σταυροί. Τὰ τετράγωνα καὶ οἱ κύκλοι σχηματίζονται διὰ τριμερῶν ταινιῶν, τίθενται δὲ κατὰ παράταξιν συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 44). Τὰ πλέγματα ἄλλοτε μὲν ἐκτείνονται κατ' εὐθεῖαν (εἰκ. 48) ἄλλοτε δὲ συσπειροῦνται ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 49). Τέλος οἱ σταυροὶ εἶναι ὁτὲ

[1] G. Millet, Bull. Corresp. Hellén, 1906, σ. 459.
[2] Εὑρετήριον τῶν Μεσαιων. Μνημ. Τεῦχ. Β' σ. 78 εἰκ. 74.
[3] Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 138.

μὲν ἰσοσκελεῖς (ἑλληνικοὶ) ἐγγραφόμενοι ἐντὸς κύκλου, ὁτὲ δ' ἀνισοσκελεῖς (λατινικοί), ὁπότε συνδυάζονται πρὸς φυτικὰ κοσμήματα, τοποθετούμενοι κάτωθεν ἡμικυκλίου στηριζομένου ἐνίοτε ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (Περσικὸν θέμα) (εἰκ. 49).

Ἐκ δὲ τῶν φυτικῶν κοσμημάτων ἐχρησιμοποιήθησαν: τὸ ἀνθέμιον, ἡ ἄκανθα, τὸ τετράφυλλον, ὁ ῥόδαξ καὶ ὁ ἑλικοειδὴς μετ' ἀνθεμίων βλαστός.

Καὶ τὸ μὲν ἀνθέμιον ὑπὸ τὴν κλασσικὴν αὐτοῦ μορφὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρηλλαγμένην (εἰκ. 46) ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου. Ἡ ἄκανθα, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη καὶ τείνουσα νὰ ἐξομοιωθῇ πρὸς ἀνθέμιον [1], ἄλλοτε μὲν ἐγγράφεται ἐντὸς τετραγώνου (εἰκ. 48) συνηθέστερον ὅμως ἐντὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 44). Τὸ τετράφυλλον διατηρεῖ τὸν παλαιοχριστιανικόν του τύπον ἀπαρτιζόμενον ἐκ 4 διαγωνίως τεθειμένων τριφύλλων (εἰκ. 48, 49), καὶ ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου. Ὁ ῥόδαξ χρησιμοποιεῖται σπανιώτερον, εἶναι δὲ πολύφυλλος καὶ ἀνάγλυφος. Τέλος ὁ ἑλικοειδὴς βλαστός, τὸ ἁγνῶς ἀνατολικὸν τοῦτο θέμα, εἶναι συνήθως μὲν ἀτέρμων, ἐνίοτε ὅμως διασπᾶται εἰς μεμονωμένα ἀγκιστροειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 46 δεξιᾷ κάτω). Ὁ ἀτέρμων ἑλικοειδὴς βλαστὸς σχεδιάζεται ἄλλοτε ἁπλοῦς (εἰκ. 45) καὶ ἄλλοτε διπλοῦς· ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει τὰ ἡμιάνθεμιά του, ὅταν μὲν εἶναι ἁπλᾶ συντίθενται κατὰ τὸν ἄξονα εἰς ἓν πλῆρες ἀνθέμιον (εἰκ. 45, 46) ὅταν δ' ἔχωσι τὸ ἄκρον φύλλον ἀνακεκαμμένον εἰς μικρότερον ἡμιανθέμιον, σχηματίζουσι κόσμημα σύνθετον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα φέρει ὁλόκληρα ἀνθέμια, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ 45).

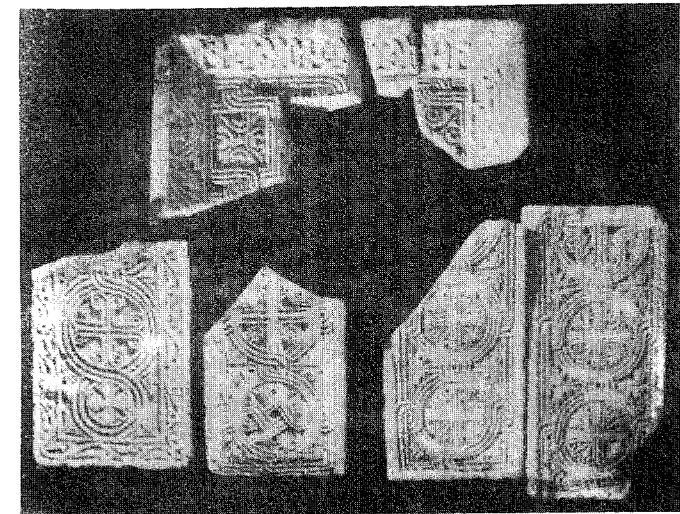
Τὸ φυτικὸν κόσμημα συντίθεται καὶ μετὰ τοῦ σταυροῦ ἐκφυόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως αὐτοῦ καὶ ἐξελισσόμενον συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν εἰς ἕλικας καὶ φύλλα, κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἤδη χρόνων καθιερωθὲν σχέδιον διακοσμήσεως τοῦ σταυροῦ [2].

Εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὑπακτέον ἐν τέλει καὶ ἰδιόρρυθμον κόσμημα λαξευμένον ἐπὶ τοῦ λοξοτμήτου πλαισίου μιᾶς τῶν πλευρῶν θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 52). Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἐπιπεδόγλυφον (ὡς εἶναι καὶ τὸ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων πλευρῶν τοῦ πλαισίου) ἀποτελεῖται δ' ἐκ συνδυασμοῦ ἀνθεμίου πρὸς ῥαβδοειδῆ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μιμούμενα τὰ ἀντίστοιχα κουφικά. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀδεξίας ἀντιγραφῆς κουφικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἵτινες ἐλαξεύοντο ἐπὶ τῶν πλαισίων θωρακίων τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνος, οἷα τὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [1]. Ἐξαιρέσει τοῦ κοσμήματος τούτου οὐδὲν ἄλλο λείψανον κουφικῆς διακοσμήσεως διατηρεῖται ἐν Ὁσ. Μελετίῳ.

[1] Ἀπορῶ διατὶ ὁ Strzygowski τὸ προφανῶς ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης προκύψαν θέμα τοῦτο ἀποκαλεῖ καὶ παρομοιάζει πρὸς «δένδρον». (Altai-Iran und Völkerwanderung σ. 77). Αἱ δύο ἐξ Ἀθηνῶν παραλλαγαί του, ὧν προσάγει τὰς εἰκόνας, δεικνύουσι σαφῶς τὴν κοινὴν προέλευσίν των. Ἂν ἡ δευτέρα παραλλαγὴ παρουσιάζει, δι' ἐξογκώσεως τοῦ μεσαίου φύλλου τῆς ἀκάνθης, τὴν εἰκόνα καρπῶν, τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς μίμησιν περσικῶν προτύπων, δὲν παύει ὅμως δι' αὐτὸ νὰ παραμένῃ κατ' οὐσίαν ἄκανθα.

[2] G. Millet, Les iconoclastes et la croix (Bull. Corr. Hellénique τ. 34 (1910) σ. 104 ἑ.

β) **Τεχνοτροπία καὶ τεχνική.** Τὰ γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ κοσμήματα συντίθενται εἰς ποικίλας συνθέσεις, αἵτινες ἁπλοῦνται ἐπὶ τοῦ μαρμάρου, οὕτως, ὥστε οὐδὲν τμῆμα τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τοῦ βάθους νὰ μένῃ ὁρατόν. Ἡ ἀφάνεια αὕτη τοῦ βάθους ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «κρυσταλλικῆς» αὐτοῦ διαπλάσεως ἤτοι διὰ μικρῶν λοξῶν ἐπιπέδων ἀναχωρούντων ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 52. Θωράκια τέμπλων.

περιγράμματος τοῦ κενοῦ χώρου πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Διὰ τῶν λοξῶν τούτων ἐπιπέδων, ὧν ἕκαστον ἔχει διάφορον πρὸς τὸ φῶς κλίσιν, οὐ μόνον προσδέδεται ποικιλία φωτοσκιάσεως, ἀλλὰ καὶ συντελεῖται ἡ συνένωσις τοῦ κοσμήματος πρὸς τὸ βάθος, ὅπερ τώρα δὲν παραμένει στοιχεῖον ἀδρανὲς καὶ οὐδέτερον, ὡς εἰς τὰ κλασσικά, ἀλλὰ συμπάλλεται ὀργανικῶς πρὸς τὸ κόσμημα καὶ τὸ κάμνει νὰ φαίνεται οὐχὶ προσκεκολλημένον ἀλλ' ἐνυφασμένον ἢ κεντημένον ἐπὶ τοῦ βάθους. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ προέλευσις τῶν ἐφαρμοζομένων συνθέσεων ἐκ τῆς μιμήσεως ὑφαντῶν ἢ κεντημάτων, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ συχνὴ ἐν αὐταῖς χρῆσις γεωμετρικῶν σχεδίων,

[1] Ὅρα εἰκόνας των παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Miss. Scientif. Nouv. S. fasc. 3 1911 πίν. VII καὶ Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1931 εἰκ. 25.

τριμερῶν ταινιῶν καὶ «τελειῶν» (δι᾽ ὀπῶν τοῦ τρυπάνου). Κοιτὶς τῆς ἐπὶ μαρμάρου ἀπομιμήσεως ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων εἶναι ἡ Ἀνατολὴ (Περσία, Μεσοποταμία κλπ.). Ἐκεῖθεν παρέλαβε τὸ εἶδος τοῦτο καὶ ἡ Βυζαντινὴ τέχνη, ἥτις ἐν Ὁσ. Μελετίῳ τὸ ἐφήρμοσε κατὰ δύο διαφόρους τεχνικὰς α) τοῦ ἐπιπεδογλύφου, καθ᾽ ἣν τὸ κόσμημα παραμένει ἄπλαστον διαγραφόμενον μόνον δι᾽ ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ὅπερ ἀντικαθίσταται διὰ σκοτεινοχρόου μείγματος κηρομαστίχης καὶ β) τοῦ χαμηλοῦ ἀναγλύφου, καθ᾽ ἣν τό τε κόσμημα καὶ τὸ βάθος πλάσσονται ἐλαφρῶς. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν τεχνικῶν ἡ μὲν πρώτη ἐφηρμόσθη κυρίως κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους — ἐν Ὁσ. Μελετίῳ ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῶν ἀναγλύφων τῶν εἰκόνων 45 (ἀριστερᾷ κάτω) καὶ 47 (δεξιᾷ), — ἡ δὲ δευτέρα εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, κατὰ ταύτην δέ, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων[1], ἐξετελέσθη ἅπας ὁ ἐξετασθεὶς γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς. Καὶ αὐτὴ δ᾽ ἡ τεχνικὴ δὲν ἔπαυσεν ἐπίσης νὰ ἐφαρμόζεται καὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰῶνα, οὐχὶ ὅμως μὲ τὴν αὐτὴν κλίμακα τοῦ κοσμήματος καὶ πρὸ πάντων μὲ τὸν αὐτὸν παλμὸν ζωῆς τοῦ ἀναγλύφου, ὃν βλέπομεν εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ 12ου αἰῶνος. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο εἶδος τεχνικῆς συνδυάζεται ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς ἔξεργα γλυπτὰ στοιχεῖα προσκεκολλημένα κατ᾽ ἀποστάσεις, ὡς π.χ. κομβία[2] (cabochons), πτηνά, φύλλα ἀκάνθης, τοξύλλια, ἅτινα συναντῶνται καὶ ἐν Ὁσ. Μελετίῳ ὁτέ μεν διάτρητα (εἰκ. 22) ὁτὲ δὲ πλήρη (εἰκ. 22 καὶ 49 ἄνω δεξιᾷ).

Γενικῶς εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ὁσ. Μελετίου πρωτεῦον μέρος παίζει ἡ διακοσμητικὴ σχεδιοποίησις τῶν φυτικῶν ἰδίᾳ θεμάτων ἣν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ σύγχρονα ψηφιδωτά, τὸ γραμμικὸν ὅμως σχέδιον ὑποβοηθεῖται ἀπὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον τῶν ἐπιφανειῶν, δι᾽ οὗ ἐπιτυγχάνεται συγκερασμὸς τῆς αὐστηρᾶς ἐπιπεδομόρφου ἀνατολικῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ρεαλιστικοῦ ἑλληνιστικοῦ πλαστικοῦ ἐξέργου.

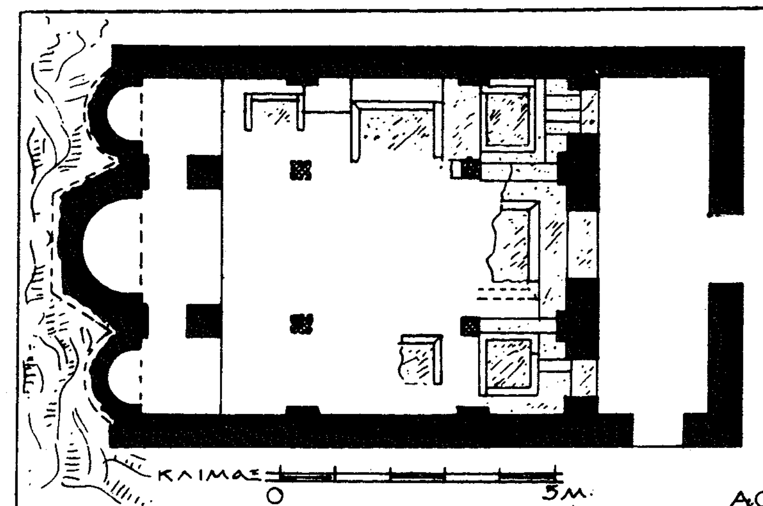
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΙΣ εἰς σελ. 87. Αἱ ἐντὸς τῶν ἀριστερᾷ τῆς παραστάσεως τῆς κοιμήσεως τοῦ Ὁσ. Μελετίου σπηλαίων σκηναὶ εἶναι πιθανώτερον, ὅτι παριστῶσι τὴν εἰς ἄλλους σπηλαιώτας μοναχοὺς ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ Ὁσ. μελετίου, ὡς ἐξ ἀναλόγων ἀπεικονίσεων συμπεραίνομεν.

[1] Οὕτω π. χ. τὰ ἀνάγλυφα τῆς εἰκόνος 47 (ἄνω καὶ κάτω ἀριστερᾷ) καὶ 49 (δεξιᾷ ἐν τῷ μέσῳ) δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸν 11ον ἢ καὶ τὸν 10ον ἀκόμη αἰῶνα.

[2] Τὴν χρῆσιν κομβίων ἡμισφαιρικῶν, γνωστῶν ἀπὸ τοῦ 6ου ἤδη αἰῶνος (πβλ. κιονόκρανα Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως), ἐδανείσθη πιθανώτατα ἡ ἐπὶ μαρμάρου γλυπτικὴ ἐκ τῆς μικροτεχνίας, ἥτις συχνότατα προσεκόλλα στρογγύλους ἢ ὀρθογωνίους πολυτίμους λίθους εἰς ἔργα ὑαλουργίας (Θησαυροφυλάκιον Ἁγ. Μάρκου Βενετίας Pasini, Il tesoro di San Marco σποράδην), μεταλλοτεχνίας (Λειψανοθήκη Gran. Molinier, Gazette Archéologique τοῦ 1887) ἢ ἐκ στεατίτου (Πλακίδιον Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel d'art byzantin 2α ἔκδ. τ. 2 (1926) σ. 670 εἰκ. 330) ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἢ καὶ πρότερον.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν διακοσίων περίπου μέτρων πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀπεκαλύφθησαν δι᾽ ἀνασκαφῆς τὰ λείψανα ἐκκλησίας, ἥτις, λόγῳ τῆς γειτνιάσεως αὐτῆς πρὸς μεταγενέστερον ναΰδριον

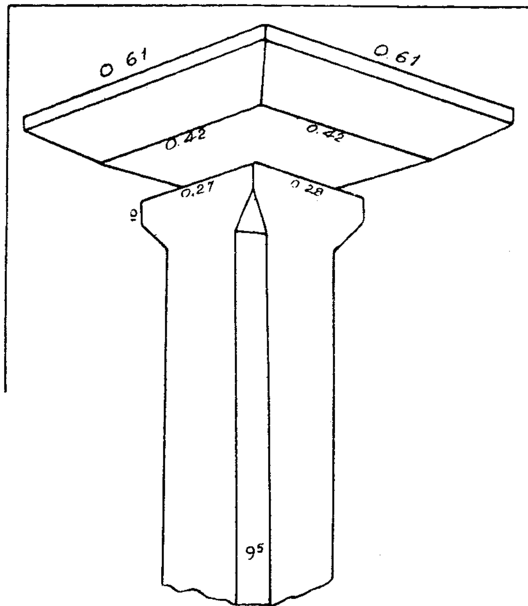
Εἰκ. 53. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας.

τῆς Παναγίας, ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ὡς ἀνήκουσα καὶ αὐτὴ εἰς τὴν Παναγίαν. Κεχωσμένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ ἐντὸς τῆς κλιτύος παρουσιάζει (εἰκ. 53) τὸ τυπικὸν σχέδιον, ὅπερ μέχρι τοῦδε δὶς συνηντήσαμεν, εἴς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἶναι δηλαδὴ τετρακιόνιος συνθέτου τύπου[1] (Α) μετὰ νάρθηκος. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ διατηρούμενοι μέχρις ὕψους 1 καὶ 1,50 μ. (ἀψῖδες ἱεροῦ) εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, διὰ πλακοειδῶν λίθων καὶ πλίνθων.

Ὁ στενομήκης νάρθηξ φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μίαν μόνην θύραν, ἑτέραν δὲ κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευράν. Τὴν ἐπικοινωνίαν του πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τελοῦσι καὶ ἐνταῦθα τρεῖς θύραι, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλῖτος.

[1] Ὅρα Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ε΄ σ. 6.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐντὸς τέσσαρα στηρίγματα, ἐφ' ὧν ἔβαινον τέσσαρες σταυροειδῶς διατεταγμέναι καμάραι, βαστάζουσαι ἐν τῷ κέντρῳ τροῦλλον, διαμέτρου περίπου 2,20 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὰ στηρίγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδες ἐξοχῆς 0,15, αἵτινες ἐδέχοντο τὰ τόξα τὰ γεφυροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων καὶ τῶν τοίχων κενόν.

Εἰκ. 54. Ὀκτάγωνος κίων καὶ ἐπίθημα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

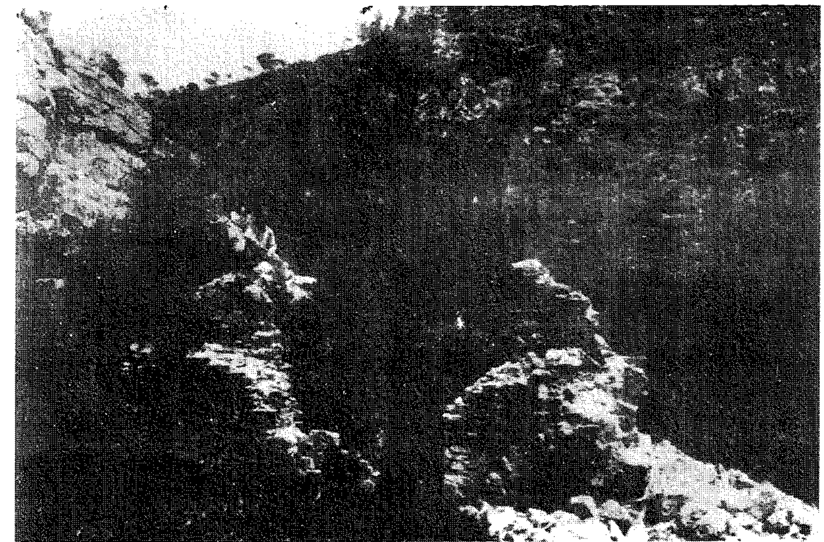
Ἐκ τῶν στηριγμάτων ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν οἱ πώρινοι τετράγωνοι ὑποβατῆρες (εἰκ. 53). Ἐπὶ τούτων ἔβαινον κορμοὶ ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) τομῆς τετραγώνου μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας ἀκμὰς (εἰκ. 54). Οἱ κορμοὶ εἶχον καὶ μείωσιν, ὡς ἀποδεικνύουσι δύο τεμάχια σωζόμενα, ἅτινα κάτω εἶναι εὐρύτερα ἢ ἄνω. Ἐπὶ τῶν κορμῶν θὰ ἔβαινον πιθανῶς κιονόκρανα, οἷα συνηντήσαμεν εἴς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 8 σ. 52) καὶ εἰς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (σ. 83). Ἐπὶ τούτων δὲ πάλιν θὰ ἦσαν τεθειμένα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰκ. 54), ὧν διεσώθησαν τρία ἀκέραια, ἔχοντα διαστάσεις ἄνω μὲν 0.61 × 0.61, κάτω δὲ 0.42 × 0.42.

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου μετὰ πλαισίων λευκῶν, τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων, τοποθετημένων εἰς ἕκαστον τῶν διαμερισμάτων (εἰκ. 53). Μαρμαροθετημάτων δὲν ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ παραλαυρίῳ τούτῳ, ὅπερ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (περίπου 1150 μ. Χ.).

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΩΝ

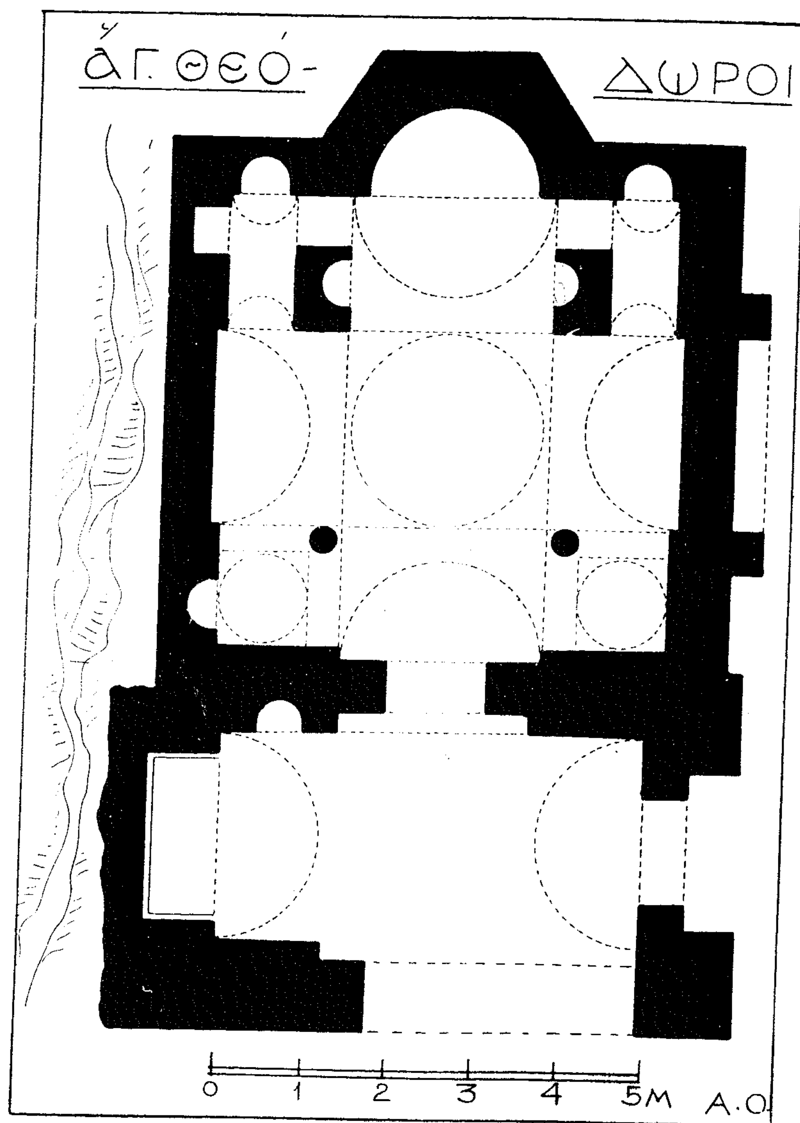
Τὸ εἰς μνήμην τῶν Ἁγ. Θεοδώρων ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιοίκων τιμώμενον παραλαύριον τοῦτο εὑρίσκεται περὶ τὰ 20 λεπτὰ τῆς ὥρας πρὸς δυσμὰς τῆς κεντρικῆς μονῆς, κεχωσμένον εἰς τὸ βάθος πευκοφύτου πτυχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ Κιθαιρῶνος (Πάστρας). Εἶναι μικρὸν μᾶλλον κτίσμα μήκους 10.50 καὶ πλάτους 7.70 μ., ὅπερ ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους διὰ κοινῆς

τοιχοποιίας παραμεμιγμένης μετὰ πλίνθων. Σώζονται δ' οἱ τοῖχοι του ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἀπὸ τοῦ δαπέδου (εἰκ. 55). Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων, ὁ τροῦλλος του δηλαδὴ ἔβαινε τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο κιόνων (εἰκ. 56). Πρὸς ἀνατολὰς φέρει μίαν καὶ μόνην ἡμιεξάγωνον ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν δ' ἐσωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 56), τῶν δύο ἄλλων μικροτέρων κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου

Εἰκ. 55. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων ἀπὸ Δυσμῶν.

τῶν κλιτῶν (εἰκ. 56). Εἰς τοὺς χωρίζοντας τὸ ἱερὸν τοίχους ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν κογχάριον, προφανῶς χάριν λειτουργικῆς εὐκολίας. Τὰ ἀκραῖα δυτικὰ διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ὡς συμπεραίνω ἐκ λειψάνων διατηρηθέντων κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν. Κατὰ τὴν νοτίαν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ὑπάρχουσιν ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα ἀντηρίδες, ἐξέχουσαι κατὰ 0.50 μ. (εἰκ. 56). Αὗται εἰς τὸ ἄνω μέρος θὰ συνηνοῦντο πρὸς ἀλλήλας διὰ τόξου, κατώθεν τοῦ ὁποίου θὰ ἠνοίγετο τὸ παράθυρον. Τοιαῦται τοξωταὶ ἀντηρίδες, ἀποτελοῦσαι ἐν ταὐτῷ ἀντέρεισμα καὶ κόσμημα τῶν πλαγίων ὄψεων, συνηθίζονται ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ λεγομένου τύπου (Δαφνί, Σωτείρα Λυκοδήμου κλπ.) δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστοι καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους (τετρακιονίους καὶ δικιονίους), ὡς διδάσκει τὸ παρά-

δειγμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Καισαριανῆς, ἔνθα ὁμοίως ἔχομεν τοξωτὴν ἐξοχὴν μόνον κατὰ τὴν βόρειον πλευράν [1].

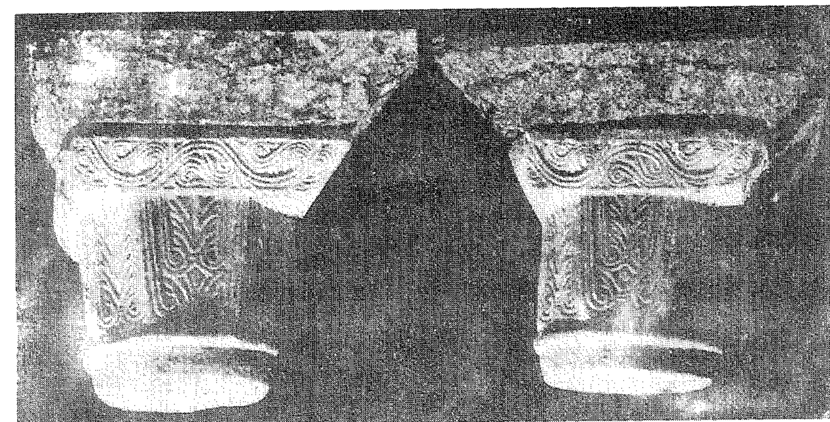

Εἰκ. 56. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ἅγ. Θεοδώρων.

Οἱ φέροντες τὸν τροῦλλον δύο κίονες εἶχον τούς τε κορμοὺς καὶ τὰ κιονόκρανα αὐτῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Καὶ οἱ μὲν κορμοὶ ἦσαν μονόλιθοι καὶ

[1] Πβλ. Εὑρετήριον Μεσαιων. Μνημείων τεῦχος Γ' σ. 161 εἰκ. 215.

ἀρράβδωτοι παρουσιάζοντες καὶ ἐλαφρὰν πρὸς τ' ἄνω μείωσιν, τὰ δὲ κιονόκρανα ἀνήκουσιν εἰς τὰ λεγόμενα «τεκτονικά», ἐν οἷς ἀντὶ καλάθου παρουσιάζεται ὀκτάγωνον κολουροπυραμιδές τι σῶμα στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου ἄβακος (εἰκ. 57) κατὰ δὲ τὴν βάσιν φέρον ἐξέχον σχοινίον. Πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ πρίσματος κοσμοῦνται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀνθεμίων, αἱ δὲ τοῦ ἄβακος δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 57). Ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία, τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῶν γλυπτῶν τῆς κεντρικῆς μονῆς, πρὸς τὰ ὁποῖα τὰ κιονόκρανα πρέπει νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονα ($12^{ου}$ αἰ). Μία ἰδιορρυθμία, ἣν παρουσιάζουσι

Εἰκ. 57. Τὰ κιονόκρανα. τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των.

τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα εἶναι, ὅτι ὁ «κάλαθός» των ἀντὶ νὰ βαίνῃ, ὡς συνήθως, καθέτως πρὸς τὸν ἄβακα παρουσιάζει ἀπόκλισιν 17°. ἀπὸ τῆς κατακορύφου. Ἠθέλησεν ἄρα γε ὁ τεχνίτης νὰ μετριάσῃ διὰ τῆς κλίσεως τῶν κιόνων τὴν λοξὴν ὤθησιν τῶν θόλων κλίνας κατ' ἀντίστροφον διεύθυνσιν τὰ στηρίγματα; Πάντως ἡ περίπτωσις κεκλιμένων κιονοκράνων ἐνταῦθα τὸ πρῶτον συναντᾶται, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω.

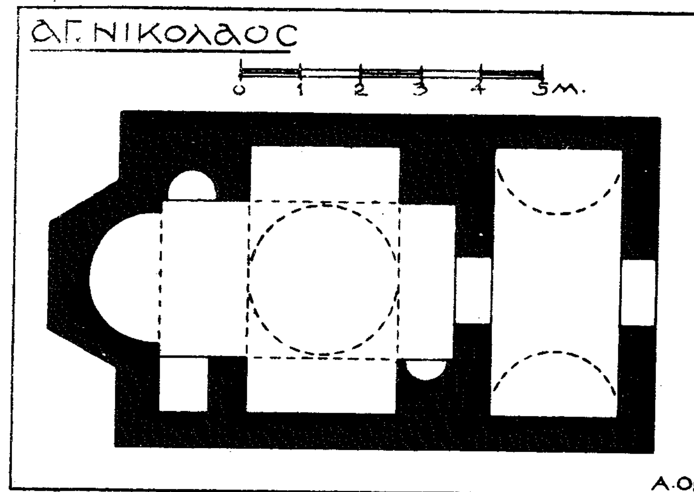
Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῶν διαστάσεων τοῦ ἄβακος ($0.46^5 \times 0.46^5$) τὴν ἀπὸ τοῦ κιονοκράνου, πρὸς τοὺς τοίχους μετάβασιν ἐτέλουν κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα ἐκ πορφυροῦ λίθου, ἅτινα εὑρέθησαν ἀμφότερα παρὰ τὰ κιονόκρανα, μεθ' ὧν καὶ συνεφωτογραφήθησαν (εἰκ. 57). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάτων τούτων ἔχει διαστάσεις 0.64×0.64, τὸ δὲ ὕψος των εἶναι μόνον 0.13.

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὧν ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Πρὸς δυσμὰς τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσκε-

κολλημένος εὐρύχωρος νάρθηξ φέρων κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ ἀνὰ μίαν ἐξωτερικὴν θύραν, συγκοινωνῶν δὲ δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο τοποθετημένη ἡ περιέχουσα τὰ ὀστᾶ τοῦ κτίτορος σαρκοφάγος, ἥτις ὅμως σήμερον δὲν σώζεται πλέον. Ἡ ἐν τῷ νάρθηκι τοποθέτησις τοῦ τάφου τοῦ κτίτορος εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἐπὶ ἑτέρας δυτικώτερον κειμένης πτυχῆς τοῦ Κιθαιρῶνος, ἀλλ' εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν, εὑρίσκονται, ἐντὸς πυκνῆς λόχμης, τὰ ἐρείπια ἄλλου

Εἰκ. 58. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

παραλαυρίου, τιμωμένου ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Ἡ κάτοψις τοῦ μνημείου (εἰκ. 58) παρουσιάζει ἐξωτερικῶς μὲν ναὸν τετράγωνον μετὰ προεχούσης ἡμιεξαγωνικῆς ἁψῖδος ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδῆ, δυτικῶς τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος εὐρύχωρος νάρθηξ. Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ (5.90×8.90 μ.) ἀντὶ ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐγεμίσθησαν μὲ τοιχοποιίαν, τονισθέντος οὕτω σαφέστερον τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τούτου θὰ ἵστατο τροῦλλος διαμέτρου 2.60. Ἔχομεν δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὸ αὐτὸ σχέδιον, ὅπερ συνηντήσαμεν εἴς τε τὸ Ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τὸν αὐτὸν δ' ἀκριβῶς τύπον παρουσιάζει καὶ

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Τοῦτο κείμενον μίαν περίπου ὥραν πρὸς νότον τῆς κεντρικῆς μονῆς ὑψοῦται ἐπὶ χαμηλοῦ λοφίσκου παρὰ τὸ 43ον χιλιόμετρον τῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Θήβας ἁμαξιτοῦ. Τὸ ναΰδριον σώζεται εὐτυχῶς ἀκέραιον (εἰκ. 59) μόνον δ' αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ αὐτοῦ ἐπιφάνειαι ἐπεχρίσθησαν ἐσχάτως δι' ἀσβεστοκονίας. Αἱ ὡραῖαι του ἀναλογίαι καὶ αἱ ἁρμονικῶς συντεθειμέναι

Εἰκ. 59. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπὸ Ν. Α.

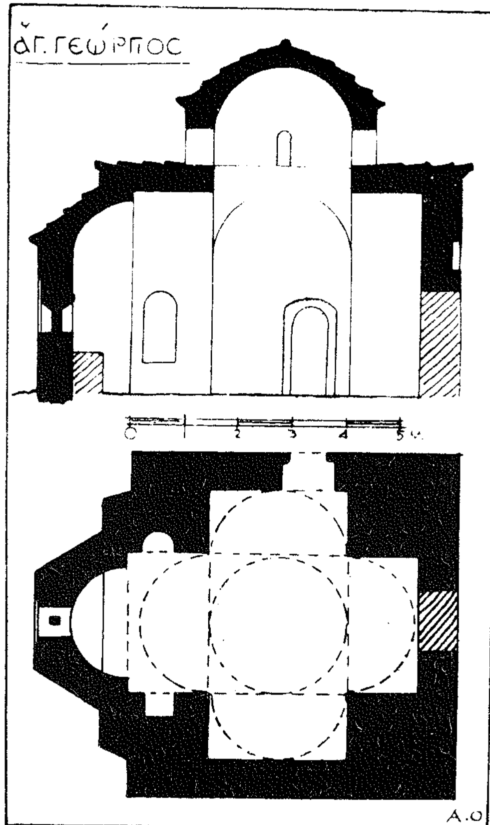
ἐν τῇ γενικῇ πυραμιδοειδεῖ διατάξει μᾶζαι του ἐμποιοῦσιν εἰς τὸν παρατηρητὴν ζωηρὰν καὶ εὐχάριστον ἐντύπωσιν.

Αἱ μόναι διαφοραί, ἃς ἡ κάτοψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παρουσιάζει ἀπὸ τῶν ὁμοίων της εἶναι: 1) ἡ ἔλλειψις νάρθηκος καὶ 2) ἡ ἑκατέρωθεν τῆς ἡμιεξαγώνου μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ προσθήκη δύο μικρῶν προεξοχῶν (εἰκ. 60), αἵτινες προφανῶς ἀπομιμοῦνται κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς κόγχαι, ἀφ' οὗ καὶ αὗται εἶναι ἐσωτερικῶς γεμισμέναι (εἰκ. 60).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναΐσκου θὰ ἦτο πάλαι πρὸς δυσμάς, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σωζόμενον κογχάριον (εἰκ. 60) ὅπερ συνειθίζεται νὰ τοποθετῆται ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἵνα σκέπῃ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Φραχθείσης ἀργότερον τῆς δυτικῆς

θύρας ἠνοίχθη πρὸς νότον, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἄλλη μικροτέρα τοξωτή, μεθ' ὁμοκέντρων πωρίνων πλαισίων (εἰκ. 59).

Ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐκ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων ὑπὸ πλίνθων· δὲν γνωρίζομεν ὅμως, λόγῳ τοῦ παχέος κονιάματος ὅπερ τοὺς καλύπτει, ἂν καὶ οἱ λοιποὶ τοῖχοι ἦσαν ὁμοίως ἐκτισμένοι.

Εἰκ. 60. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

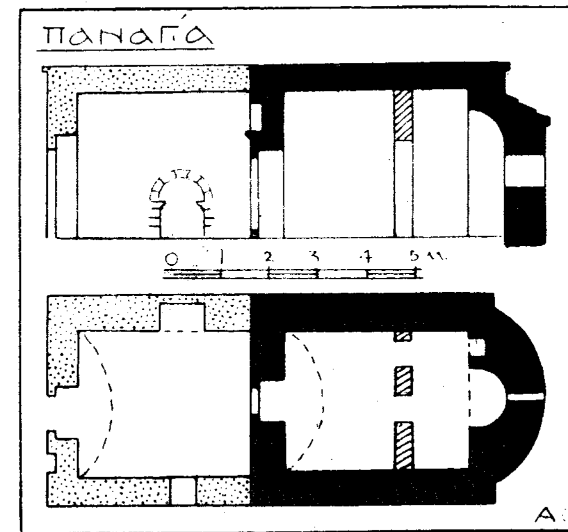
Ὁ τροῦλλος, ἀρχαΐζων, εἶναι κυλινδρικός, διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν, σταυροειδῶς διατεταγμένων τοξωτῶν παραθύρων. Μεγάλη πωρίνη λοξότμητος ταινία χρησιμεύει ὡς γεῖσον, ἐφ' οὗ καταλήγουσιν αἱ μεγάλαι κέραμοι, αἵτινες καλύπτουσι τὸν σφαιρικὸν θόλον του καὶ αἵτινες εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μνημείου (12ου πιθανῶς αἰ.).

ΟΙ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗΝ Μ. ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΝΑΪΣΚΟΙ

Τὸν κατάλογον τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους Μυουπόλεως μνημείων θὰ κλείσωμεν διὰ δύο ναϋδρίων κατασκευασθέντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τῆς Παναγίας κεῖται εἰς 5΄ λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπόστασιν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ εἶναι ἱδρυμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος. Εἶναι μικρὸς καμαροσκέπαστος ναΐσκος (4.35×5.05) μεθ' ἡμικυλινδρικῆς κόγχης ἱεροῦ εἰς ὃν προσετέθη ἀργότερον νάρθηξ, ὁπότε τὸ μῆκος του ἀπέβη 9.20 μ. (εἰκ. 61). Ἡ τοιχοποιία τοῦ μὲν παλαιοτέρου ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων λίθων, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικραί, ὁριζοντίως τ θειμέναι πλίνθοι, τοῦ δὲ νάρθηκος ἐκ πωρολίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαιοτέρων κτηρίων. Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐστρωμένον διὰ πλακῶν πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη). Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ὁποίας ἀνέβλυζεν ἄλλοτε ὕδωρ (ἁγίασμα;). Ἐπὶ τοῦ

ὑπερθύρου τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας εἶναι ἐντειχισμένα παλαιὰ μαρμάρινα γλυπτά, εἰλημμένα προφανῶς ἐξ ἀρχαιοτέρου παραλαυρίου, ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας εὕρηται τὸ σύνηθες κογχάριον εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦτο ἐζωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος διατεταγμένων κατὰ τὸ καθιερωμένον σύστημα ἤτοι κάτω μὲν μὲ ὁλοσώμους ἁγίους, ὑπεράνω δὲ μὲ εὐαγγελικὰς σκηνὰς καὶ ἐπὶ τοῦ θόλου μὲ σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τῆς Παναγίας περικλειομένας ὑπὸ τετραγώνων πλαισίων.

Εἰκ. 61. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναϋδρίου τῆς Παναγίας.

Τὸ τέμπλον εἶναι κτιστὸν φέρον ἑκατέρωθεν μὲν τῆς ὡραίας πύλης τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ὑπεράνω δὲ ζωφόρον εἰκονίζουσαν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸ Τρίμορφον (Χριστόν, Παναγίαν καὶ Πρόδρομον) ἑκατέρωθεν δ' αὐτῶν ἀνὰ τρεῖς Ἀποστόλους.

Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας λέγει:

Ανυστορηθι και εκαλοπισθη ο θειος και ιερος ναος |
της υπεραγιας δεσπυνης ημων Θεοτωκου και αηπαρθενου
Μαριας [δια] σιδρομης ε ////// και κοπου Γαυριηλ
μοναχου επι ετους 1680.

Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν τῆς εἰσόδου εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου ὑπάρχει καὶ τὸ ἑξῆς χάραγμα:

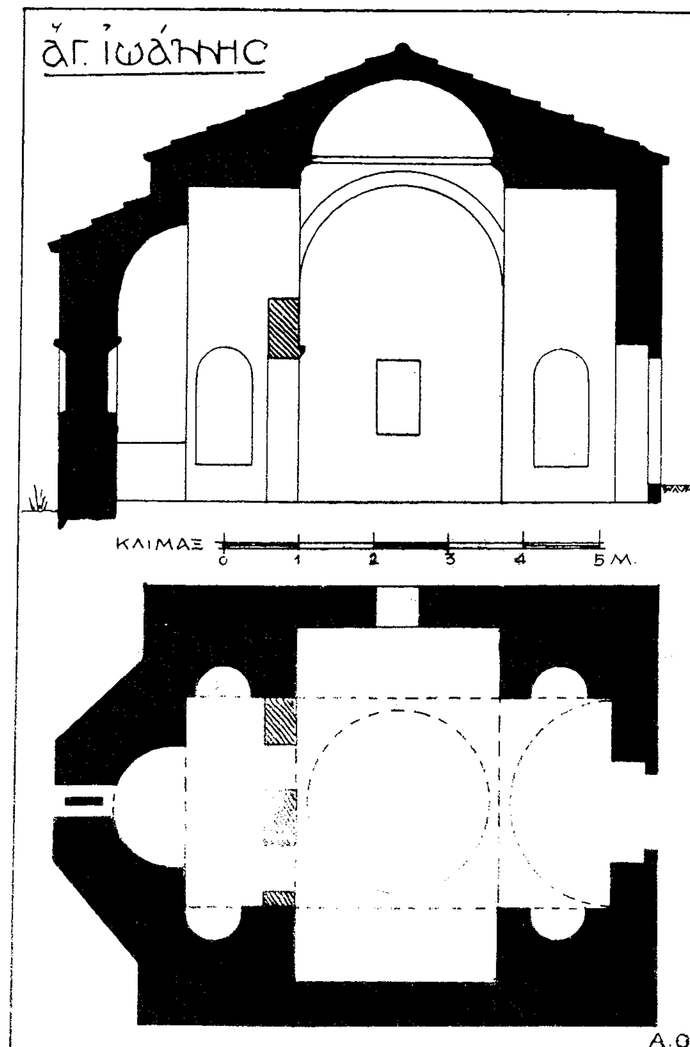
ηλθα εις τον ναον της Θεοτοκου εγω Σαιραφημ ηαιρομοναχος 1728.

Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ αὐτοῦ Σκιαθίτου προσκυνητοῦ, ὅστις ἐχάραξε τὸ ὄνομά του καὶ ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Κεντρικῆς μονῆς (ὅρα σελ. 92).

Ὁ δὲ δεύτερος ναΐσκος, ὃν θὰ ἐξετάσωμεν, εἶναι ὁ τοῦ κοιμητηρίου τῆς κεντρικῆς μονῆς, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

Ὁ ναΐσκος οὗτος ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα περίπου τετράγωνον (5.85×6.90), ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδές, μὲ μίαν μόνην ἡμιεξάγωνον κόγχην

ἱεροῦ προβάλλουσαν πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 62). Εἰς τὰ τέσσαρα γωνιαῖα του διαμερίσματα ἀνοίγεται ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ βαίνει σήμερον τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς θόλος (ἤτοι

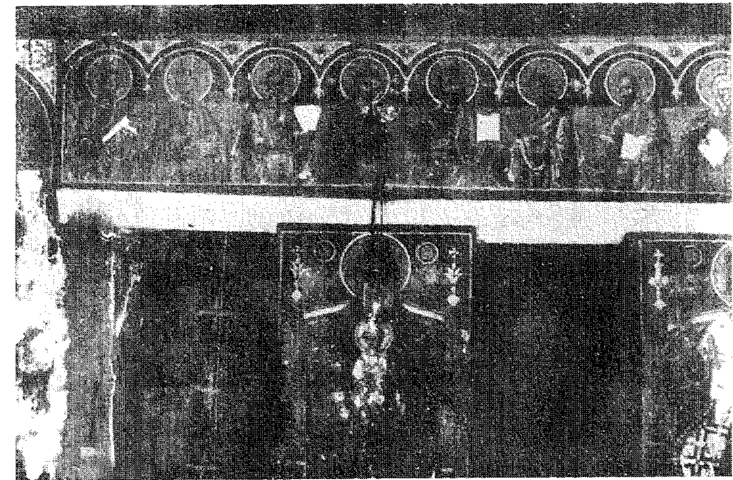
Εἰκ. 62. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

ἄνευ τυμπάνου καὶ θυρίδων) κρυπτόμενος κάτωθεν ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης οὕτως, ὥστε τὸ κτήριον ἐξωτερικῶς νὰ παρέχῃ ὄψιν κατοικίας μᾶλλον ἢ ναοῦ· ὁ τροῦλλος πάλαι θὰ ἐξεῖχε τῶν στεγῶν θὰ ἔφερε δὲ καὶ τύμπανον μετὰ παρα-

θύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀργότερον ὅμως καταπεσὼν θ' ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ σήμερον ὑφισταμένου.

Τὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ πλὴν τῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες περιλαμβάνουσιν ὁλοσώμους ἁγίους τεταγμένους ὡς ἑξῆς:

1) Ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους κατὰ σειράν: ὁ προφήτης Ζαχαρίας, ὁ ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος καὶ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ 2) ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Ραφαήλ, ὁ ἅγ. Δημήτριος πεζός, ὁ ἅγ. Ἀναστάσιος καὶ

Εἰκ. 63. Διακόσμησις τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

ὁ ἅγ. Ἰωάσαφ. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ κόγχας εἰκονίζονται ἐν μὲν τῇ νοτίᾳ ἅγιος, οὗ τὸ ὄνομα ἀπεσβέσθη, ἐν δὲ τῇ βορείῳ, ἥτις ἐκτελεῖ χρέη προθέσεως, ἡ Ἄκρα ταπείνωσις μὲ τὸν Χριστὸν γυμνόν, βεβυθισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς σαρκοφάγου ἔχοντα δὲ τὰς χεῖρας χιαστὶ τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἠγαπημένον μαθητήν του Ἰωάννην.

Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἐφ' οὗ ἔχουσιν ἐντειχισθῆ καὶ μαρμάρινα γλυπτὰ ἐρειπωθέντων παραλαυρίων, εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς ἔνθρονος μὲ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ στολὴν ἀρχιερέως καὶ τὴν ἐπιγραφὴν *Ι*(ησου)*C* *Χ*(ριστο)*C* *ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων καὶ μέγας ἀρχιερεύς*, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία ἔνθρονος, φοροῦσα στέμμα καὶ βρεφοκρατοῦσα. Λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ τέμπλου αἱ δύο ὑπόλοιποι αὐτοῦ εἰκόνες ἐζωγραφήθησαν κάτωθεν τόξων ἐπὶ τῶν συνεχομένων τοίχων ἤτοι δεξιᾷ μὲν ὁ ὅσιος Μελέτιος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ τέμπλου κοσμεῖ ζῳφόρος

ὁμοία τῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 63) ἀποτελουμένη δηλ. ἐκ σειρᾶς Ἀποστόλων τεταγμένων ἀνὰ τρεῖς ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τριμόρφου ἤτοι τοῦ Χριστοῦ κρατοῦντος ἡμιάνοικτον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εὐλογοῦντος καὶ τῆς Παναγίας καὶ Προδρόμου δεομένων.

Ἡ διατήρησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κοιμητηριακοῦ ναΐσκου εἶναι ἀρίστη, οὐχ' ἧττον δ' ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ τέχνη των, ἥτις ἀποδεικνύει τὸν ἄγνωστον τεχνίτην των πιστὸν φύλακα καὶ συνεχιστὴν τῆς βυζαντινῆς παρα-

Εἰκ. 64. Τοιχογραφία τῆς ἄκρας ταπεινώσεως ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

δόσεως. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἄκρας ταπεινώσεως (εἰκ. 64), ἥτις, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν ἀποκρουστικὴν ἀνατομικὴν διάπλασιν τοῦ στήθους τοῦ Χριστοῦ, εἶναι κατὰ τἆλλα ἀξιόλογος, τόσον διὰ τὸ σχέδιον ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφρασιν ἰσχυρᾶς ἀλλὰ συγκρατημένης θλίψεως, ἣν παρουσιάζουσι τὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου.

Τὴν χρονολογίαν τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου διδάσκει ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ὕπερθεν τῆς εἰκόνος τοῦ Προδρόμου καὶ λέγουσα:

Ανακενιστη και ανιστωρισθη ο θειος και πανσεπτος ουτος ναος | του τιμιου ενδοξου προφητου Προδρομου δια συνδρομης του πανοσιωτα|του αγιου καθηγουμενου παπα κυρ Θεοφανους. Επι ετους ΑΨΞΔ (=1764).

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΗΒΩΝ

Αἱ ἀκμάζουσαι κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα Βοιωτικαὶ Θῆβαι, περιελθοῦσαι εἰς μεγάλην κατάπτωσιν κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀπέβησαν πάλιν κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν σπουδαιοτάτων πόλεων τῆς Ἑλλάδος.

Ἀσπασθεῖσαι ἐνωρὶς τὸν Χριστιανισμὸν[1] ὑπέστησαν δριμεῖς τοὺς διωγμοὺς τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων, καθ' ὧν ἐντούτοις ἀντεπεξῆλθον νικηφόρως. Κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμὸν τοῦ 551, ἡ πόλις ὠχυρώθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ[2], ἀργότερον δ' ἐπὶ Λέοντος τοῦ ϛ' τοῦ Σοφοῦ ἀνεδείχθη πιθανώτατα πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος[3], ἕδρα ἀρχιεπισκόπου[4] καί, λόγῳ τῆς στρατηγικῆς της θέσεως, ἕδρα στρατηγοῦ καὶ πρωτοσπαθαρίου[5]· διότι ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πόλεως πίπτει εἰς τὸν 9ον καὶ τὸν 10ον αἰῶνα[6], ὁπότε αἱ Θῆβαι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς Πάτρας καὶ τὴν Κόρινθον[7] ἤσκουν ἐντατικῶς τὴν ἱστουργίαν τῶν σηρικῶν ὑφασμάτων[8]. Αἱ τρεῖς αὗται

[1] Πρῶτος ἐπίσκοπος Θηβῶν μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 1ου αἰῶνος «Ροῦφος ὁ ἐκλεκτὸς» (Παύλου, Ἐπιστ. πρὸς Ρωμ. κεφ. 16. Πβλ. Μηναῖον 8 Ἀπριλίου, Le Quien, Oriens christianus II, σ. 207). Ἀλλ' ἡ ὁριστικὴ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπέλθει ἐν Θήβαις περὶ τὸ 300 μ. Χ. πβλ. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums σ. 787 καὶ 791.

[2] Ὁ Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 272, 20 (Βόννης) ἀναφέρει, ὅτι ὅλων τῶν πόλεων τῆς Βοιωτίας ἀνενεώθησαν τὰ τείχη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

[3] Alfr. Rambaud, παρὰ Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin Paris 1884 σ. 165. Φ. Γρηγοροβίου, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἑλλ. μετ. Σπ. Λάμπρου) σ. 168. πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομν. ΙΗ', 183.

[4] Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey σ. 165. Κατάλογον ἐπισκόπων Θηβῶν ὅρα παρὰ Γ. Τσεβᾶ, (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΓ', 397).

[5] Ν. Ἑλληνομν. ΙΘ', 73. Ὡς τοιοῦτος στρατηγὸς γνωστὸς εἶναι ὁ Ἀλακασσεύς, ὑφ' ὃν οἱ Θηβαῖοι φέρονται ἀποκρούσαντες βουλγαρικὴν ἐπιδρομήν. Ἄλλα ὀνόματα στρατηγῶν Ἑλλάδος ὑπάρχουσιν ἐπὶ σφραγίδων Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884 σ. 165 ἑ. ὁ αὐτὸς ἐν Rev. Ét. Grecques τ. II σ. 245 ἑ. N. A. Bees (Βέης) Zur Sigillographie der byzant. Themen Peloponnes und Hellas, Viz. Vrem. 21 (1914) μέρος β' σ. 197 ἑ.

[6] Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος «ἐκήρυξεν ἐφ' ἱκανὸν τὴν μετάνοιαν ἐν ταῖς ἑπταπύλοις καὶ Καδμείαις Θήβαις» καὶ ὁ πολὺς Νίκων ὁ Μετανοεῖτε πβλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ' σ. 158).

[7] Τὸ ἱστουργικὸν ἐμπόριον Πατρῶν καὶ Κορίνθου μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (σ. 316-321, Βόννης), τὸ δὲ τῶν Θηβῶν ὑπὸ Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (σ. 98, 15 καὶ 608, 25 Βόννης) καὶ τοῦ Κιννάμου (σ. 92, 12 καὶ 119, 5 Βόννης).

[8] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 38.

πόλεις, ἀπασχολοῦσαι πλήθη ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν, ἀντηγωνίζοντο ἐπιτυχῶς τὸ ἐμπόριον τῶν ὑφασμάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα διὰ τῆς Συρίας ἐξήγοντο ἄφθονα εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ μεταξουργικὸν ἐμπόριον τῶν Θηβῶν συνεχισθὲν καὶ κατὰ τὸν 11ον καὶ ἰδίᾳ τὸν 12ον αἰῶνα τῇ ἐνθαρρύνσει τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ[1], ἀπέφερεν εἰς τὴν πόλιν μεγάλα πλούτη δι' ὧν οὐ μόνον ναοὶ ἀλλὰ καὶ πολλὰ κοσμικὰ κτήρια ἀνηγέρθησαν, ἄφθονα λείψανα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν ὁποίων συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ μικρὸν μὲν πλὴν πολύτιμον εἰς περιεχόμενον μουσεῖον τῶν Θηβῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ πόλις ἐκυριεύθη τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Νορμαννῶν τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β', ὅστις οὐ μόνον ἐλαφυραγώγησε οἰκίας καὶ ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἀπήγαγε[2] πολλοὺς τῶν «σηρικαρίων» ἰδίᾳ δὲ γυναῖκας «τὴν ἱστουργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπισταμένας[3]» εἰς Πάνορμον (Palermo) τῆς Σικελίας, δι' ὧν ἵδρυσε τὰ περιώνυμα μεταξοϋφαντήριά του[4], ἀλλ' αἱ Θῆβαι δὲν ἐβράδυναν νὰ ἀνακτήσουν τὴν παλαιὰν εὐδαιμονίαν των, ἀφ' οὗ εὐθὺς ἀμέσως καὶ ὁ πολὺς ἐπίσκοπος Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης διὰ πλείστων τὴν ἐκόσμησε κτηρίων—θρησκευτικῶν τε καὶ δημοσίας εὐποιίας[5]—καὶ ὁ Ἰσραηλίτης Ραββῖνος Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης, ὑπερμεσοῦντος τοῦ 12ου αἰῶνος, συνήντησεν ἐν Θήβαις 2000 ἑβραίους ὑφαντάς, ὡς καὶ πολλοὺς περὶ τὴν ἑβραϊκὴν φιλοσοφίαν ἀσχολουμένους[6]. Ὅτι δὲ καὶ πάλιν τότε τὸ ἐμπόριον τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων ἤκμαζεν ἐν Θήβαις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς συχνῆς ἐπισκέψεως τῆς πόλεως ὑπὸ Ἐνετῶν καὶ Γενοατῶν[7]. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ πολὺς μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος γράφων πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλον του πρωτασηκρῆτιν Δημήτριον τὸν Δριμύν, ἀναφέρει, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πτωχοὺς Ἀθηναίους, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνδύονται ἐνδύματα ὑφανθέντα «ὑπὸ Θηβαϊκῶν δακτύλων»[8].

[1] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 14. Kap. Herr, Die abendländische Politik Kaisers Manuel σ. 132 ἑ.

[2] W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge Γαλλικὴ ἔκδοσις F. Raynaud, Leipzig 1936 σ. 199.

[3] Νικήτας Χωνιάτης, 99, 20 (Βόννης).

[4] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΗ' σ. 203.

[5] Ὅρα τινὰ περὶ Καλοκτένους παρὰ Le Quien, Oriens christianus II σ. 210-211. Μ. Γεδεών, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια IV (1883-84) σ. 459. L. Petit, Vizantijiskij Vremennik XI (1904) σ. 488, 24 Ν. Βέη, Viz. Vremennik τ. 21 (1914) σ. 210.

[6] Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum Antverpiae 1575 σ. 70.

[7] Desimoni, Giorn. ligust. 1874 σ. 156.

[8] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σῳζόμενα ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1880 τ. Ι σ. 83 στ. 18. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν δώρων, ἅτινα ἡ αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου ἀπέστειλε τὸ 1197 πρὸς Σελτζοῦκον τινὰ σουλτάνον τῆς Ἀγκύρας ἀναγράφονται καὶ 40 πολύτιμα Θηβαϊκὰ μεταξωτὰ ἐνδύματα (Νικήτας Χωνιάτης 608, 25 Βόννης).

Οὐχ ἧττον δ' ἀκμαία φαίνεται ὅτι διετέλεσεν ἡ πόλις καὶ ἐπὶ Φραγκοκρατίας, ὁπότε ἐχρημάτισεν ὡς ἕδρα τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, οἵτινες ἐγκαθίδρυσαν καὶ λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, τοῦ ὀρθοδόξου ἐγκαταλείψαντος τὰς Θήβας[1]. Ἐκ τῶν Φράγκων τούτων δυναστῶν ὁ Νικόλαος Β' Σαιντομὲρ ἔκτισεν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Καδμείας πολυτελὲς κάστρον καὶ ἀνάκτορον, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ὡραιότατον καθ' ὅλον τὸ βασίλειον τῆς Ρωμανίας[2], ἀλλ' ὅπερ ὅμως ἀργότερον (1331) κατηδάφισαν—πλὴν ἑνὸς σῳζομένου πύργου—οἱ κατακτηταὶ Καταλανοί, οἵτινες ἐντούτοις δὲν παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν ἐν Θήβαις· διότι ταχέως ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσωσι τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς Acciajuoli καὶ ἀργότερον τοὺς Τούρκους.

Μνημεῖα τῆς τέχνης διετηρήθησαν ἐν Θήβαις ἱκανά, μάλιστα τῶν δύο πρώτων περιόδων — παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς — ὀλιγώτερα δὲ τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας. Καὶ ἡ μὲν χριστιανικὴ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τάφων καὶ κρυπτῶν (κατακομβῶν), ἃς δεόντως ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς Α. Κεραμόπουλλος[3], ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ κιονοκράνων καὶ θωρακίων προερχομένων ἐκ βασιλικῶν, ὧν ἡ θέσις ἀγνοεῖται.

Ἡ δὲ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου[4], ἅτινα λεπτομερῶς ἐδημοσίευσεν ὁ ἀνασκάψας μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου γλυπτικοῦ διακόσμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς ναοὺς 1) τῆς Θεοτόκου — ἱδρύματος τοῦ Καλοκτένους[5], οὗτινος ἐσχάτως ἀπεκαλύφθησαν ἐν ὑπογείῳ λείψανα τῶν τοίχων καὶ τοιχογραφιῶν 2) τῆς Ἁγ. Ἐλεούσης μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ 3) τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς κατὰ τὰ Ν. Α. τῆς πόλεως παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον. Τὸν τελευταῖον ναὸν τοῦτον ἀνασκάψας πέρυσιν ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας δημοσιεύω λεπτομερῶς κατωτέρω.

Πλὴν ὅμως τῶν ναῶν ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀντιπροσωπεύεται καὶ διὰ πλήθους γλυπτῶν καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἐκ διαφόρων κτηρίων, ὧν ἔγεμε φαίνεται ἡ πόλις κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ φιλοικοδομωτάτου ἐπισκόπου Θηβῶν Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένους, ὅστις, λόγῳ τῶν μεγάλων πρὸς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν εὐεργε-

[1] W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Α' σ. 55.

[2] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων. Κ', 88 καὶ 238. Χρονικὸν Μορέως στ. 80-84.

[3] Θηβαϊκά, Ἀρχ. Δελτ. 3 (1917) σ. 111-112 ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἰσμηνίου καὶ εἰς τὸ Καστέλλι.

[4] Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 1-26. Πρβ. καὶ Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) σ. 12 ἑ.

[5] Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα Ἀποκαύκου, Βυζαντὶς Α' 1909 σ. 19.

σιῶν του, οὗ μόνον Νέος Ἐλεήμων ἀπεκλήθη ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας κατετάχθη.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἐλάχιστα εἶναι τὰ λείψανα τῆς Φραγκοκρατίας—ὁ πύργος τοῦ Μουσείου καί τινα ὀνόματα ναῶν (Παναγία Λότζια) ὡς καὶ ἀρχιτεκτονικά τινα μέλη (τόξα, κιονόκρανα ὑδρορρόαι) ἐντοιχισμένα εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας (Ἅγ. Γεώργιον, Ἅγ. Νικόλαον). Πλείονα σχετικῶς εἶναι τὰ τῆς Τουρκοκρατίας, διότι οὐκ ὀλίγοι ναοὶ ἀνηγέρθησαν ἐν Θήβαις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (Ἁγ. Αἰκατερίνη - ὑπόγειος ἐντὸς βράχου - Ἅγ. Νικόλαος - Ἅγ. Ἀπόστολος κλπ.).

Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλουσιν ἀπασχολήσει μόνον τὰ ἀδημοσίευτα εἰσέτι γλυπτὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου [1], ἅτινα συνελέχθησαν ἐπιμελῶς κατὰ καιροὺς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Θηβῶν ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἐφόρων ἀρχαιοτήτων, τῇ εὐγενεῖ ἀδείᾳ τῶν ὁποίων προβαίνω ἤδη εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας δημοσίευσιν.

α) **Παλαιοχριστιανικά.** Πλεῖστα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀγνώστου, δυστυχῶς προελεύσεως, εἶναι κατεσπαρμένα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐκ τούτων ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Κιονόκρανον ἰωνικὸν (εἰκ. 1) μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Ὁ ἐχῖνος του, διαμέτρου 0.25 μ., κοσμεῖται, ὡς συνήθως κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχήν, δι᾿ ἑνὸς μόνον πεπλατυσμένου ᾠοῦ, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἁπλοῦνται τὰ ἐπέχοντα τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἡμιανθεμίου ἐσχηματοποιημένα φύλλα. Τὰ προσκεφάλαια διατηροῦσιν ἀκόμη τὸν ἀρχαῖον ζωστῆρα. Τὸ ταπεινὸν μὲν (0.11 μ.) πλὴν λίαν ἐπίμηκες (0.60) ἐπίθημα ἔχει τὰς ἐλαφρῶς καμπύλας στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς κεκοσμημένας ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ κύκλου περιβάλλοντος ἰσοσκελῆ σταυρὸν κατὰ δὲ τ᾿ ἄκρα δι᾿ ἡμιφύλλων ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης.

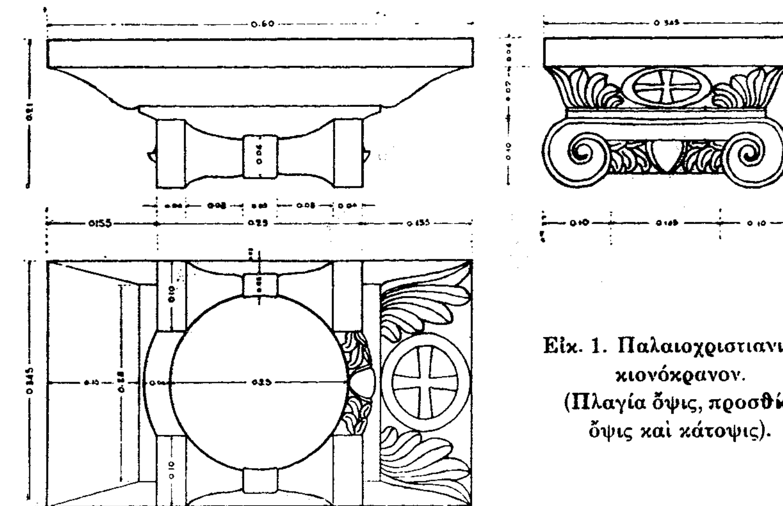
Χρονολογία: τέλος 5ου αἰῶνος.

2) Κιονόκρανον σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (εἰκ. 2). Ὁ κορμὸς κοσμεῖται διὰ μεγάλων φύλλων καλάμου, τὸ δ᾿ ἐπίθημα ἔχει τὰς κοιλοκύρτους αὐτοῦ πλευρὰς κοσμημένας δι᾿ ἑνὸς μόνου φύλλου καλάμου.

Χρονολογία: 5ου αἰῶνος.

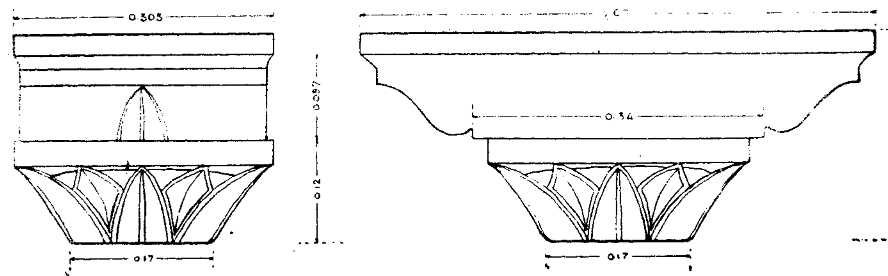
[1] Δύο ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Μουσείου ἐδημοσίευσεν ἤδη ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν Recueil N. Kondakov, Πράγα 1926 σ. 125-129. Σημειοῦμεν δ᾿ ἐπίσης, ὅτι τὸ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου βυζαντινὸν ἡλιακὸν ὡρολόγιον ἐδημοσίευσαν ὅτε Σπ. Π. Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομνήμων ΣΤ΄, 110) καὶ ὁ J. Strzygowski (Byz. Zeitschrift 1894 πίν. III, 8) Κατάλογον βυζαντινῶν ἡλιακῶν ὡρολογίων παρεθέσαμεν ἐν Ἀρχείῳ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ σ. 195. Εἰς ταῦτα πρόσθες καὶ τὰ τῶν Ἀθηνῶν Σπ. Π. Λάμπρος, Παρνασσὸς Δ (1880) σ. 839 καὶ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, οὗ εἰκόνα ὅρα ἐν IG XIV, 713. Περὶ ἡλιακῶν ὡρολογίων γενικῶς Löschner, Über Sonnenuhren, 1905.

3) Βάθρον σχήματος ὀρθογωνίου φέρον ἄνω συμφυᾶ ἰωνικὴν βάσιν (εἰκ. 3). Προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου ἢ καὶ κιβωρίου. Ὕψος 0.89 (μετὰ τῆς βάσεως). Αἱ δύο ἀντίνωτοι κατακόρυφοι παρειαὶ κοσμοῦνται δι᾿ ἀναγλύπτου ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ᾿ ἐκφυλλισμένων φύλλων ἀκάνθης. Τὰ ἐντὸς τῶν

Εἰκ. 1. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον. (Πλαγία ὄψις, προσθία ὄψις καὶ κάτοψις).

ἑλίκων πεδία πληροῦνται διὰ παραστάσεων πτηνῶν, ὧν ἄλλα μὲν ἔχουσι τὴν κεφαλὴν ὑψηλά, ἄλλα δὲ ῥαμφίζουσι τοὺς πόδας των (εἰκ. 3) κατ᾿ ἐντελῶς ἀνατολικὴν (Συριακὴν) τεχνοτροπίαν. Ἐκ τῶν λοιπῶν δύο κατακορύφων παρειῶν ἡ μὲν φέρει ἐν τῷ μέσῳ κατακόρυφον ἐγκοπήν, πλάτους 0,075,

Εἰκ. 2. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον (προσθία καὶ πλαγία ὄψις).

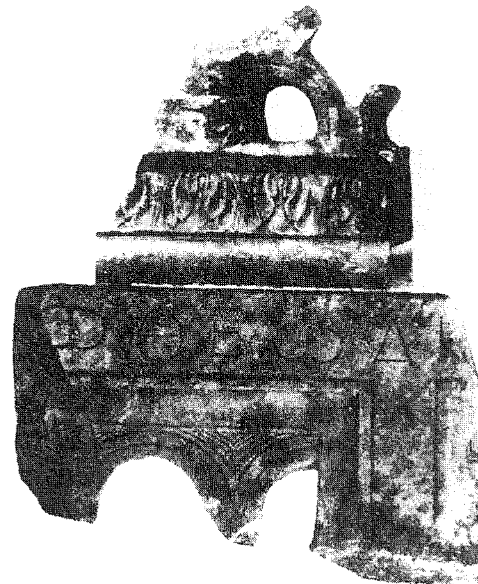
προοριζομένην δι᾿ ὑποδοχὴν θωρακίου, ἡ δὲ εἶναι κοίλη καὶ φαίνεται ὅτι προσηρμόζετο πρὸς στρογγύλον τι σῶμα. Ἀργότερον ἐπὶ τῆς κοίλης ταύτης ἐπιφανείας ἐλαξεύθη πλέγμα. Οἱ πεσσίσκοι τῶν τέμπλων φέρουσι συνήθως ἐπὶ τῆς προσθίας κατακορύφου ἐπιφανείας των ἁπλᾶς ὀρθογωνίους γλυφὰς ἢ τὸ πολὺ σταυρόν. Τὸ ὑπ᾿ ὄψιν παράδειγμα, παρουσιάζον φυτικὴν καὶ ζωϊκὴν δια-

κόσμησιν, εἶναι ἐκ τῶν σχετικῶς σπανίων[1], μαρτυρεῖ δὲ προέλευσιν ἐκ πλουσίας τινος καὶ μεγάλης βασιλικῆς ἢ ἄλλου χριστιανικοῦ κτηρίου τῶν Θηβῶν, οὗ ἀγνοοῦμεν τὴν θέσιν. Ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ θέματος καὶ τῆς τεχνοτροπίας θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὸ γλυπτὸν εἰς τὰ τέλη τοῦ $5^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $6^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος[2].

4) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 4 ἄνω) φέρει διάτρητον

Εἰκ. 3. Βάθρον κιονίσκου.

Εἰκ. 4. Θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

φολιδωτὸν κόσμημα μετὰ κιονίσκων κατὰ τ' ἄκρα. Βαίνει ἐπὶ βάσεως ἀπαρτιζο-

[1] Πεσσίσκοι παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων μετὰ κλιματίδων, ὧν ὅμως τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ροδάκων ἢ κώνων πίτυος ὑπῆρχον ἄλλοτε ἐν τῷ ἐν Ἀτταλείᾳ ναῷ τῆς Παναγίας (Τζουμανὶν-Τζαμισὶ) ὅρα εἰκόνα των παρὰ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 38 εἰκ. 15α καὶ 15β. Ὡσαύτως ἐν τῇ κάτω ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Σάβα ἐπὶ τοῦ Ἀβεντίνου λόφου ἐν Ρώμῃ (W. de Grüneisen, Ste Marie Antique σ. 75 εἰκ. 48 πβλ. καὶ σελ. 90 εἰκ. 65), ἐν Κύπρῳ (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 137), ὡς καὶ ἐν Θήβαις (ὅρα κατωτέρω ἀριθ. 9)).

[2] Ὅμοιον ἑλικοειδῆ βλαστὸν συναντῶμεν καὶ ἐν τῷ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ $5^{ου}$ αἰῶνος χρονολογουμένῳ ψηφιδωτῷ δαπέδῳ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Ἐρεσοῦ Λέσβου Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 12 σ. 34 εἰκ. 37 καὶ πίν. II ὡς καὶ ἐν τῷ τοῦ Ἀφεντέλλη ἔ. ἀ. σ. 66.

μένης ἐκ σπείρας καὶ κυματίου κοσμουμένου διὰ φύλλων μαλακῆς ἀκάνθης. Σωζ. ὕψ. 0,41 μῆκος 0.43, πάχ. κάτω 0,21. Ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας[1] καὶ εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦ $4^{ου}$ πιθανώτατα αἰῶνος.

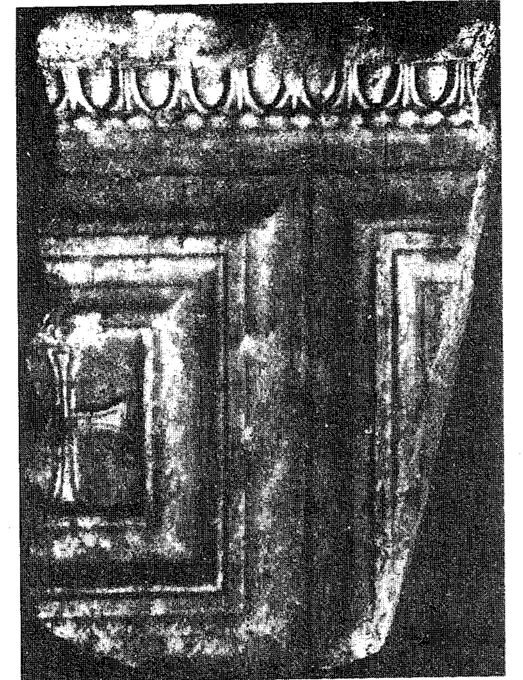
5) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ διατρήτου φολιδωτοῦ κοσμήματος ἐντὸς κοίλου ὀρθογωνίου πλαισίου (εἰκ. 4, κάτω). Εἶναι κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ὁμοίως γεγλυμένον Μ. σ. μῆκος 0,67, ὕψ. 0,38 πάχ. 0,12. Ἐπὶ τοῦ ἄνω πλαισίου φέρει τὴν ἐπιγραφὴν

ωθεωΔι (= τ]ῷ Θεῷ δι...)

ὕψος γραμ. ποικίλλον ἀπὸ 0.05 μέχρι 0.065.

Ὅτι ἐπὶ θωρακίων τέμπλου ἢ ἀμβώνων συχνὰ ἐχαράσσοντο ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦσι πολλὰ παραδείγματα[2].

6) Θωράκιον (εἰκ. 5) προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ παλαιοχριστιανικῆς τινος σαρκοφάγου. Φέρει ἄνω μὲν στέψιν ἐξ ἄβακος καὶ ἰωνικοῦ κυματίου μετ' ἀστραγάλων, κάτω δὲ μεγάλα τετράγωνα πλαίσια μετὰ γλυφῶν ἐν ἐξέργῳ περιβάλλοντα σταυρόν. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ κοσμεῖται δι' ἁπλοῦ μεγάλου σταυροῦ. Σωζ. μῆκος 0,50 ὕψ. 0,50, πάχος ἄνω 0,13. Τὰ καλῆς ἐργασίας κυμάτια, αἱ βαθεῖαι γλυφαὶ καὶ αὐτὸ εἰσέτι τὸ θέμα τῶν πλαισίων μαρτυροῦσι πρωίμους χριστιανικοὺς χρόνους, πιθανῶς ἀρχὰς τοῦ $4^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος[3].

Εἰκ. 5. Τμῆμα παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου.

[1] Curtius-Adler, Olympia, II Die Baudenkmäler, Tafelband πίν. LXX Φωτογρ. ἀπεικόνισις καὶ παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Missions Scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913 πίν. IV εἰκ. 8.

[2] Πβλ. τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὀρλάνδος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1933 σ. 83), τὸν ἄμβωνα τῆς Τροιζῆνος (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 31) κλπ.

[3] Ὅμοια θωράκια συνήντησα καὶ ἐν τῷ ἀδημοσιεύτῳ εἰσέτι ναῷ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου ἐν Λέσβῳ.

7) Μέγας ἀμφίγλυφος ἰχθὺς (εἰκ. 6) προερχόμενος πιθανώτατα, λόγῳ τῆς συμβολικῆς του σημασίας, ἔκ τινος μνημείου τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν. Εἶναι γεγλυμμένος ἑκατέρωθεν πλακὸς πάχους 0,09, τὸ δὲ ὁλικόν του μῆκος εἶναι 0,81 μ. καὶ τὸ πάχος 0,25.

β) **Μεταβατικὴ περίοδος.** 8) Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ μαρμάρου

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτος ἰχθύς.

Εἰκ. 7. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

πρασινοφλεβοῦς, τῆς γνωστῆς λοξοτμήτου μορφῆς ὕψ. 0,15 μέγ. σωζ. μῆκ. 0,84 μ. (εἰκ. 7). Ἡ κάτω του ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ὀκταφύλλων ῥοδάκων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλου, σώζει δ' ἀριστερᾷ καὶ τετράγωνον κοιλότητα (0,17×0,125), ἐν ᾗ προφανῶς προσηρμόζετο τὸ κιονόκρανον τοῦ κάτωθεν κιονίσκου, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτα, ἐφαπτόμενα ἀλλήλων, κυκλικὰ πλαίσια ἐν εἴδει μεταλλίων (διάμ. 0,127) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται διὰ τριφύλλων. Ἐντὸς ἑκάστου μεταλλίου εἶναι κεχαραγμέναι προτομαὶ (στηθάρια) ἁγίων, ὧν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Σῴζονται ἐν συνόλῳ πέντε ἀκέραια μετάλλια καὶ μικρὸν τμῆμα ἕκτου. Εἰκονίζονται δ' ἐντὸς αὐτῶν, ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερά: Ὁ Χριστός, ἡ Παναγία καὶ τρεῖς ἅγιοι — προφανῶς ἀπόστολοι — ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἔχει βραχὺ γένειον (Θωμᾶς ἢ Φίλιππος), οἱ δὲ δύο ἄλλοι μακρὸν (Παῦλος;). Αἱ μορφαὶ εἶναι ἁπλῶς χαρακταὶ καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ἀμελῶς ἐκτελεσμέναι. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐντούτοις ἑκάστου ἁγίου ἀποδίδονται ἀρκετὰ σαφῶς, ὥστε ἡ ταύτισις—τοὐλάχιστον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 8)— νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητος,

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τῶν μεταλλίων τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

παρὰ τὸν λαϊκὸν χαρακτῆρα των. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸν γενειοφόρον παλαιστινιακὸν τύπον, ἡ δὲ Παναγία φορεῖ τὸ σύνηθες συριακὸν μαφόριον.

Χαρακταὶ εἰκόνες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν[1], χάριν δὲ μείζονος ἐναργείας των αἱ ἀποτελοῦσαι αὐτὰς γραμμαὶ ἐπληροῦντο δι' ἐρυθροῦ χρώματος (μίλτου), ὡς ἐγίνετο καὶ διὰ τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς. Ἡ παράστασις σειρᾶς στηθαρίων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων, εἴτε μεμονωμένων εἴτε εἰς συνεχῆ σειράν, ἦτο συνήθης εἴς τε ἔργα τῆς μικροτεχνίας τῶν πρώτων αἰώνων ὡς καὶ εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναούς[2], —γραπτὴ ἢ ψηφιδωτὴ —τῶν εἰκόνων τιθεμένων συνήθως εἰς τὰ πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ

[1] Ἀναφέρω προχείρως τὰς χαρακτὰς ἐπὶ χαλκοῦ σταυροῦ τῆς Δήλου εἰκόνας (Orlandos, Délos chrétienne ἐν Bull. de corresp. hellénique (1936) LX εἰκ. 92 σ. 27) καὶ τὰς ἐπὶ τῆς ἐξ Ἐφέσου πλακὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Δ. Πάλλας, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Η' (1931) σ. 257), αἵτινες καὶ παρουσιάζουσι μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὰς ἐνταῦθα ἐξεταζομένας.

[2] Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 350.

ἱεροῦ τόξα. Ἐκεῖθεν ἀργότερον θὰ μετηνέχθησαν αἱ εἰκόνες καὶ εἰς τὸ λίθινον τέμπλον, οὗτινος ἐκόσμησαν τὸ ἐπιστύλιον ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸν χαρακτικὸν τρόπον, ὅστις ἀποδίδει πιστότερον τὴν ζωγραφίαν διὰ τῶν περιγραμμάτων. Ἡ δὲ βυζαντινὴ τέχνη συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν ταύτην εἰκονίζει συχνὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἐγχαράκτους προτομὰς τοῦ Ἰησοῦ ἄλλοτε μόνου [1] καὶ ἄλλοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον [2] (τρίμορφον), ἐνίοτε δὲ τοποθετεῖ καὶ ἐξέργους προτομὰς ὡς π. χ. τῆς Θεοτόκου μόνης [3] ἢ μεταξὺ τῶν Ἀρχαγγέλων [4].

Ἐκ τῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει τὸ διασωθὲν τεμάχιον ἐπιστυλίου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τήν τε διάταξιν τοῦ συνόλου καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ τέμπλου. Πράγματι δεδομένου ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ θὰ κατεῖχεν ἀναμφιβόλως τὸν ἄξονα τοῦ εἰκονοστασίου, ἂν διπλασιάσωμεν τὴν ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ μεταλλίου, ἐν ᾧ ὁ Χριστός, μέχρι τοῦ ὀρθογωνίου λαξεύματος τοῦ κιονίσκου ἀπόστασιν εὑρίσκομεν τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν μεταστυλίων τοῦ τέμπλου ἴσον πρὸς 1,05 μ. Ἂν δ' ἀφ' ἑτέρου δεχθῶμεν, ὡς εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ὁμάδος ἤτοι τοῦ Χριστοῦ, Παναγίας καὶ Προδρόμου ὑπῆρχον ἀνὰ ἓξ μορφαὶ ἀποστόλων ἤτοι ἐν συνόλῳ 15 μετάλλια, πορίζόμεθα ὡς συνολικὸν πλάτος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ 2.20.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον κατασκευῆς τοῦ ἐπιστυλίου θὰ ὁδηγηθῶμεν οὐχὶ τόσον ἐκ τῆς μορφολογίας τῶν εἰκόνων, ὅσον ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου λαξευμένων ροδάκων [5] (εἰκ. 7), οἵτινες καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν εἶναι ὅμοιοι πρὸς ῥόδακας ἐπὶ γλυπτῶν τοῦ μουσείου χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος [6]. Ἀνάγεται ἑπομένως καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἐπιστύλιον εἰς τὸν 9ον αἰῶνα, ὁπότε αἱ Θῆβαι εὑρίσκοντο, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς μεγάλην ἀκμήν.

9) Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (ἄνω) καὶ παραστάτου θύρας μετὰ μηλομόρφου λαβῆς (πλαγίως) (εἰκ. 9). Προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τέμπλου καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν παρὰ τὴν Ὡραίαν πύλην στηριγμάτων. Ὁ πεσσίσκος ἔχει ὕψος 0.94 καὶ τομὴν περίπου τετράγωνον (0.12×0.13). Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ μὲν πεσσίσκου κοσμεῖται

[1] Π. χ. ἐν τῷ ἐν Φιλαδελφείᾳ ναῷ τοῦ Ταξιάρχου Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909 σ. 398 εἰκ. 214.

[2] Οὕτω ἐν ἐπιστυλίῳ τέμπλου τοῦ Μουσείου Σμύρνης Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ΄ (1937) σ. 144 εἰκ. 18.

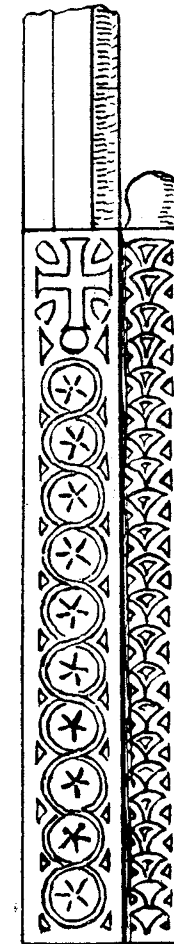
[3] Ἐπιστύλιον τέμπλου Ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Ξυγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Περίοδος Β΄ τόμ. Δ΄ (1927) σ. 67.

[4] Τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βλαχερνῶν Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β΄ (1936) σ. 24 εἰκ. 19 σ. 25 εἰκ. 20, σ. 26 εἰκ. 21.

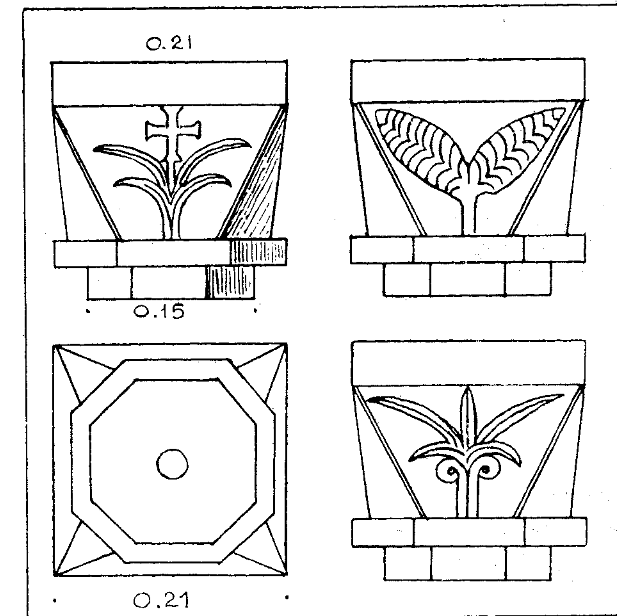
[5] Οἱ ρόδακες τῆς κάτω ἐπιφανείας ἐτμήθησαν ὑπὸ ὁριζοντίας ἐγκοπῆς λαξευθείσης προφανῶς ἀργότερον.

[6] Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 15 εἰκ. 22.

δι' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας καὶ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς πεντάφυλλοι ρόδακες, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ λοφιομόρφων χαρακτῶν κοσμημάτων (εἰκ. 9). Λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὑποπρασίνου χρώματος τοῦ μαρμάρου καὶ τῶν διαστάσεων τοῦ πεσσίσκου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν χαρακτῶν κοσμημάτων του, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται ὁ πεσσίσκος ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ ἀμέσως προηγουμένως ἐξετασθὲν ἐπιστύλιον τέμπλου.

10) Κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐκ μαρμάρου κυανωποῦ. Φέρει συμφυὲς τμῆμα τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ

Εἰκ. 10. Κιονόκρανον (3 ὄψεις καὶ κάτοψις).

(εἰκ. 10). Εἶναι κυβόσχημον μὲ τὰς κατακορύφους ἀκμὰς λοξῶς ἀποτετμημένας, ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὸν κορμόν. Τρεῖς τῶν τριγωνικῶν παρειῶν του κοσμοῦνται διὰ τῶν φυτικῶν διακοσμήσεων, ἃς παρέχει ἡ εἰκὼν 10.

Εἰκ. 9. Πεσσίσκος τέμπλου.

11) Ἐπιστύλιον τέμπλου τεθραυμένον ἑκατέρωθεν μ. σ. μ. 0.60. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει διακόσμησιν ἐκφυλισμένων ἀνθεμίων ἐπὶ τῶν ὁποίων σώζονται δύο ἔκγλυφοι παραστάσεις ἤτοι α) λεοντοκεφαλὴ καὶ β) πτηνόν. Ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 9ου πιθανῶς αἰῶνος.

γ) **Βυζαντινὴ ἐποχή.** 12) Ἐπίθημα κιονοκράνου διλόβου παραθύρου ἐκ σκληροῦ φαιοῦ λίθου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐπὶ τῆς ἰσχυρῶς κεκλιμένης προσθίας αὐτοῦ παρειᾶς εἰκονίζεται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ζῷον βαῖνον πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν (εἰκ. 11). Ἡ στάσις αὕτη εἶναι συνηθεστάτη εἰς τὰ ζῷα τῆς ἀνατολικῆς διακοσμητικῆς. Ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα παρόμοια ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων φέροντα κατὰ τὸ πλεῖστον φυτικὴν διακόσμησιν.

Εἰκ. 11. Ἐπίθημα κιονίσκου.

13) Πλὰξ ὀρθογώνιος ἐκ κυανοφαίου μαρμάρου, τεθραυμένη κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς (εἰκ. 12) μ. σ. μ. 0.78, μ. σ. ὕψ. 0.56, πάχ. 0.09. Φέρει παράστασιν δύο ἀντωπῶν γρυπῶν εἰκονιζομένων κατὰ κρόταφον ἑκατέρωθεν ἀμφορέως (ἀναβρυτηρίου βεβαίως) ἱδρυμένου ἐπὶ στύλου βαίνοντος ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τὰ ζῷα, ἔχοντα τὸ στόμα ἀνοικτόν, σπεύδουσι νὰ πίωσι τὸ περιεχόμενον τοῦ ποτηρίου (ὕδωρ τῆς ἀθανασίας;).

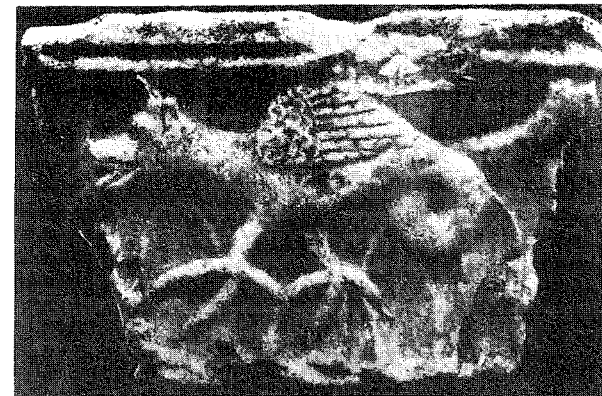

Εἰκ. 12. Πλὰξ θωρακίου.

Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ἡ δ' ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10ου πιθανῶς αἰ. Παραπλήσιον θέμα —γρύπες ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς— εὕρηται ἐπὶ δύο ἀναγλύφων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοεπηκόου [1], ἐπὶ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου [2] ἐν τῷ μουσείῳ Σμύρνης [3] καὶ ἀλλαχοῦ.

[1] **Ad. Struck**, Athen. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6.
[2] **Bréhier**, Art byzantin σ. 133 εἰκ. 67.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 137 εἰκ. 9.

14) Ἐπίκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Διαστάσεις κάτω βάσεως 0.25×0.29, ἄβακος 0.27×0.46 ὕψ. 0.30. Θὰ ἔστεφε ποτὲ τὴν κορυφὴν πεσσοῦ. Φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχοντα ἄβακα ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ κυκλικὴ ὀπὴ προσηλώσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

Ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν κεκλιμένων παρειῶν εἰκονίζεται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ κατὰ κρόταφον δράκων πτερωτὸς (εἰκ. 13) βαδίζων πρὸς τ' ἀριστερὰ ἔχων τὸ στόμα ἀνοικτόν, τὴν ὀφεοειδῆ οὐράν του συνεστραμμένην, τοὺς

Εἰκ. 13. Ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

δὲ γαμψώνυχας πόδας διεστηκότας. Ὑποτίθεται βαδίζων ἐντὸς λόχμης δηλουμένης διὰ μεγάλων φύλλων ὑδροχαροῦς φυτοῦ.

Τὸ θέμα τοῦ δράκοντος ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν τέχνην. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (σ. 327, 9 Βόννης) ἀναφέρουν ὅτι ἐν τῇ Νέᾳ ἐκκλησίᾳ Βασιλείου τοῦ Β' (9ος αἰ.) μία τῶν κρηνῶν ἐκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφου δράκοντος Ἐπὶ ὑφασμάτων, μετάλλων, ἀγγείων, τοιχογραφιῶν καὶ λίθων συχνὰ συναντῶμεν παραστάσεις τοῦ περσικοῦ δράκοντος [1], ὅστις διαφέρει τοῦ ἡμετέρου κατὰ τὸ σχῆμα τῆς οὐρᾶς, ἥτις, ἀντὶ νὰ εἶναι ὀφεοειδὴς ὁμοιάζει πρὸς οὐρὰν πτηνοῦ. Κατὰ τοῦτο δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν ὁμοιάζει ὁ ἐξεταζόμενος ἐνταῦθα δράκων πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν ἱππόκαμπον [2]. Ἕτερα

[1] Παραδείγματα ὅρα παρὰ Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei 1913 σ. 79 ἑ. εἰκ. 91, 96. Migeon, Les arts du tissu, Paris 1909 σ. 8. Errera, Catalogue d'étoffes anciennes et modernes, Bruxelles 1907 σ. 14-15. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 83 καὶ σ. 587 εἰκ. 368. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier τ. I Wien 1918 σ. 301 εἰκ. 331. Ὁ αὐτός, Altai - Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917 σ. 134 εἰκ. 128, Mendel, Catalogue des sculptures des Musées Ottomans, Constantinople 1914 τ. II σ. 579 ἑ.
[2] Πβλ. E. Herzfeld, Am Tor vor Asien, Berlin 1920 σ. 134.

παραδείγματα τοιούτου «ἑλληνιστικοῦ» δράκοντος ἔχομεν: ἐπὶ τῶν ξυλογλύπτων θυρῶν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ μονῆς τοῦ Ρίλα[1] καὶ τῶν Σερβικῶν Σκοπίων [2], ἐπὶ τοῦ παραθύρου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Kalenič[3], ὡς καὶ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Παβίας[4].

Ἡ δευτέρα μακρὰ πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου κοσμεῖται διὰ τετραπόδου μὲ παχεῖαν οὐρὰν βαδίζοντος ἢ μᾶλλον τρέχοντος πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 13). Ἐργασία ἀμελεστέρα τῆς τοῦ δράκοντος. Παρόμοια ἀμελοῦς ἐκτελέσεως τετράποδα συναντῶμεν συνήθως ἐπὶ βυζαντινῶν ἀναγλύφων ὡς π. χ. ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν[5], ἐν Ἄρτῃ[6], μουσείῳ Σόφιας[7].

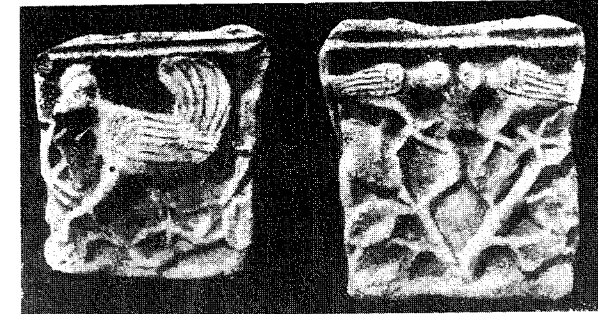
Εἰκ. 14. Ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

Ἐπὶ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ αὐτοῦ ἐπικράνου εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 4 ἀριστερᾷ) α) μέγα πτηνὸν (ἀλέκτωρ;) βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερά, μὲ οὐρὰν ἠνωρθωμένην καὶ πατοῦν ἐπὶ κλάδων φερόντων φύλλα ἀμπέλου, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας (εἰκ. 4 δεξιᾷ) β) φυλλοφόροι κλάδοι, εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκατέρου τῶν ὁποίων ἐπικάθηται ἀνὰ ἓν μικρὸν πτηνὸν εἰκονιζόμενον κατὰ κρόταφον, τὸ μὲν πρὸς δεξιὰ τὸ δὲ πρὸς ἀριστερά. Ἀμφότερα τὰ πτηνὰ

[1] B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. XXXV.
[2] G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, σ. 151 εἰκ. 170.
[3] Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 227.
[4] G. T. Rivoira, Le origini della architettura Lombarda, Milano 1908 εἰκ. 120.
[5] L. Brehier, Nouvelles archives des missions scientifiques, Nouv. série fasc. 9 Paris 1913 πίν. VII. Ὁ αὐτὸς ἐν Art byzantin σ. 130 εἰκ. 64.
[6] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 159 εἰκ. 11.
[7] Ξυλόγλυπτος θύρα ἐκ Sleptscha B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXVII.

ῥαμφίζουσιν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν καρπόν (;). Ἡ παράστασις πτηνῶν ἐπὶ ἐπιθημάτων δὲν εἶναι σπανία[1].

15) Ἀνάγλυφον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐξέχοντος λοξοτμήτου πλαισίου (εἰκ. 15). Θὰ ἦτο πιθανώτατα

Εἰκ. 15. Αἱ στεναὶ πλευραὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 κιονοκράνου.

Εἰκ. 16. Ἡμικυκλικὸν τύμπανον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως τῆς Θεομήτορος.

τοποθετημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοξωτῆς πύλης. Παρίσταται ἐν ἱκανῶς ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἡ Θεοτόκος ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Ἑκατέρωθεν τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν ἀναγλύφου φωτοστεφάνου εἶναι κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ Μ(ήτ)ΗΡ - Θ(εο)Υ. Ἡ Θεοτόκος, ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει, εἶναι

[1] Πβλ. τὸ ἐπίθημα τοῦ ἐν τῷ μουσείῳ Σμύρνης ἰωνικοῦ κιονοκράνου Ὀρλάνδος Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937) σ. 129 εἰκ. 1.

περιβεβλημένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ ἀναδιπλοῦται πρὸ τοῦ στήθους εἰς τραχείας παραλλήλους, λοξὰς πτυχάς. Εἰς τὸ μέσον τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸ τῶν ὤμων ἐδηλώθησαν διὰ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων ὀπῶν οἱ συνήθως ἐπὶ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας εἰκονιζόμενοι μικροὶ σταυροί. Ἂν καὶ τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι ἱκανῶς βεβλαμμένον, ὅμως διαφαίνεται ἡ γλυκεῖα του ἔκφρασις. Αἱ χεῖρες εἶναι ἁδρῶς εἰργασμέναι καὶ φαίνονται ὡσεὶ ἡμιτελεῖς. Τὸ ἔργον ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυπτος παράστασις τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

16) Πλὰξ κολοβὴ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (διαστ. 0.55×0.35×0.075) (εἰκ. 16) ἄγνωστον πόθεν προερχομένη. Φέρει ἀριθμὸν εὑρετηρίου 258. Εἰκονίζει δεξιᾷ μὲν ἀνδρικὴν μορφὴν κατ᾽ ἐνώπιον, σωζομένην μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἀριστερᾷ δὲ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν πτέρυγα ὑπερμεγέθους γρυπός, ἐν ᾧ ἕτερον μὴ σωζομένου πτηνοῦ τμῆμα τῆς πτέρυγος διακρίνεται εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος. Λόγῳ μεταγενεστέρας χρήσεως τῆς πλακὸς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνδρὸς ἔχει ἀποτριβῆ τοσοῦτον, ὥστε οὔτε τὸ στόμα του οὔτε ἡ ρὶς διακρίνονται πλέον, μόνοι δ᾽ ὁρατοὶ εἶναι οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὁ ἀνὴρ κρατεῖ δόρυ, ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ ὁποίου εἶναι ὁριζοντίως ἐμπεπηγμένον μικρὸν ζῷον, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡ μορφὴ φέρει εὐθύγραμμον στέμμα κοσμούμενον διὰ τριῶν μικρῶν δίσκων ἀποδιδόντων προφανῶς πολυτίμους λίθους, συνεχιζομένων δ᾽ ἑκατέρωθεν τῶν κροτάφων διὰ ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν ὁμοίως εἰς δίσκους μιμουμένους τὰ *πραιπενδούλια*. Πρόκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ

παραστάσεως βυζαντινοῦ τινος αὐτοκράτορος τοῦθ᾽ ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ ἡ στολή, ἣν φορεῖ, ἐφ᾽ ἧς διακρίνονται οἱ χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους διπλούμενοι λῶροι, ἐφ᾽ ὧν πίπτει ἐμπρός, κατὰ τὸν ἄξονα, ἄλλος πλατύτερος, κατερχόμενος ἀπὸ τοῦ ὑψηλὰ περιτυλιγμένου λαιμοῦ. Τόσον ἡ μορφὴ τοῦ στέμματος[1] ὅσον καὶ ἡ στολὴ[2] ἰδιάζουσιν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 12ου αἰῶνος χρόνους, εἰς οὓς τὸ ἀνάγλυφον ἀνάγεται καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς του, ἥτις παρουσιάζει σχηματοποίησιν καὶ γραμμικότητα τῶν πτυχῶν καὶ τῶν πτερύγων, γενικῶς δὲ ὕφος μᾶλλον ψυχρὸν καὶ ἄκαμπτον.

Ἰδιάζοντα χαρακτῆρα προσδίδουσιν εἰς τὴν βασιλικὴν μορφὴν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ παρ᾽ αὐτὴν εἰκονιζομένη κεφαλὴ καὶ αἱ πτέρυγες γρυπός, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸ ἐπὶ τοῦ δόρατος μικρὸν ζῷον, πρὸς τὸ ὁποῖον μετὰ βουλιμίας στρέφεται ἡ κεφαλὴ τοῦ γρυπός, ὅστις σημειωτέον, φέρει κατὰ τὸν τράχηλον καὶ ζυγὸν ὁριζοντίως τοποθετημένον, τοῦθ᾽ ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὸ ζῷον ἦτο ἐζευγμένον, ἐν ᾧ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ σωζομένη πτέρυξ μαρτυρεῖ, ὅτι συμμετρικῶς θὰ εἰκονίζετο καὶ ἄλλος ὁμοίως ἐζευγμένος γρύψ.

Ποῖος μῦθος ὑπόκειται εἰς τὴν ἐξεταζομένην παράστασιν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκάσωμεν· εἰκονίζεται προφανῶς ἡ εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασις (ἀνάληψις) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἓν δηλαδὴ ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ περιφήμου ἐκείνου μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπερ συνταχθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ[3] κατὰ τὸν 3ον μ. Χ. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ [Ψευδο]Καλλισθένους[4] ἔσχεν, ὡς γνωστόν, εὐρυτάτην διάδοσιν καθ᾽ ὅλον τὸν μεσαίωνα καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἄραβες, Πέρσαι, Ἀρμένιοι, Ἕλληνες, Λατῖνοι, Ἰταλοί, Γάλλοι, Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι τοῦ παλαιοῦ καιροῦ ηὐχαριστοῦντο ἰδιαιτέρως ἀκούοντες ἢ ἀναγινώσκοντες, ἕκαστος εἰς τὸ ἰδίωμά του, τὴν διήγησιν περὶ τῶν θαυμαστῶν κατορθωμάτων τοῦ μεγάλου Μακεδόνος ἥρωος καὶ κατακτητοῦ. Ἐννοεῖται, ὅτι αἱ εἰς ἑκάστην γλῶσσαν μεταφράσεις τοῦ διηγήματος δὲν ἦσαν ἀπολύτως πισταὶ πρὸς τὸ

[1] Τὸ εὐθύγραμμον στέμμα συνηθίζετο μέχρι τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) (πβλ. τὸν ὑπ᾽ ἀρ. 666 κώδικα τῆς Βιβλ. Βατικανοῦ J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance Paris 1923 σ. 95 εἰκ. 45) οἱ λοιποὶ ὅμως Κομνηνοὶ—Ἰωάννης Β΄ Μανουήλ, Ἀλέξιος ὁ Β΄ κλπ.—φοροῦσι πλέον τὸ τρουλλωτὸν στέμμα (πβλ. τὸ εὐαγγελιστάριον τοῦ Βατικανοῦ J. Ebersolt, ἔ. ἀ. σ. 103 εἰκ. 50. Σπ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων πίν. 68, 69, 71).

[2] Παράβαλε π. χ. τοὺς λώρους τοῦ Νικηφόρου ΙΙΙ τοῦ Βοτανειάτου (1078-1081) ἐν κώδ. Coislin 79 φ. 1β Σπ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρατόρων πίν. 63. H. Omont, Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1902 πίν. LXI-LXIV. Ὁ αὐτὸς Miniatures des plus anciens manuscrits κλπ. Paris 1929 πίν. LXIV.

[3] W. Deimann, Abfassungszeit und Verfasser des Griechischen Alexanderromans 1914 σ. 28 ἑ.

[4] C. Müller, Pseudo-Kallisthenes Paris, Didot 1867. W. Kroll, Hermes τ. XXX, 462.

πρωτότυπον, τοῦ μεταφράστου προσθέτοντος ἑκάστοτε ἢ τροποποιοῦντος ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὸ πρωτότυπον κατὰ τὴν φαντασίαν του.

Κατὰ τὸν [Ψευδο]Καλλισθένη λοιπὸν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατακτήσας πάντα τὰ ἔθνη, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κυριεύσῃ καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θάλασσαν, ἔστω καὶ διὰ μόνης τῆς θέας. Ἰδοὺ δὲ ποῖον τέχνασμα μετεχειρίσθη, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασιν αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος: Κρατήσας ἐπὶ τρία ἡμερονύκτια νήστη δύο μεγάλα ὄρνεα, ἅτινα εἶχον συλλάβει οἱ στρατιῶται του, διέταξε νὰ ζεύξωσιν αὐτὰ εἰς ζυγόν, εἰς ὃν προσέδεσε σπυρίδα, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν· λαβὼν δὲ μακρὸν δόρυ ἔπηξεν ἐπάνω αὐτοῦ ἧπαρ ἵππων·

Εἰκ. 18. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτων σφιγγῶν.

τὰ δὲ πειναλέα ὄρνεα ἀναπτάντα, ἵνα καταφάγωσι τὸ ἧπαρ, συνανεβίβασαν εἰς τὸν ἀέρα καὶ τὸν ἐν τῇ σπυρίδι Ἀλέξανδρον.

Ἓν τόσον διαδεδομένον μυθιστόρημα φυσικὸν ἦτο νὰ ἔχῃ πολλαπλῆν ἐκδήλωσιν καὶ διὰ τῆς τέχνης. Ἀρκετὰ δὲ εἶναι τὰ διασωθέντα μνημεῖα, ἐφ' ὧν εἰκονίζεται τὸ ἐπεισόδιον τῆς «ἀναλήψεως». Ἓν ἐκ τούτων εἶναι καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον, ὅπερ θέλομεν συνεξετάσει μετὰ τῶν λοιπῶν λεπτομερέστερον ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ[1].

17) Ἐπιστύλιον λευκοῦ μαρμάρου ὕψ. 0.40, πάχ. 0.18, μ. σ. μ. 0.74 μ. Στέφεται ἄνω ὑπὸ χονδροῦ κυματίου (εἰκ. 18). Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον, ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς,

[1] Συναγωγὴν τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τῆς Ἑλληνικῆς, Λατινικῆς καὶ Γαλλικῆς συντάξεως τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου παρέθεσεν ὁ G. Millet, ἐν Syria τ. 4 σ. 85 ἑ., ὅστις ἐπρόκειτο νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὴν σχετικὴν εἰκονογραφίαν εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης του, ὅπερ ὅμως, δυστυχῶς, δὲν εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

δύο ἰσχυρῶς ἔκγλυφοι, ὀκλάζουσαι σφίγγες, στρέφουσαι τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν. Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ὡς ἀποδεικνύει πλὴν ἄλλων καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ οὐρὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τῶν σκελῶν, ὃν συνηθέστατα συναντῶμεν ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη κάμνει συχνὴν χρῆσιν τοῦ θέματος

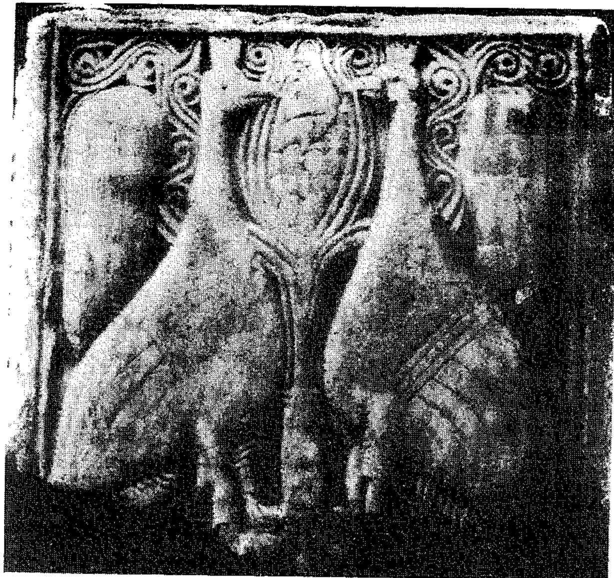
Εἰκ. 19. Ἀνάγλυφος παράστασις πτερωτοῦ τρίτωνος (;)

τῶν ἀντωπῶν σφιγγῶν ἐπί τε ἀναγλύφων[1] καὶ ἐπὶ ὑφασμάτων[2]. Ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνος.

[1] Γοργοεπηκόου Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6 = Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 168 σ. 177. Μονῆς Πετράκη Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον μεσαιων. μνημ. τ. Γ' σ. 127 εἰκ. 159. Μουσείου Σμύρνης Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον βυζ. μνημ. Γ' σ. 139 εἰκ. 11. Ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσείου Χαλκίδος (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι). Ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύπτου ἐκ τῆς ὁδοῦ Φιλοθέης, νῦν ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι), ἐπὶ θωρακίου τοῦ Μουσείου Λαρίσης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζαντ. μνημ. τ. Β' (1936) σ. 66, ἐπὶ θωρακίου Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' (1936) σ. 65.

[2] Μεταξωτὸν ὕφασμα ἐκ Vich τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου (O. v. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921 εἰκ. 145).

18) Πλὰξ ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου στεφομένη ἄνω ὑπὸ ἐλαφρῶς ἐξεχούσης ταινίας (εἰκ. 19). Κολοβὴ κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς φέρει δεξιᾷ παράστασιν γέροντος ἀνδρὸς πτερωτοῦ σωζομένου μεχρι τῆς κοιλίας. Ἡ κεφαλὴ βλέπει κατ᾽ ἐνώπιον ἀλλ᾽ ἡ προοπτικὴ διάταξις τῶν πτερύγων καὶ τῶν χειρῶν μαρτυρεῖ κίνησιν πρὸς τ᾽ ἀριστερά, ἔνθα εἰκονίζεται ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ἐκεῖθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα ἑτέρα συμμετρικὴ πτερωτὴ μορφή.

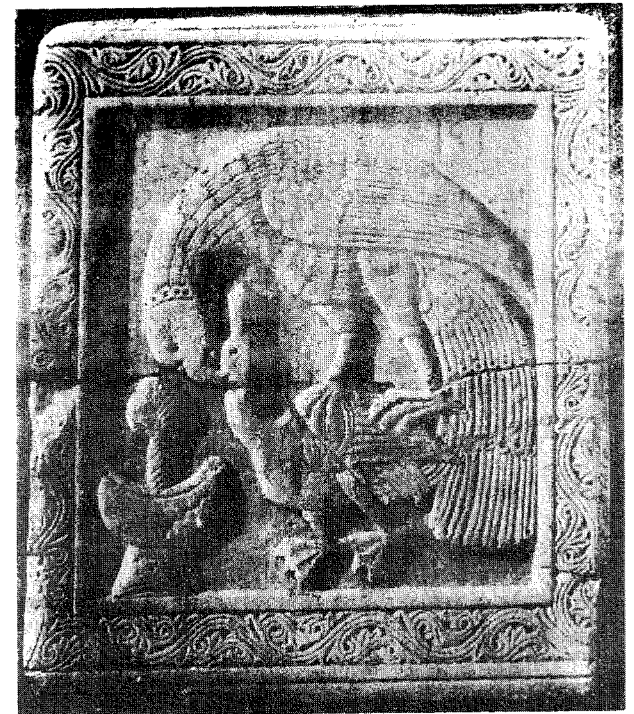
Εἰκ. 20. Πλὰξ μετ᾽ ἀναγλύπτων παγωνίων.

Πρόκειται ἄρα γε περὶ βυζαντινοῦ τινος πτερωτοῦ ἐναλίου γέροντος ἢ τρίτωνος; Ἐργασία ἀμελὴς τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

19) Πλὰξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἐλλιπὴς τὸ κάτω μέρος (εἰκ. 20). Πλάτος 0.57, μ. σ. ὕψ. 0.57, πάχος 0.095 μ. Εὑρέθη 50 περίπου μέτρα πρὸς νότον τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένους, φαίνεται δ᾽ ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς πλὰξ στρώσεως ἢ ὡς κατώφλιον· διότι ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἐπ᾽ αὐτῆς παραστάσεων εἶναι ἀποτετριμμένη. Ἑκατέρωθεν ἀξονικῶς τοποθετημένου δένδρου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀναπτυσσόμενοι φυλλοφόροι κλάδοι, ἐφ᾽ ὧν μικρὸν πτηνόν, ἵστανται δύο ἀντωπὰ παγώνια ἔχοντα τὰς οὐρὰς ἠνωρθωμένας. Τόσον τὸ ἐπιτυχὲς σχέδιον τῶν παγωνίων ὅσον καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις αὐτῶν τε καὶ τῶν ἑλικοειδῶν φυλλωμάτων τοῦ δένδρου μαρτυροῦσι Κομνηνείους χρόνους. Τὸ θέμα τῶν ἑκατέρωθεν δένδρου ἀντωπῶν, μὲ ἠνωρθωμένας οὐράς, παγωνίων εἶναι ἀνατολικόν, ἀπαντώμενον συχνάκις ἐπὶ

ὑφασμάτων μάλιστα περσικῶν [1] (σασσανιδικῶν). Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἔκαμεν εὐρεῖαν χρῆσιν τοῦ ἐξ Ἰνδιῶν πιθανώτατα ἕλκοντος τὴν καταγωγὴν θέματος τοῦ παγωνίου κατά τε τὴν παλαιοτέραν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν [2].

20) Μεγάλη τετράγωνος περίπου πλὰξ (0.75×0.80) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πάχ. 00.8 μ. εἰλημμένη ἐξ ἀρχαίας ἐνεπιγράφου στήλης, ὡς δηλοῖ ἡ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας αὐτῆς ἐπιφανείας κεχαραγμένη ἐπιγραφή. Φέρει ἀριθμὸν εὑρετηρίου 181 (εἰκ. 21). Ἀνεπιτυχὴς καὶ τμηματικὴ μόνον εἰκών του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Strzygowski [3]

Εἰκ. 21. Θωράκιον μετ᾽ ἀναγλύφου παραστάσεως.

Ἐντὸς εὐρέος πλαισίου κοσμουμένου διὰ κυματοειδῶς βαίνοντος βλαστοῦ μετ᾽ ἀνακαμπτομένων ἡμιφύλλων ἀκάνθης εἰκονίζεται μέγα πτηνὸν — πιθανώτατα ἀετὸς — πατῶν ἐπὶ τῆς ράχεως χηνός, ἧς τὴν κεφαλὴν δάκνει διὰ τοῦ ράμφους του. Ἡ σκηνὴ ὑπόκειται πλησίον κρήνης εἰκονιζομένης κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν καὶ ἀπαρτιζομένης ἐκ λεκάνης βαινούσης

[1] Πβλ. τὸ μεταξωτὸν ὕφασμα τῆς Toulouse (2ον ἥμισυ 12ου αἰ.) παρὰ O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei Berlin 1921 πίν. V.

[2] Ὅρα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα τοῦ θέματος τούτου κατέλεξα ἐν Ἀρχείῳ τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ′ σ. 135, εἰς ἃ πρόσθες νῦν καὶ τὰ ἑξῆς: Τὸ κατωτέρω εἰκ. 25 ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν. Ἀνάγλυφον τοῦ βυζαντ. μουσείου Ἀθηνῶν προερχόμενον ἐκ τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Μαγγούτη (εἰκὼν καλὴ παρὰ Κ. Κωνσταντοπούλῳ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Η′ (1931) σ. 246). Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ μουσείου μὲ τὴν Γεράναν καὶ τὸν Πυγμαῖον (Bréhier, L'art byzantin σ. 51 εἰκ. 15). Κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ μουσείου ἐκ τῆς Μ. Πετράκη. Μικρὰν ἀνάγλυφον παράστασιν μεταξὺ τῶν κλιματίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ πλαίσιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης μέσης θύρας τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου. Ἐλεφάντινον κτένιον τοῦ μουσείου Φλωρεντίας (P. Toesca, Storia dell'arte Italiana Torino 1927 τ. II εἰκ. 792) καὶ τέλος τὰ ἀγγεῖα: Wallis, Byzantine ceramic art, London 1907 πίν. IV εἰκ. 9 καὶ XLI εἰκ. 84.

[3] Asiens Bildende Kunst, Augsburg 1930 σ. 310 εἰκ. 312.

ἐπὶ ποδὸς καὶ κατακορύφου ἀξονικοῦ σωλῆνος καταλήγοντος ἄνω εἰς κῶνον πίτυος (ἀναβρυτήριον)[1]. Ὅμοιον ἀκριβῶς σύμπλεγμα ἀετοῦ καὶ χηνὸς εὕρηται καὶ εἰς ἀνάγλυφον προσόψεως ναοῦ ἐν Ἀχταμὰρ τῆς Ἀρμενίας[2]. Τόσον ἡ σύνθεσις, ἥτις ἁρμονικώτατα πληροῖ τὸ πεδίον, ὅσον καὶ ἡ ἐργασία ἐκτελέσεως τοῦ τε κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ τῆς συνθέσεως ἀποτελοῦσι θαυμαστὸν δεῖγμα διακοσμητικοῦ ἀναγλύφου — πιθανώτατα θωρακίου τέμπλου — τῆς Κομνηνείου ἐποχῆς[3], ἐνθυμίζοντος τὰ ἀνάλογα λαμπρὰ γλυπτὰ τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθείσης μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ κόσμημα τοῦ πλαισίου καὶ τὴν τεχνικήν.

Τὸ θέμα πτηνοῦ ἐπιτιθεμένου καθ᾽ ἑτέρου ζῴου ἢ ἁρπάζοντος αὐτὸ διὰ τῶν ὀνύχων του εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως, γίνεται δ᾽ αὐτοῦ εὐρυτάτη χρῆσις ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, οὐ μόνον εἰς θωράκια τέμπλου, ὡς ἐν προκειμένῳ, ἀλλὰ καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέδων, εἰς μικρογραφίας χειρογράφων, εἰς ἐγχαράκτους παραστάσεις ἀγγείων καὶ δὴ καὶ εἰς ὑφάσματα, ἅτινα κατ᾽ ἀρχὰς παρέλαβον τὰ θέματα ταῦτα ἐκ τῶν ἐξ ἀνατολῆς εἰσαγομένων εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος ὑφασμάτων. Ὅτι δὲ καὶ τὰ ἐπὶ γλυπτῶν τοιαῦτα θέματα μιμοῦνται ὑφάσματα ἢ κεντήματα, ἀποδεικνύει σαφῶς καὶ ὁ καθαρῶς διακοσμητικὸς χαρακτὴρ τοῦ σχεδίου των μὲ τὴν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν καὶ ἄλλα τινα στοιχεῖα. Οὕτω π.χ. ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης πλακὸς ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ ἐπιτιθεμένου πτηνοῦ διὰ παρατεθειμένων ὀπῶν δήλωσις περιδεραίου, ἐξ ἐκείνων, ἅτινα συχνὰ οἱ βασιλεῖς τῆς Περσίας ἢ οἱ καλίφαι ἔθετον περὶ τοὺς λαιμοὺς τῶν ἐν τοῖς θηριοτροφείοις των ἐξημερουμένων ζῴων ἢ πτηνῶν[4].

21) Μαρμαρίνη «λεοντοκεφαλὴ» προσομοιάζουσα πρὸς ἀνδρικήν, ἅτε στερουμένη τοῦ ἐξέχοντος ῥύγχους καὶ κεκτημένη μύστακα. Τοιαῦται κεφαλαὶ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν εἴτε εἰς ἀνάγλυφα[5] εἴτε ὡς πρόσθιον κόσμημα κιλλιβάντων, ὡς π.χ. εἰς τὸ θύρωμα τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Χελανδαρίου[6].

[1] Παρόμοια ἀναβρυτήρια εἰκονίζονται: ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (P. Toesca, Storia dell'arte Italiana τ. II Torino 1927 εἰκ. 952) καὶ ἐπὶ τῆς χαλκῆς πύλης τοῦ Salerno (Bayet, L'art byzantin εἰκ. 68).

[2] Strzygowski, Asiens Bildende Kunst σ. 341 εἰκ. 352.

[3] Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Strzygowski ἔ.ἀ. σ. 310 τὸ θεωρεῖ ὡς ἔργον τοῦ 10ου αἰῶνος.

[4] Ὅρα παραδείγματα πτηνῶν μετὰ περιλαιμίου ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων παρὰ O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, σ. 43 εἰκ. 36, σ. 69 εἰκ. 57 ὡς καὶ τὰς αὐτόθι εἰκόνας 181 καὶ 185 ἐκ βυζαντινῶν ὑφασμάτων, εἰς ἃς πρόσθες καὶ τὴν τοῦ ὑφάσματος τοῦ Μουσείου Guimet παρὰ H. Peirce-R. Tyler, L'art byzantin, τ. I πίν. 143, τὴν ἐπὶ μεταξωτοῦ τοῦ Auxerre, Vollbach-Salles-Duthuit Art byzantin, πίν. 92 ὡς καὶ τὰς ἐπὶ τοιχογραφιῶν τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (Atlas πίν. 55).

[5] Ἄρτα, Μονὴ Βλαχερνῶν Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' σ. 39 εἰκ. 37.

[6] G. Millet, L'ancient art serbe Paris, 1919 εἰκ. 154.

22) Ὑδρορρόη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τομῆς πολυγωνικῆς (εἰκ. 22). Μῆκος 0.72, πλάτος 0.25 καὶ ὕψος 0.20. Εἶναι ἐσωτερικῶς κοίλη, καταλήγει δ᾽ ἔμπρὸς εἰς ὀγκώδη ἐσχηματοποιημένην κεφαλὴν ὅλως λαϊκῆς συλλήψεως καὶ ἐκτελέσεως. Τοιαύτας ὑδρορρόας, ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος, ἐχρησιμοποίησαν οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες εἰς τοὺς τρούλλους τῶν ναῶν τοποθετήσαντες αὐτὰς εἰς τὰς μεταξὺ

Εἰκ. 22. Ὑδρορρόη.

τῶν τοξωτῶν γείσων γωνίας[1]. Ἡ ἐξεταζομένη ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀπίθανον, λόγῳ τοῦ μεγέθους της, νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Σαιντομέρ.

ΓΛΥΠΤΑ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Πλὴν τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ γλυπτῶν, ὧν ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὰ σπουδαιότατα, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν καὶ ἄλλα, ἐντοιχισμένα εἴτε εἰς παλαιὰς καὶ νεωτέρας ἐκκλησίας, εἴτε εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας.

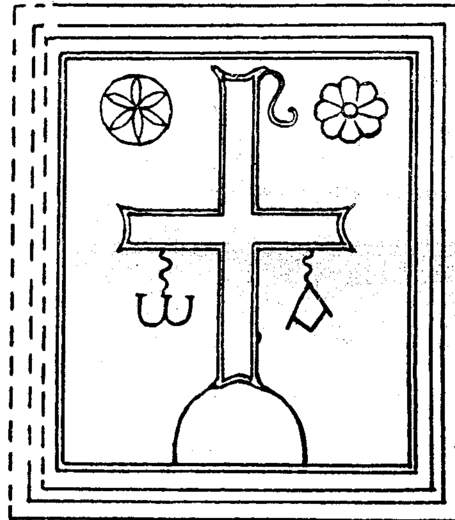
Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι τὰ γλυπτά, ἅτινα ἐνεκτίσθησαν τῷ 1867 εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῶν ἐν Θήβαις νεωτέρων ἐκκλησιῶν, ἥτις, κειμένη κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως, τιμᾶται μὲν εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἐπικαλεῖται ὅμως συνήθως καὶ Μεγάλη Παναγία, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ εὑρισκομένης παλαιᾶς καὶ θαυματουργοῦ εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, τῆς φερομένης ὡς ἔργου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ[2].

[1] Πβλ. ὑδρορρόην ναοῦ Μ. Παναγίας Ἀθηνῶν (Εὑρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων τεῦχ. Β' σ. 89 εἰκ. 95), Ὁσίου Λουκᾶ (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901, πίν. 10) Ν. Μονῆς, Χίου (Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 28) κλπ.

[2] Ὅρα σχετικῶς Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τ. 2 ἐν Ἀθήναις 1929 σ. 349. Εἰκὼν τῆς προσόψεως τῆς ἐκκλησίας αὐτόθι σ. 289.

Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐντοιχισθέντα ἀρχαῖα τε καὶ βυζαντινὰ γλυπτά: κιονόκρανα, θωράκια, ἐπιστύλια τέμπλων κλπ. καταλαμβάνουσι μέγα μέρος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἰδίᾳ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἀρκετὰ δ᾽ ἐπιτυχὴς εἶναι καὶ ἡ χρησιμοποίησις βυζαντινῶν τινων θωρακίων ὡς φεγγιτῶν τῶν διλόβων παραθύρων. Τὰ θωράκια ταῦτα φέρουσι τὸ σύνηθες βυζαντινὸν κόσμημα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγγεγραμμένου ῥόμβου, ἔνθα οἱ καταλαμβάνοντες τὰς γωνίας ῥόδακες διετηρήθησαν, ἵνα δημιουργηθῶσι τὰ ἀναγκαῖα φωτιστικὰ ἀνοίγματα.

Ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐπίσης ἐντοιχισμένον εἰς τὴν βόρειον παραστάδα τοῦ προνάου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ σκληροῦ λίθου ἐκ τοῦ παρὰ τὴν Ἁλίαρτον (Μοῦλκι) ὀρυσσομένου. Κατὰ τὴν ἐντοίχισίν του ἐδέησε ν᾽ ἀποκοπῇ ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ πλευρὰ (σωζ. διαστάσεις 0.54×0.70×0.31). Τὸ γλυπτὸν (εἰκ. 23) εἰκονίζει σταυρὸν ἐγχάρακτον βαίνοντα ἐπὶ ἡμισφαιρίου καὶ ἔχοντα εἰς μὲν τὸ ἄκρον τῆς ἄνω αὐτοῦ κεραίας προσηρτημένον ἄγκιστρον, δι᾽ οὗ σχηματίζεται τὸ λατινικὸν ῥῶ (R) (ὅπερ μετὰ τοῦ χῖ τοῦ σταυροῦ (+) συνθέτει τὸ «χρῖσμα» ἤτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ), ἀπὸ δὲ τῶν ἐγκαρσίων αὐτοῦ κεραιῶν ἀνηρτημένα, δίκην κοσμημάτων, τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω *(Ἰω. ά, 8)* κατ᾽ ἀντίστροφον ὅμως τάξιν τοποθετημένα. Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται χαρακτὰ ἀριστερᾷ μὲν ὁ ἑξάφυλλος συριακὸς ῥόδαξ, δεξιᾷ δ᾽ ὁ ὀκτάφυλλος ἑλληνιστικός. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 5^{ον} ἢ τὸν 6^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 23. Παλαιοχριστιανικὸν γλυπτόν.

Ἄλλο ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς οἰκίας Ταμβίσκου κειμένης κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Κάδμου καὶ Δίρκης. Ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ἄλλοτε κρήνη, ὡς δηλοῖ ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ ὕπερθεν τοῦ γλυπτοῦ ἐκτισμένη καμάρα, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἡ ἐπὶ τοῦ γλυπτοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἀνοιγμένη ὀπὴ (εἰκ. 24), δι᾽ ἧς ἐξέρρεε τὸ ὕδωρ.

Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον (0.70×0.51) εἰκονίζει δ᾽ ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου (πλάτους 0.13) ζῷον βαῖνον πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸν ἕτερον τῶν προσθίων αὐτοῦ ποδῶν ὑψώνει τὸ ζῷον πρὸς ἐσχηματοποιημένον πρὸ αὐτοῦ δένδρον, ἐν ᾧ ἡ ἀνακεκαμμένη καὶ συνεστραμμένη οὐρὰ αὐτοῦ πληροῖ ἐπιτυχῶς τὸ ἄνωθεν τῆς ῥάχεώς του κενὸν τοῦ πεδίου.

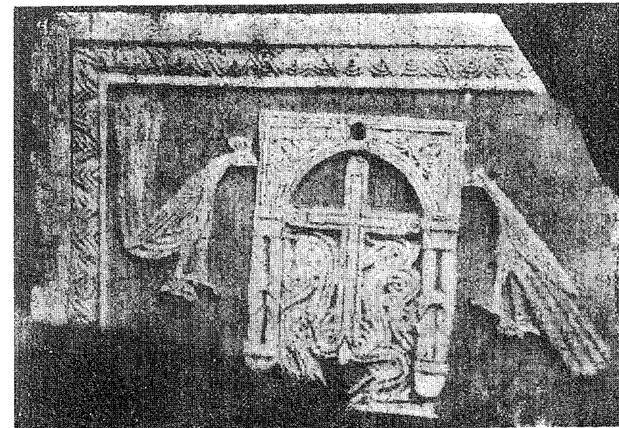
Ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 11^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

Τελευταῖον δὲ γλυπτὸν ἀναφέρομεν τὸ ἀποκείμενον σήμερον ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ὑπ᾽ ἀρ. 57 οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου· εἶναι δὲ τοῦτο πλὰξ ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου (διαστ. σωζομ. 1.35×0.91×0.12) τεθραυσμένη κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν καὶ ὁλόκληρον τὴν δεξιὰν πλευράν. Ἐγκοπή, ἣν φέρει καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἄνω αὐτῆς χείλους μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχεται πιθανώτατα ἐκ σαρκοφάγου.

Εἰκ. 24. Ἀνάγλυφον ἐπὶ κρήνης.

Ἐντὸς πλαισίου κοσμουμένου δι᾽ ἐσχηματοποιουμένου πλέγματος (εἰκ. 25) εἰκονίζονται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ δύο μικρὰ σχετικῶς παγώνια μετέωρα ἑκατέρωθεν «κιβωρίου» ἀποτελουμένου ἐκ τόξου (φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ πλέγματος καὶ βαινόντων ἐπὶ κιονοκράνων) καὶ περιβάλλοντος σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται πολλαχῶς ἑλισσόμενα φύλλα ἀκάνθης, κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν χρόνων ἐπικρατῆσαν σύστημα διακοσμήσεως.

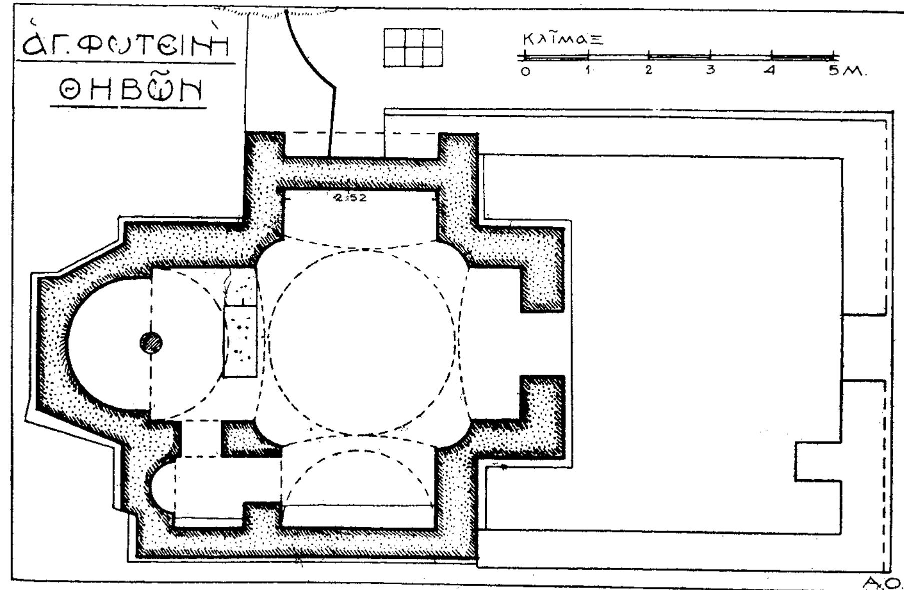
Εἰκ. 25. Γλυπτὸν οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου.

Τὰ παγώνια, μικρὰ τὴν κλίμακα, φαίνονται ὡσεὶ κρατοῦντα τὸ «κιβώριον» διὰ τοῦ ῥάμφους των, ἔχουσι δὲ τὸ μὲν πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ ἠνωρθωμένην τὴν οὐράν, τὸ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθυνομένην πρὸς τὰ κάτω.

Ἐργασία ἀρκετὰ ἐπιμελὴς τῶν κομνηνείων χρόνων.

Η ΑΓ. ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῶν Θηβῶν μόνη σήμερον προσιτή [1] ἀλλὰ καὶ αὕτη ἠρειπωμένη, εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν νεωτέρων Θηβαίων εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς τιμωμένη, ἥτις κεῖται 10 περίπου λεπτὰ τῆς ὥρας ἔξωθεν τῆς πόλεως πρὸ τὰ νοτανατολικά, πέραν τοῦ Νεκροταφείου, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Μοσχοπόδι ἀγούσης ἀτραποῦ [2]. Τὰ μόλις προβάλλοντα ἐδάφη κατασκευῆς της

Εἰκ. 1. Διάγραμμα κατόψεως τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

ἦσαν καὶ παλαιότερον γνωστὰ καὶ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένα, ἀπεκαλύφθησαν ὅμως ὁλοσχερῶς διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησα τῷ 1940 [3].

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς—ἐπεκταθεὶς ἀργότερον πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης, ὀρθογωνίου νάρθηκος (εἰκ. 1)—ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὴν

[1] Τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Καλοκτένους λείψανα εὑρέθησαν προ διετίας κατὰ τὴν οἰκοδομὴν νυκτερινῆς σχολῆς, ἔναντι τῆς νέας ἐκκλησίας, εἰς βάθος 6 περίπου μέτρων ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῆς ὁδοῦ, ἐμελετήθησαν δὲ ὑπ' ἄλλου συναδέλφου, μεθ' ὃ κατεχώσθησαν ἐκ νέου. Ἐξ αὐτῶν προέρχεται ἡ τοιχογραφία ἡ παριστῶσα τὴν εἴσοδον εἰς Ἱεροσόλυμα, ἥτις ἐκομίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον.

[2] Ἡ ἀκριβὴς θέσις αὐτῆς σημειοῦται ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ συνημμένου εἰς τὰ Θηβαϊκὰ τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλλου (=Ἀρχ. Δελτ. 3 [1917])

[3] Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ἔφορον ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας κλπ. κ. Ι. Θρεψιάδην διὰ τὴν βοήθειαν, ἣν μοὶ παρέσχε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην.

Β. Α. γωνίαν τοῦ ὁποίου προσεκολλήθη τὸ διαμέρισμα τῆς προθέσεως, ὅπερ, ἔχον τὴν κόγχην του ἀνοιγμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατὸλικοῦ τοίχου, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν διὰ μικρᾶς θύρας.

Τὸ κτήριον βαίνει ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10∼0.14 μ.) εὐθυντηρίας, διατηρεῖ δὲ τοὺς τοίχους του κατὰ τὸ ἱερὸν μέχρις ὕψους 1.25 (Β. Α. γωνία), ἐν ᾧ ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ ὁ μεταγενέστερος νάρθηξ, εἶναι κατεστραμμένα, διατηρούμενα ὀλίγα μόνον ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῶν θεμελίων.

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

Πᾶσαι αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου ἦσαν ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων πρισματικῶν ἀσβεστολίθων ληφθέντων ἐκ ἀρχαίων κτηρίων (εἰκ. 2), ἐν ᾧ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διάκενα ἐπληροῦντο δι' ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἀποτελουμένης ἐξ ὁριζοντίων στρώσεων μικρῶν βαθυκυάνων ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν (ὕψ. 0.18), μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, τῇ μεσολαβήσει ἐπιμελοῦς, ἐλαφρῶς εἰσέχοντος κεραμοκονιάματος, ἰσχναί, καλῶς ὠπτημέναι ὁριζόντιαι στρώσεις πλίνθων, τῆς χρήσεως κατακορύφων πλίνθων περιοριζομένης μόνον εἰς τὴν συνένωσιν τῆς ἰσοδόμου τοιχοποιίας πρὸς τοὺς γωνιαίους ὀρθοστάτας (εἰκ. 2).

Τὸ ἰσοπλατὲς τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ὑποδηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε κεντρικὸν τροῦλλον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν. Ἡ διάμετρος ὅμως τοῦ τρούλλου τούτου δὲν ἦτο ἴση πρὸς τὸ πλάτος τῶν κεραιῶν ἀλλὰ κατά τι μεγαλυτέρα (3.05) ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπύλη διαμόρφωσις τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 1), ἥτις οὐ μόνον τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου

αὐξάνει ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερον ὠφέλιμον χῶρον κάτω δημιουργεῖ. Κοίλανσις τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π. χ. εἰς τὴν Παλιοπαναγιὰν τῆς Μανολάδος[4], εἰς τὴν Βίνενην τῆς Β. Μακεδονίας[2] καὶ εἰς τὸν τετράκογχον ναὸν τῆς Παναγίας ἐν Χάλκῃ[3]. Ἡ λύσις ὅμως τῆς τοποθετήσεως τοῦ τρούλλου ἐν ἑκάστῳ τῶν ναῶν τούτων εἶναι διάφορος. Οὕτω εἰς μὲν τὴν Παλιοπαναγιάν, οἱ τέσσαρες κύλινδροι, οἱ καλύπτοντες τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, προεκτείνονται κατὰ τὴν κλεῖδα, οὕτως ὥστε ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ν᾿ ἀποκτήσῃ διάμετρον κατά τι μικροτέραν—διάταξις ἣν παρεδέχθημεν καὶ διὰ τὴν ἁγ. Φωτεινὴν (ὅρα εἰκ. 18)—ἐν ᾧ εἰς τὴν Βίνενην[4] καὶ τὴν Παναγίαν τῆς Χάλκης ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ἦτο ἐγγεγραμμένη εἰς τὸ διὰ τῶν γωνιαίων κογχῶν σχηματιζόμενον ὀκτάγωνον[5] ὁπότε ἡ διάμετρος αὐτῆς ἀποβαίνει μεγαλυτέρα.

Λόγῳ τῆς προσθήκης διακονικοῦ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἐσωτερικῶς κατὰ 0.40 μ. βαθύτερον τοῦ νοτίου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διαφορὰ αὕτη θὰ ἐπέφερεν ἀνισότητα τῶν σκελῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ σταυροῦ τῶν στεγῶν κατεσκευάσθησαν πρὸς νότον δύο ἀντηρίδες, ἐξοχῆς 0.40 (εἰκ. 1), αἵτινες ἄνω ἐγεφυρώθησαν διὰ τόξου. Ἦσαν ἄλλως τε αἱ ἀντηρίδες αὗται χρήσιμοι ἐνταῦθα καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου. Παραδείγματα τοξωτῶν ἀντηρίδων τοποθετουμένων κατὰ τὴν μίαν μόνον μακρὰν πλευρὰν βυζαντινῶν ναῶν παρέθεσα ἐν Ἀρχείῳ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ (1935) σ. 196 καὶ τ. Ε΄ (1939-40) σ. 109.

Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσεκολλήθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ παρεκκλήσιον, οὗτινος διακρίνεται μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος (εἰκ. 1). Τὸ ἔδαφός του ἐκαλύπτετο διὰ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν (0.30×0.30).

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς παρουσιάζων τὸ σχῆμα τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μὲ προσθήκην μόνης τῆς προθέσεως τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου τοίχου, ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν ἐγγε-

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ (1935) σ. 118 εἰκ. 15.

[2] Miljukov, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τῆς Κ/πόλεως τ. IV σ. 55. M. Slokovič, ἐν Starinar τ. III (1924-25) σ. 140.

[3] N. Brunof ἐν Byzantinisch Neugriech. Jahrbücher τ. VI σ. 510 εἰκ. 1 καὶ 3. Δυστυχῶς δὲν σχεδιάζεται αὐτόθι καὶ ἡ τομή.

[4] Παραλλαγὴ τοῦ τύπου τούτου εἶναι καὶ ἡ συχνότατα ἀπαντωμένη εἰς τοὺς ἀρμενικοὺς ναοὺς διάταξις μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν, περὶ ἧς εἴπομεν ἤδη ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ (1935) σ. 21.

[5] Ἡ ὑπὸ τοῦ Slokovič ἔ. ἀ. σχεδιαζομένη στεφάνη τοῦ τρούλλου εἶναι ὑποθετική· διότι φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ἠρειπωμένος ἐν τῷ μέσῳ, τούτου δ᾿ ἕνεκα καὶ δὲν σχεδιάζεται κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομή, ὡς γίνεται διὰ τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

γραμμένον σταυροειδῆ· στερούμενος δ᾿ ἀφ᾿ ἑτέρου διακονικοῦ διδάσκει, ὅτι ἡ παρουσία τούτου δὲν ἦτο ἀπαραίτητος.

Διακόσμησις. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον λείψανα τοιχογραφιῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ παρὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν πρόθεσιν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται διατηρούμεναι μόνον μέχρις ὕψους 0.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἀπομιμοῦνται διὰ χρώματος τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῶν μεγάλων καὶ πλουσίων ναῶν. Οὕτω διακρίνομεν σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τὰς ἀπομιμήσεις δύο παρακειμένων πλακῶν, ὧν ἡ μία πορφυρίτου μετὰ φλεβῶν, ἡ δ᾿ ἄλλη ὀφείτου[1]. Ἀκόμη δὲ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν πλακῶν ζεύξεις ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, κατὰ τὸ γνωστὸν ὀδοντωτὸν σύστημα λαξευμένας, ἀπεμιμήθη ὁ τεχνίτης διὰ λευκοῦ καὶ μέλανος χρώματος.

Ἐκ δὲ τοῦ μαρμαρίνου διακόσμου τοῦ ναοῦ τὸ μόνον εὑρεθὲν τεμάχιον ἀνήκει εἰς ἐπίθημα κιονοκράνου παραθύρου, τοῦ γνωστοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς τύπου, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας ἀνάγλυπτον ἀνθέμιον ἐν μέσῳ δύο ἡμιφύλλων ἀκάνθης.

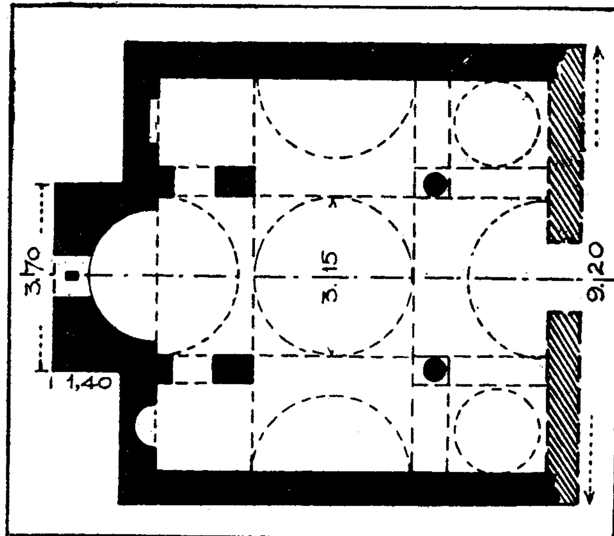
Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ παρατηρῶ, ὅτι τὸ ἐφαρμοσθὲν ἰσόδομον σύστημα δομῆς δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ γνήσιον πλινθοπερίκλειστον καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προγενέστερον τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος. Δὲν εἶναι ὅμως ἀφ᾿ ἑτέρου ἡ τοιχοδομία καὶ ἀκανόνιστος (ὡς ἐν Σκριποῦ, Ἁγ. Γρηγορίῳ Θηβῶν κλπ.), ὥστε νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν δ᾿ ἐποχήν, ἤτοι τὸν $10^{ον}$ αἰῶνα, ὁδηγεῖ καὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν σχέδιον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν κογχῶν, ὅπερ δὲν ἦτο ἄγνωστον κατὰ τὸν $10^{ον}$ αἰῶνα, ὡς διδάσκει ἡ Παλιοπαναγιὰ τῆς Μανολάδος, ἣν καὶ ὁ Struck[2] ἀνάγει εἰς τὸν $10^{ον}$ αἰῶνα. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Φωτεινῆς θὰ ἱδρύθη πιθανώτατα κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $10^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος, ἐποχὴν ἀκμῆς τῶν Θηβῶν, ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξεθέσαμεν.

[1] Ἡ τοιαύτη ὀρθομαρμάρωσις ὀνομάζεται ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἐφέσου σκουτλαραντή (Ephesos III σ. 149)

[2] Athenische Mitteilungen 34 (1909), σ. 226.

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟ ΚΑΚΟΣΑΛΕΣΙ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου Κακοσάλεσι (ἀρχ. Αὐλῶνος), διατηροῦνται τὰ ἐρείπια δύο εὐμεγέθων βυζαντινῶν ἐκκλη-

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

σιῶν εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων κειμένων, περὶ ὧν οὐδεὶς ἀνέφερέ τι μέχρι τοῦδε.

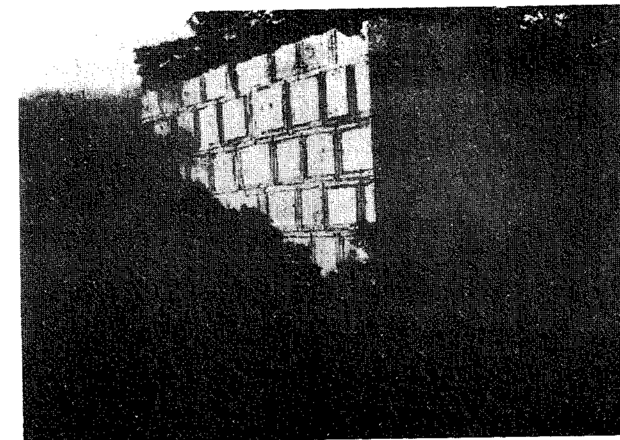
Ἀμφότεραι αἱ ἐκκλησίαι καλύπτονται σήμερον ὑπὸ ἀγρίας βλαστήσεως, διὰ μέσου τῆς ὁποίας προβάλλουν οἱ ἠρειπωμένοι τοῖχοί των.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, τιμωμένη ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) σχῆμα τετράγωνον (9.20×9.20) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη κόγχη ὀρθογωνίου σχήματος. Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τοὺς δικιονίους. Ὁ κεντρικὸς τροῦλλός του, μὴ σωζόμενος πλέον, θὰ εἶχε διάμετρον 3.15 μ. Τὰ ἔναντι τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων στηρίγματα ἦσαν μαρμάρινοι κυλινδρικοὶ κίονες, διαμέτρου 0.40, ὧν σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν ἀρραβδώτων κορμῶν. Ἐκ τῶν μικρῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἡ μὲν

τῆς προθέσεως εἶναι ἡμικυκλική, ἡ δὲ τοῦ διακονικοῦ ὀρθογώνιος, ἀνοίγονται δ' ἀμφότεραι εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 1).

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μαλακῶν πωρολίθων ἐκτισμένων κατ' αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 2). Αἱ πλίνθοι, πάχους 0.02 μ., εἶναι τοποθετημέναι κατὰ διπλᾶς μὲν σειρὰς εἰς τοὺς ὁριζοντίους ἁρμούς, ἁπλαῖ δὲ εἰς τοὺς κατακορύφους (εἰκ. 2).

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὧν τινες σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν· θὰ περιεῖχε δὲ καὶ μαρμαροθετήματα· διότι παρετήρησα ἐσπαρμένα ἐν τῇ περιοχῇ μικρὰ χρωματιστὰ πλακίδια. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων διατηροῦνται ἐνιαχοῦ καὶ ἀμυδρὰ λείψανα τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 2. Ὄψις τῆς ὀρθογωνίου ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου διετηρήθησαν μόνον τμήματα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, εἶναι δὲ ταῦτα:

α) Πεσσίσκος κολοβὸς κοσμούμενος ἐμπρὸς δι' ἑλικοειδοῦς κληματίδος (εἰκ. 3 ἐν τῷ μέσῳ).

β) Τεμάχια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων μετὰ συμφυῶν κιονοκράνων (εἰκ. 3 ἀριστερᾷ), ἐφ' ὧν κόσμημα ἀνθεμωτὸν συνδυασμένον πρὸς πλέγματα.

γ) Ἐπιστύλιον λοξότμητον, ὅπερ σήμερον εὕρηται ἐντοιχισμένον εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἐν Κακοσάλεσι ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, ἀλλ' ὅπερ κατὰ τὴν μαρτυρίαν γερόντων χωρικῶν τοῦ Κακοσάλεσι, προέρχεται ἐξ Ἁγ. Ἰωάννου. Τὸ ἐπιστύλιον λοιπὸν τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 3) πλέγματα τριπλᾶ, ἑλικοειδῶς βαίνοντα περιβάλλοντα δὲ ἡμιανθέμια. Ἐν ζωηρῷ πρὸ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐξέργῳ ἐλαξεύθησαν ἀφ' ἑνὸς

μὲν ἰχθὺς[1] διευθυνόμενος πρὸς τ' ἀριστερά, (εἰκ. 3 ἄνω) ἀφ' ἑτέρου δὲ παγώνιον, οὗτινος σώζεται μόνον ἡ οὐρὰ (εἰκ. 3). Τοιαῦτα ἔξεργα κοσμήματα συνηθίζονται κυρίως κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα[2].

Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν, ὅπερ παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἔγκειται εἰς τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς ἁψῖδος του. Ὀρθογώνιοι ἁψῖδες ἐφηρμόσθησαν κατ' ἐξοχὴν εἰς ἐκκλησιαστικὰ κτήρια τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα. Ἐκεῖθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη διὰ τῆς Συρίας καὶ

Εἰκ. 3. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

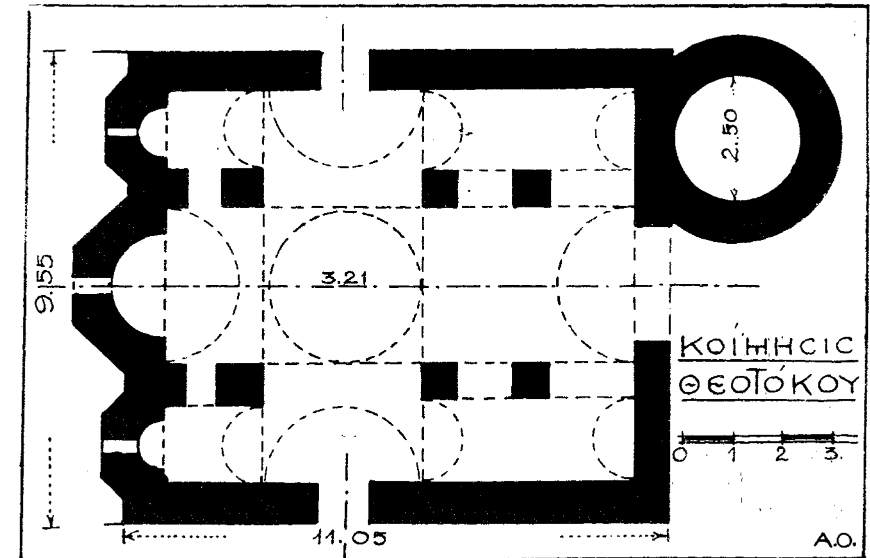
εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα μάλιστα κατὰ τὴν γοτθικὴν ἐποχὴν ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα. Ἐν Ἀνατολῇ συναντῶμεν ὀρθογωνίους ἁψῖδας κυρίως ἐν Συρίᾳ[3] (παστο-

[1] Ἐπιμήκη ἐξογκώματα συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ τέμπλα, ταῦτα δὲ εἴτε κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων, εἴτε καὶ μένουν τελείως ἀκόσμητα (Ἅγιοι Ἀπόστολοι Λεοντάρη Orlandos, Rev. Ét. Grecques τ. XXXIV σ. 74 εἰκ. 6). Ἰχθύς, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ἐνταῦθα τὸ πρῶτον παρουσιάζεται ἐπὶ βυζαντινοῦ τέμπλου.

[2] Ὅρα σχετικῶς τὰ γραφέντα ἐν σ. 71 καὶ 106 σημ. 2 τοῦ παρόντος Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

[3] H. Glück, Der Breit-und Langhausbau in Syrien ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1916, πίν. III, 16. 31, 32. Beyer, Der syrische Kirchenbau, Berlin 1925 σ. 74 εἰκ. 44 (Ρούσαφα).

φόρια), ἐν Μύροις τῆς Λυκίας[1], ἐν Ἀλατζᾶ - Ζαϊλά[2], Σινᾶ[3], Μαϊαφαρκίν[4], Σεργιουπόλει[5], Μεριαμλίκ[6]. Συναντῶμεν ὁμοίως αὐτὰς καὶ ἐν Σικελίᾳ[7], Σεβαστείᾳ[8], Γεράσοις[9]· ἔνθα θὰ μετηνέχθησαν ἐξ Ἀνατολῆς πιθανώτατα διὰ τῶν βασιλειανῶν μοναχῶν. Ἐν Ἑλλάδι ὀρθογώνιον ἁψῖδα ἱεροῦ συναντῶμεν εἰς τὰς ἑξῆς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς: Ἁγ. Ἰσιδώρου, Χίου[10] καὶ Ὑψηλομε-

Εἰκ. 4. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

τώπου καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου[11] (ἐγγεγραμμένας ὅμως ἐνταῦθα, ὡς εἶναι καὶ

[1] Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst σ. 158 εἰκ. 247 καὶ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118. Νεώτεραι ἐντούτοις ἔρευναι ἀποδεικνύουσι πιθανωτέραν τὴν πολυγωνικὴν ἁψῖδα.

[2] H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118.

[3] Th. Wiegand, Sinai, Berlin - Leipzig 1920 σ. 136.

[4] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa τ. II Wien 1918 εἰκ. 787.

[5] Spanner - Guyer, Rusapha, Berlin 1926, πίν. 13.

[6] E. Hertzfeld - Guyer: Meriamlik und Korykos, Manchester 1930 σ. 146.

[7] Ἅγ. Φίλιππος καὶ Ἰωάννης ἐν Favara Freshfield, Cellae trichorae πίν. 17 Ἁγ. Πέτρος ad Baias παρὰ τὰς Συρακούσας G. Agnello, Siracusa bizantina 1931, 22 C. Cechelli, Studi bizantini e neoellenici τ. IV σ. 24.

[8] Ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου: Μαδάβων Μελίτων, Νέα Σιὼν 28 (1933) σ. 102 πβλ. καὶ J. W. Crowfoot ἐν Palestine Exploration Fund Ἰαν. 1932. (Τετρακιόνιος 12ου αἰ.).

[9] G. Horsfield, Guide to Jerash. πίν. 1 ἀρ. 31. J. W. Crowfoot, Churches at Jerash.

[10] Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 1.

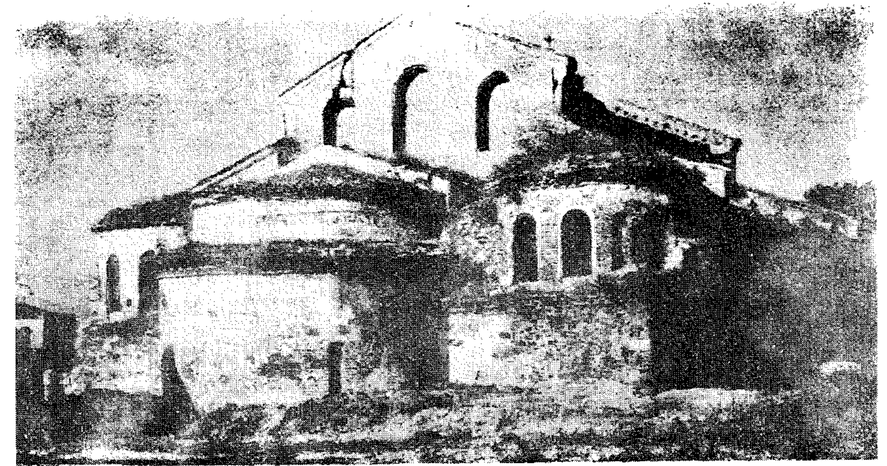
[11] Α. Ὀρλάνδος, Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 12 (1929) εἰκ. 1 καὶ 46.

αἱ πλεῖσται τῶν Συριακῶν). Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν αἱ προσκείμεναι εἰς τὴν Μικρασιατικὴν ἀκτὴν μεγάλαι αὗται νῆσοι νὰ ἐπηρεάσθησαν ἐκ τῆς τέχνης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ δὲ δεύτερος ναός, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων πρὸς τὸν πρῶτον καὶ τοῦ αὐτοῦ δικιονίου τύπου (εἰκ. 4) μὲ τὰς ἑξῆς μόνον διαφοράς: α) ἀντὶ κιόνων ἔφερε πρὸς δυσμὰς ὀρθογωνίους πεσσοὺς β) Μετὰ τὰ δύο δυτικὰ στηρίγματα ἔφερε δύο ἀκόμη πεσσούς, δι' ὧν προεκτείνεται τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ γ) ἔχει πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἀψῖδας ἐξεχούσας καὶ ἡμιεξαγωνικὰς καὶ τέλος δ) κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν του ἔχει προσκεκολλημένον στρογγύλον πύργον (εἰκ. 4), ὅστις εἴτε ἐχρησίμευεν ὡς κωδωνοστάσιον, εἴτε προωρίζετο δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ σώζονται καὶ ὀλίγα λείψανα τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ναῶν παρατηρῶ, ὅτι ὁ μὲν ἅγ. Ἰωάννης καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελεστάτης αὐτοῦ ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἀφ' ἑνὸς καὶ λόγῳ τοῦ λαμπροῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἀφ' ἑτέρου, θὰ ἀνήκῃ πιθανώτατα εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀκανονίστου τοιχοδομίας της καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τοῦ σχεδίου της, παρουσιάζοντος ἐπιμήκυνσιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Περὶ τῆς εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων ἐνδόξων στρατιωτικῶν μαρτύρων Θεοδώρων τιμωμένης παλαιᾶς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1) ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε ἱκανά, πρῶτον μὲν (1894) ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Πέτρου Παπαγεωργίου [1], ἀργότερον δὲ (1903) ὑπὸ τῶν Perdrizet καὶ Chesnay [2], τοῦ Λαμπάκη [3] καὶ τοῦ Kondakof [4] (1909). Ἐκ τούτων ὁ μὲν Παπαγεωργίου παρέθεσε τὰς πηγὰς καὶ ἐμελέτησε κυρίως τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ μνημείου ὡς καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, οἱ δὲ Perdrizet καὶ Chesnay ἠσχολήθησαν μὲ τὸ κοσμοῦν ἄλλοτε τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ ψηφιδωτὸν τῆς μεταλήψεως καὶ μεταδόσεως τῶν Ἀποστόλων, ὡς καὶ μὲ τὰ λειτουργικὰ σκεύη καὶ ἄμφια τῆς ἐκκλησίας, περὶ ὧν ἐπίσης ἐπραγματεύθησαν ὅ τε Λαμπάκης καὶ ὁ Kondakof. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν ὁ μόνος, ὅστις κάπως ἐπρόσεξε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου, εἶναι ὁ Ρῶσος Kondakof, ὅστις καὶ παρέσχε τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (κατὰ μετρήσεις τοῦ Pokryschkin ἔ.ἀ. σ. 150 εἰκ. 90) πλὴν δυστυχῶς καὶ ταύτην λίαν ἀτελῆ, ἀφ' οὗ οὔτε τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τοῦ ἱεροῦ σημειοῦται, οὔτε οἱ καλύπτοντες τὸ ἱερὸν θόλοι, οὔτε τὰ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀνεγερθέντα τμήματα ὑποδηλοῦνται. Ἐπὶ τῶν ὀλίγων δὲ πληροφοριῶν τοῦ Kondakof στηριχθεὶς καὶ ὁ Millet ἀνέγραψεν ἐν τῷ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν

[1] Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια αὐτῆς Byzant. Zeitschr, III (1894) σ. 225 ἑ.
[2] Monuments Piot X (1904) σ. 123 ἑ.
[3] Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Ε' (1903) σ. 43 ἑ.
[4] Makedonija, Πετρούπολις 1909 (ρωσ.) σ. 149 ἑ.

τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ συγγράμματί του[1] γνώμας τινάς, αἵτινες, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Ἔχων λοιπὸν ὑπ' ὄψιν μου ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κυρίως πλευρὰ τοῦ μνημείου παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀνεξέταστος, ἐθεώρησα σκόπιμον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν γενομένων ἐν ἔτει 1938 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ μνημείου[2], νὰ ἐπιληφθῶ τῆς λεπτομεροῦς αὐτοῦ καταμετρήσεως καὶ ἐξετάσεως, ἧς τὰ ἀποτελέσματα δημοσιεύω κατωτέρω.

Ἡ σήμερον ἠρειπωμένη καὶ ἀλειτούργητος παλαιὰ τῶν Σερρῶν μητρόπολις εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρόσι κατακεχωσμένη εἰς βάθος δύο καὶ πλέον μέτρων, συγκεντρώνει δ' ὅμως εἰσέτι ἱκανοὺς προσκυνητάς, λόγῳ τοῦ παρὰ τὸ διακονικὸν αὐτῆς ἀναβλύζοντος ἁγιάσματος. Τὸ κτίριον εἶναι μεγάλη ὀρθογώνιος βασιλικὴ (ἐσωτ. διαστ. 15,60×24,00) φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην προβάλλουσαν εὐρύχωρον ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, διαιρουμένη δ' ἐσωτερικῶς εἰς κυρίως ναὸν μήκους 14,15 καὶ νάρθηκα πλάτους 4,30 (εἰκ. 2). Πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ἔφερεν ἐξωτερικῶς καὶ προσκτίσματα κατὰ καιροὺς προστεθέντα εἴς τε τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ δὴ καὶ τὴν νοτίαν, ἐφ' ἧς ἦτο προσκεκολλημένος ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος ξυλονάρθηξ συναπτόμενος πρὸς πρόπυλον, δι' οὗ ἐγίνετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν προσπέλασις. Εἰκόνα τῶν νοτίων τούτων προσκτισμάτων παρέσχον ὁ Perdrizet (ἔ. ἀ. σ. 125 εἰκ. 2) καὶ ὁ Kondakof. Σήμερον ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται μόνον λείψανα τῶν θεμελίων.

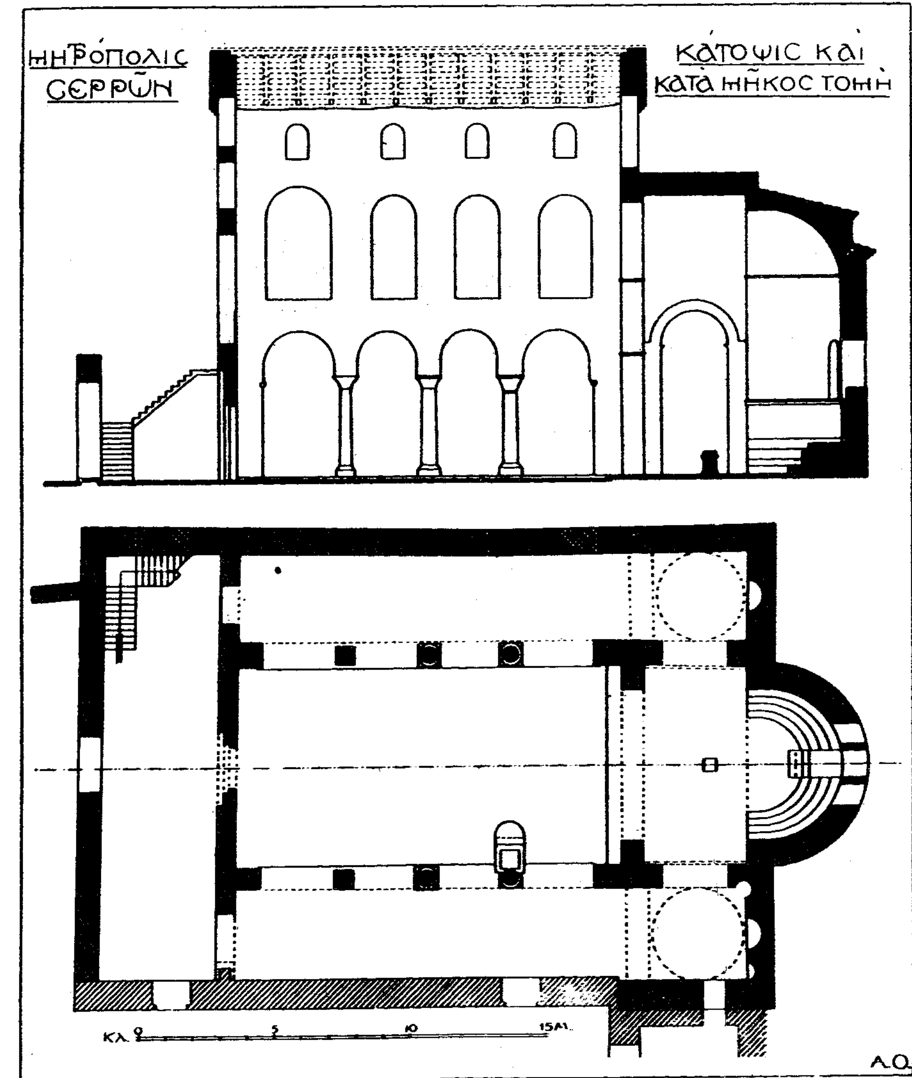
Ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὁ μὲν βόρειος πάχους 1,00 μ. παρουσιάζει θλάσιν περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους του (εἰκ. 2) λόγῳ τῆς ὁποίας τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ ἀποβαίνει 15,80, ἐν ᾧ τὸ παρὰ τὸν νάρθηκα πλάτος εἶναι 15,60 μ. Ὁ δὲ νότιος τοῖχος καταπεσὼν ἀνεκτίσθη (τῷ 1725) ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ διὰ πωρολίθων πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία του, ἥτις διαφέρει τῆς τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ οὔσης ἐκ πλινθοδομῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ πλινθίνη ἐπιγραφή, ἥτις λέγει:

ЄΝ ЄΤΙ ΑΨΚЄ ⊢ Ο ΤΑΠЄΙΝΟϹ M̄ΡΟΛΙΤΗϹЄΡΡΩΝ ϹΤЄΦΑΝΟϹ [Ο ΚΤ]ΙΤΩΡ·

Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, ὧν ἕκαστον συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα διὰ μιᾶς θύρας. Τοῦ μέσου κλίτους τὸ πλάτος, ἀπὸ κίονος εἰς κίονα μετρούμενον, εἶναι 7,62, ἀπὸ δὲ τοίχου εἰς τοῖχον 7,25 λόγῳ τῆς κρεμάσεως. Τῶν ἄκρων κλιτῶν τὸ πλάτος εἶναι περίπου 3,40 μ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἄκρων εἶναι 2,23 : 1.

[1] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 21.
[2] Πβλ. Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 601.
[3] Π. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 280 Γ. Λαμπάκης ἔ. ἀ. σ. 43.

Ἑκάστη τῶν κιονοστοιχιῶν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κιόνων[1] καὶ δύο κατὰ τ' ἄκρα παραστάδων, ὧν αἱ μὲν πρὸς δυσμὰς ἐκφύονται ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν νάρ-

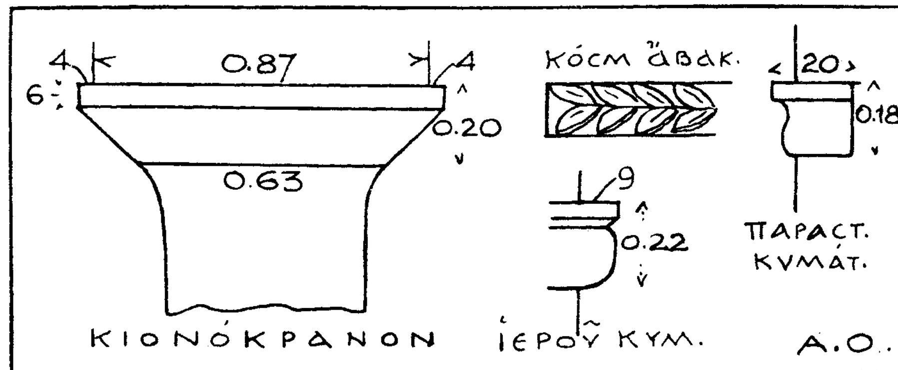
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρῶν.

θηκα τοίχου, αἱ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εὑρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν δύο

[1] Παραδόξως ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἀναφέρων δὶς τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν γράφει, ὅτι αἱ κιονοστοιχίαι της παρουσιάζουν ἐναλλὰξ κίονας καὶ πεσσοὺς (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ' (1929) σ. 297 καὶ 298.

τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐνταῦθα δηλαδὴ αἱ κιονοστοιχίαι δὲν προεκτείνονται μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διακόπτονται, συνεχιζόμεναι διὰ τοίχων φερόντων τοξωτὰ ἀνοίγματα. Ἔχομεν δηλαδὴ διάταξιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, πρὸς ἃς ἡ ἐξεταζομένη παρουσιάζει καὶ ταύτην τὴν ὁμοιότητα: ὅτι ἔχει καὶ αὕτη κατὰ τὴν συνένωσιν τοῦ κατὰ μῆκος πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος μεγάλην «θριαμβευτικὴν» ἀψῖδα (εἰκ. 2) βαίνουσαν ὅμως οὐχὶ ἐπὶ κιόνων ἀλλ' ἐπὶ παραστάδων.

Οἱ κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν, βαίνοντες ἐπὶ ἐλαφρῶς (0,07-0,10) ἐξέχοντος στυλοβάτου, ἔχουσι τοὺς μὲν ἀρραβδώτους κορμούς των ἐκ πρασίνου μαρμάρου

Εἰκ. 3. Λεπτομέρειαι ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

(ἀτρακίου λίθου), τὰς δὲ βάσεις καὶ τὰ κιονόκρανα ἐκ λευκοῦ. Καὶ τῶν μὲν βάσεων ἡ ἄρθρωσις, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν πυρκαϊῶν ἀσβεστοποιήσεως τοῦ μαρμάρου, δὲν εἶναι σαφής· διαφαίνεται ὅμως ὁπωσδήποτε σχέσις αὐτῆς πρὸς ἰωνιζούσας μετὰ πλίνθου βάσεις. Τὰ δὲ κιονόκρανα ἔχουσιν ἄλλα μὲν καλαθοειδές, ἄλλα δὲ κολουροπυραμιδοειδὲς σχῆμα, μὲ λοξότμητον ἄνωθεν ἄβακα. Ἐπὶ τοῦ ἄβακος μάλιστα τοῦ ἀνατολικοῦ κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας διεσώθη καὶ ἀνάγλυπτος κλάδος ἐκ φύλλων δάφνης, (εἰκ. 3) οἵους συναντῶμεν εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα. Ἡ λοιπὴ ὅμως διακόσμησις τῶν κιονοκράνων δὲν εἶναι πλέον ὁρατή, λόγῳ τῆς ἀσβεστοποιήσεώς των. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῶν ἐπὶ τῶν παραστάδων σῳζομένων μαρμαρίνων ὑφαψιδίων, ἥτις εἶναι κοιλόκυρτος (εἰκ. 3).

Οἱ κίονες συνδέονται πρὸς ἀλλήλους δι' ὑπερυψωμένων τόξων, ἀνοίγματος ποικίλλοντος ἀπὸ 2,03 μ. (μέσον) μέχρι 2,58 (ἄκρα) καὶ βέλους 1,65. Τὸ πάχος τοῦ τοξωτοῦ τοίχου εἶναι 0,97 μ. συνεχίζεται δ' οὗτος πρὸς τὰ ἄνω, φέρων, ἀντιστοίχως πρὸς τὰ τόξα, μεγάλα καὶ ὑψηλὰ (3,80) τοξωτὰ ἀνοίγματα, ὧν πάλιν τὰ πρὸς δυσμὰς εἶναι εὐρύτερα τῶν ἄλλων (2,35 - 1,60). Ἡ ὕπαρξις τῶν ἀνοιγμάτων τούτων ἢ μᾶλλον πεσσῶν πάχους 0,90 γεφυρουμένων διὰ τόξων,

δηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῷα, ἅτινα ἐξετείνοντο καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, ὅστις ὡσαύτως ἔβλεπε δι' ἀνοίγματος πρὸς τὸ μέσον κλῖτος. Ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς τ' ἄνω ὑψοῦντο οἱ δύο ὑπὲρ τὰς κιονοστοιχίας τοῖχοι φέροντες ἀντιστοίχως πρὸς τὰ κάτωθεν ἀνοίγματα μικρὰ τοξωτὰ παράθυρα (εἰκ. 2) πλάτους 0,80 καὶ ὕψους 1,25, μ. δι' ὧν εἰσήρχετο φῶς ἐκ τῶν ἔξωθεν. Εἶχεν ἑπομένως ἡ βασιλικὴ φωταγωγὸν ἐξέχοντα ὑπὲρ

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν ἀπὸ Ν. Δ.

τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, αἵτινες ἔφθανον μέχρι περίπου τῆς ποδιᾶς τῶν μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων. Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: πῶς ἐκαλύπτετο τὸ μέσον κλῖτος, διὰ ξυλίνης στέγης ἢ διὰ κτιστῆς καμάρας;

Ὁ Millet στηριζόμενος εἰς τὸ «αἴσθημα» τοῦ Kondakof, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο θολωτός, δέχεται [1], ὅτι τὸ μέσον κλῖτος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Ἀλλ' ὁ Kondakof προφανῶς ἠπατήθη εἴτε ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν θόλου, εἴτε ἐκ τῆς ξυλίνης ψευδοκαμάρας, ἥτις ἐκάλυπτε τὸ μέσον κλῖτος ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν καὶ ἥτις προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τῆς μετὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊὰν ἐπισκευῆς τοῦ 1890. Ὅτι δ' ὁ θόλος οὗτος ἦτο ξυλόπηκτος (μπαγδατὶ) μαρτυρεῖ κυρίως τὸ μικρὸν αὐτοῦ πάχος, οὗ τὰ ἴχνη σαφέστατα διακρίνονται ἐπὶ τῶν δύο γυμνῶν τώρα τυμπάνων (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ εἰκ. 4) ἐν ᾧ εἰς θόλος κτιστὸς τοιούτου ἀνοίγματος (7,25 μ.) ὤφειλε νὰ ἔχῃ μέγα πάχος. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ σῳζόμενοι τοῖχοι τῶν κιονοστοιχιῶν δὲν ἔχουσιν ἐπαρκὲς πάχος διὰ κτιστὴν καμάραν, τὸ δὲ πάχος 0,90 μ., ὅπερ ἔχουσιν, ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ ὑπερ-

[1] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21.

βολικοῦ των ὕψους (13,50 μ.). Ἄλλως τε καὶ μεμαρτυρημέναι ξυλόστεγοι βασιλικαί, παλαιοχριστιανικαί τε[1] καὶ βυζαντιναί[2], τοσοῦτον καὶ ἔτι μεῖζον πάχος τοίχων ἐμφανίζουσιν. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ μέσον κλῖτος ἐστεγάζετο διὰ θολωτῆς ὀροφῆς, δὲν θὰ ἔπρεπε καὶ τὰ ἄκρα κλίτη, δηλαδὴ τὰ ὑπερῷα, νὰ καλύπτωνται ὡσαύτως διὰ θόλων; Τοιούτων ὅμως οὐδὲν ἴχνος παρατηρεῖται καὶ θὰ ἦτο σόλοικον νὰ δεχθῶμεν κτιστὸν θόλον διὰ τὸ μέσον καὶ ξυλίνας στέγας διὰ τὰ πλάγια κλίτη. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ναὸς πρέπει νὰ ἦτο ξυλόστεγος, εἰς ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν ὀφείλονται ἀσφαλῶς καὶ αἱ ἐπανειλημμέναι πυρκαϊαί, ἃς ὑπέστη. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι πλὴν τοῦ ἱεροῦ ἡ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν παρουσιάζει πάντα τὰ στοιχεῖα ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς ἤτοι κάτω κιονοστοιχίας, ὑπερῷα ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη καὶ ξυλίνην στέγην μετὰ φωταγωγοῦ. Μόνον δὲ ἀνατολικὸν στοιχεῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἄνω πεσσοστοιχία, ἥτις ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα.

Τὸ ἱερόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τὸ τριμερὲς ἱερὸν τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῶν θόλων καὶ δὴ ἡ μὲν κεντρικὴ ἀψὶς αὐτοῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου, οὗτινος ἡ στέγη θλᾶται ἐξωτερικῶς εἰς δύο βαθμίδας[3], (εἰκ. 1 καὶ 2) τὸ δὲ πρὸ αὐτοῦ ὀρθογώνιον τμῆμα διὰ σωζομένου εἰσέτι κυλινδρικοῦ θόλου, χαμηλὰ τοποθετημένου καὶ τέλος τὰ παραβήματα (πρόθεσις καὶ διακονικὸν) διὰ τρουλλίσκων[4] πλινθίνων, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν πεντατρούλλων ναῶν, οἵτινες συχνὰ συναντῶνται εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς ἄλλας βυζαντινὰς βασιλικάς, ὡς π. χ. τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Νικαίας[5], τὸν ἐν τῇ νησῖδι τῆς Πρέσπας ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου[6], τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴν τῶν Ταξιαρχῶν[7] (Ἰκισερὶφ τζαμὶ) κλπ.

Ἔχομεν λοιπὸν ἐν Σέρραις συνδυασμὸν κτιστῆς καμάρας ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ξυλίνης στέγης ἐν τῷ κυρίως ναῷ, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἠλείᾳ μονῆς τῶν Βλαχερνῶν[8], εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Μπρυώνη τῆς Ἄρτης[9] κλπ.

[1] Ἁγ. Δημήτριος καὶ Παναγία ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. IV.)

[2] Βασιλικὴ Μεσημβρίας Rachenov, Les églises de Mesemvria, Sofia 1932, σ. 4.

[3] Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ὡς π. χ. τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου, τὸν ἐν Μ. Χώρᾳ Ἀγρινίου, τὸν ἐν Σκριποῦ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὴν Μαυριώτισσαν τῆς Καστορίας κλπ.

[4] Οὐχὶ δὲ τυφλῶν ἀσπίδων (calottes), ὡς γράφει ὁ Millet, ἔ. ἀ. σ. 21.

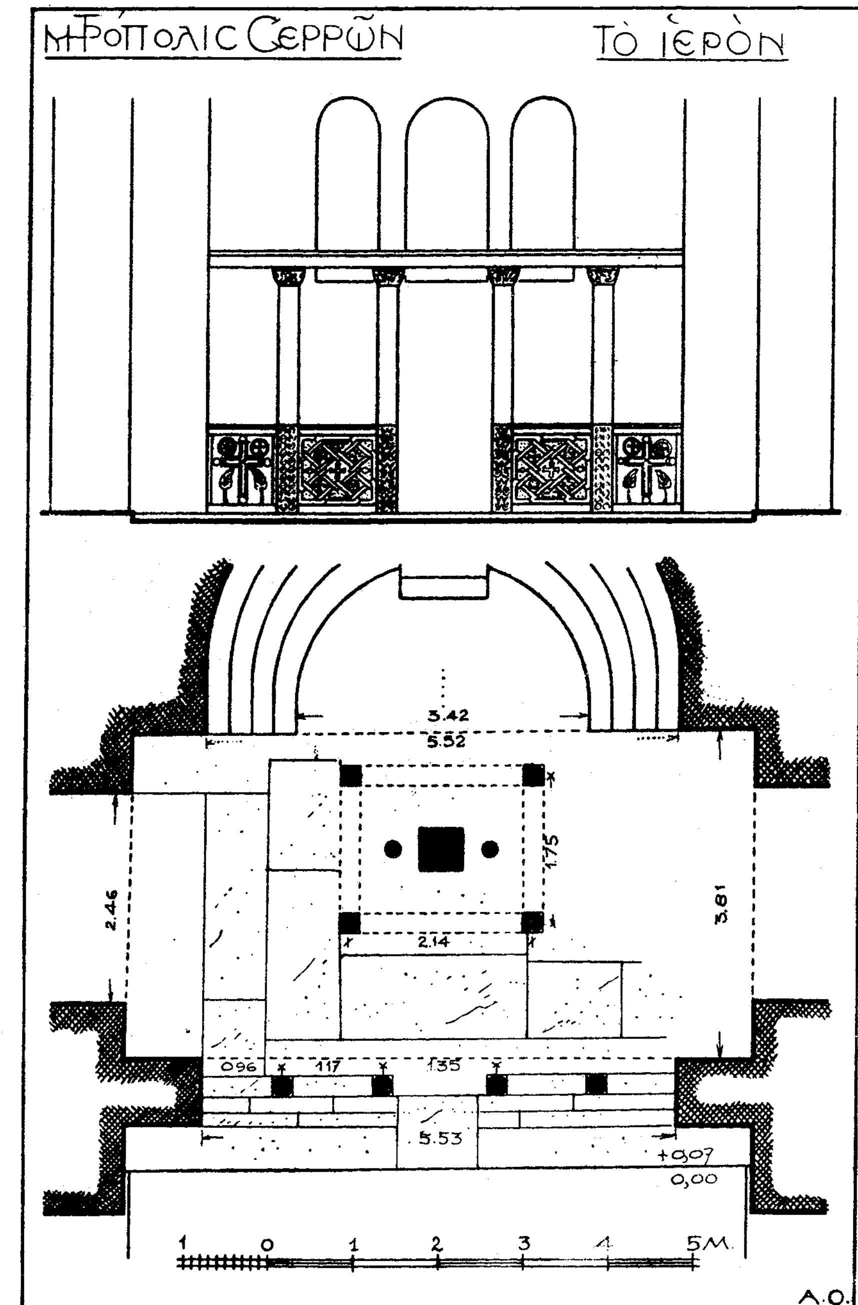
[5] N. Brounof, Échos d'Orient τ. 24 (1925) σ. 475

[6] Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschrift, XXX (1930) πίν. X εἰκ. 4.

[7] Millet, ἔ. ἀ. σ. 31 εἰκ. 15.

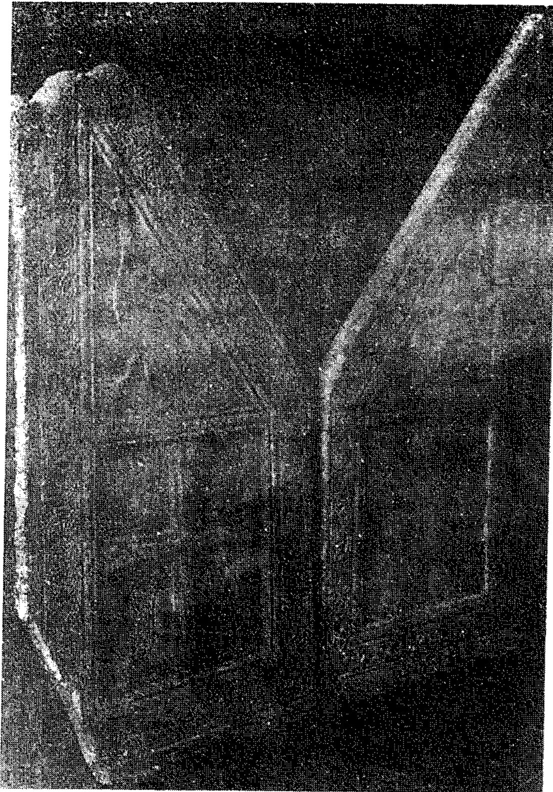
[8] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημερὶς 1923 σ. 8 εἰκ. 3.

[9] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 53.

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ μέσου ἱεροῦ καὶ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἐξετάζοντες ἤδη λεπτομερέστερον τὸ ἱερὸν παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ αὐτοῦ ἁψὶς (διαμ. 5.52 βέλος 3.52) ἔχει ἱκανῶς ὑπερυψωμένην μορφὴν (εἰκ. 5), διατρυπᾶται δ' ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ δὲν ἔχει μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους ἀλλὰ κτιστοὺς ἐκ πλίνθων πεσσίσκους. Εἶναι δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο ὑψηλὰ τοποθετημένον, διότι κάτωθεν αὐτοῦ ὑπῆρχε τὸ σύνθρονον ἤτοι τριπλῆ σειρὰ ὁμοκέντρων βαθμιδοειδῶν ἑδωλίων ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων κατελείπετο χῶρος προωρισμένος διὰ τὴν ὑψηλὴν καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου. Δύο ὁριζόντιαι ζῶναι διακόπτουσι καθ' ὕψος τὸν κύλινδρον τῆς ἀψῖδος· ἐκ τούτων ἡ μία (εἰκ. 2) εὑρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, εἶναι δὲ μαρμαρίνη καὶ ἔχει τομὴν τετάρτου κύκλου καὶ ὕψος 0.22 (εἰκ. 3) ἡ δ' ἑτέρα εἶναι λοξότμητος καὶ εὑρίσκεται εἰς τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2).

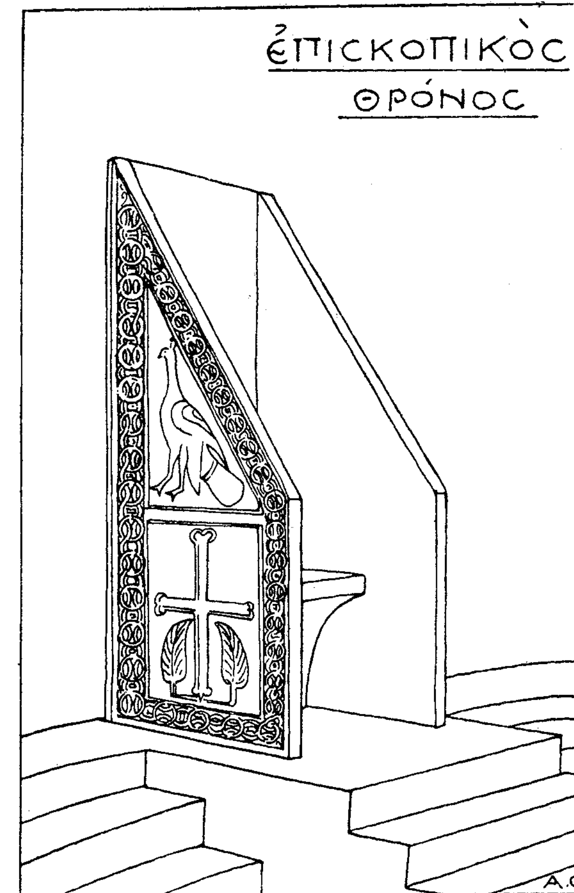
Εἰκ. 6. Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη.

Τῆς ἐπισκοπικῆς καθέδρας διετηροῦντο μέχρι τοῦ 1903 τὰ δύο μαρμάρινα πτερύγια, ἅτινα ἐφωτογράφησεν ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (εἰκ. 6). Ἐκ τούτων σήμερον σώζεται μόνον τὸ ἓν (δεξιὸν) καὶ τοῦτο δυστυχῶς τεθραυσμένον εἰς πλείονα τεμάχια [1].

Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἀπαρτίζονται ἐκ τραπεζιοσχήμων μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 6), πάχους 0.085 μ. κεκοσμημένων ἐπὶ τῆς μιᾶς των μόνον πλευρᾶς, ἧς ἡ μὲν ὀπισθία ἀκμὴ ἔχει μῆκος 2.15 μ. ἡ

[1] Τὸ πτερύγιον τοῦτο ἐσχεδίασε καὶ ὁ Chesnay (Monuments Piot X [1904] σ. 136 εἰκ. 17), ὅστις ὅμως δὲν διέκρινε φαίνεται καὶ τὸν ἐν τῷ κάτω πεδίῳ του ἀπεξεομένον σταυρόν.

δ' ἐμπροσθία μόνον 0.93 μ. τοῦ πλάτους ὄντος κάτω 0.95 μ. Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια τῶν πτερυγίων περιβάλλεται ὑπὸ ἑνιαίου πλαισίου παρακολουθοῦντος τὸ σχῆμα τοῦ πτερυγίου καὶ ἀποτελουμένου εἰς μὲν τὸ ἓν ἐξ ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 6), εἰς δὲ τὸ ἄλλο ἐξ ἑλικοειδοῦς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς μητροπόλεως Σερρῶν.

πλοχμοῦ μεθ' ἡμιφύλλων ἀκάνθης (;). Ἡ ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐπιφάνεια διαιρεῖται δι' ὁριζοντίας ταινίας εἰς δύο πεδία: ἓν περίπου τετράγωνον κάτω καὶ ἓν τριγωνικὸν ἄνω. Καὶ τὰ μὲν κάτω πεδία φέρουσιν ἐντὸς ἀνάγλυπτον σταυρόν [1], ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύονται κάτω ἀνὰ ἓν φύλλον ἢ μᾶλλον «δένδρον τοῦ παραδείσου» προσκλῖνον πρὸς τὸν σταυρὸν—θέμα συνηθέστατα

[1] Ὁ σταυρὸς τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου ἀπελαξεύθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διακρίνονται ὅμως σαφῶς τὰ ἴχνη του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου

ἀπαντώμενον ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ — τὰ δὲ ἄνω πεδία, ἤτοι τὰ τριγωνικά, κοσμοῦνται διὰ διαφόρου ἑκάτερον θέματος ἤτοι τὸ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου δι' ἀνορθουμένου παγωνίου, τὸ δὲ τοῦ δεξιοῦ διὰ ζώου στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ μικροῦ πρὸ αὐτοῦ πτηνοῦ (πέρδικος;).

Ἡ ἐργασία τῶν μὲν πλαισίων εἶναι ἐπιμελὴς καὶ ἄνετος, ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ τοῦ παγωνίου παρουσιάζει κάποιαν ἀκαμψίαν καὶ σχηματοποίησιν καίτοι τὸ θέμα τοῦτο πληροῖ ἐπιτηδειότερον τὸν τριγωνικὸν χῶρον ἀπὸ τὸ τοῦ ζώου μετὰ τοῦ μικροῦ πτηνοῦ, ἅτινα πάλιν παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν.

Τὸ παραπλεύρως σχέδιον (εἰκ. 7) παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σήμερον διαλελυμένου θρόνου. Μεταξὺ τῶν πτερυγίων ὑπῆρχε βεβαίως τὸ κάθισμα, πρὸ δὲ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ὑπῆρχον πεσσίσκοι. Ὁμοιόσχημα ἀλλὰ μετὰ διαφόρου διακοσμήσεως πτερύγια εὑρίσκοντο καὶ τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἐν Μελενίκῳ, Σμύρνῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. 3,142) καὶ ἀλλαχοῦ.

Ὁ θρόνος θὰ ἦτο πιθανώτατα τοποθετημένος εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθρόνου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν ἑδωλίων, ἦτο δέ προσιτὸς δι' ἰδιαιτέρας ἀξονικῆς κλίμακος ἐκ 5 βαθμίδων (ἀναβάθρας). Βραδύτερον—ἐπὶ τουρκοκρατίας—ὁ δεσποτικὸς θρόνος ἐτοποθετήθη ἔξω τοῦ τέμπλου, ἐν τῷ μέσῳ κλίτει, ἔνθα πρὸ τοῦ μεσαίου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας διατηρεῖται εἰσέτι τὸ δι' αὐτὸν προωρισμένον κτιστὸν βάθρον, οὗτινος αἱ διαστάσεις προσαρμόζονται πρὸς τὰς τοῦ θρόνου (ὅρα εἰκ. 2).

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πρὸ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ὀρθογωνίου χώρου ἵστατο ἡ Ἁγ. Τράπεζα ἀποτελουμένη ἐκ πλακὸς στηριζομένης ἐπὶ τριῶν στηριγμάτων ἤτοι ἑνὸς μεσαίου μαρμαρίνου κυβικοῦ ὑποβάθρου, εἰλημμένου ἐκ ρωμαϊκοῦ κτηρίου (postamentum ὕψους 0.68 μετὰ συμφυοῦς ἰωνικῆς βάσεως ὑψ. 0.19), καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικῶν, μαρμαρίνων ἐπίσης, κιονίσκων, διαμέτρου 0,18, ὧν σῴζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν κορμῶν (σωζ. ὕψ. 0.20 καὶ 0.07) ἐσφηνωμένα ἐντὸς τῆς καλυπτούσης τὸν χῶρον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως (εἰκ. 5).

Ἡ Ἁγ. Τράπεζα περιεβάλλετο καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ *κιβωρίου,* οὗτινος διετηρήθησαν κατὰ χώραν οἱ βατῆρες τῶν κιόνων, φέροντες τοὺς οἰκείους τόρμους προσηλώσεως. Ὡς δ' ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀποστάσεων τῶν τόρμων τούτων τὸ κιβώριον δὲν εἶχεν ἀκριβῶς τετράγωνον σχῆμα, ἀλλ' ἦτο μᾶλλον ὀρθογώνιον (εἰκ. 5) ὁμόλογον δηλαδὴ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον χῶρον, ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὁποίου ὠρθοῦτο. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὸ κιβώριον ἦτο ξύλινον ἢ μαρμάρινον· διότι τὰ σωζόμενα μαρμάρινα μέλη δὲν δυνάμεθα νὰ προσνείμωμεν εἰς αὐτὸ μετὰ περισσοτέρας βεβαιότητος ἢ εἰς τὸ τέμπλον, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον οὔτε τῶν τόξων του οὔτε τοῦ οὐρανίσκου του τεμάχια διετηρήθησαν.

Μεταξὺ τῶν φερουσῶν τὴν «θριαμβευτικὴν» ἁψῖδα παραστάδων ὠρθοῦτο τὸ μαρμάρινον *τέμπλον* τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔβαινεν, ὡς σύνήθως, ἐπὶ μιᾶς καὶ

μόνης χαμηλῆς βαθμίδος, ἐχούσης τὸ αὐτὸ καὶ ὁ στυλοβάτης τῶν κιονοστοιχιῶν ὕψος ἤτοι 0.07. Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιμήκων μαρμαρίνων πλακῶν, πλάτους 0.68, ἐφ' ὧν διακρίνονται οἱ τόρμοι τῆς προσηλώσεως τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου, καθ' ἃς ἀποστάσεις σημειοῦνται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 5). Κατὰ τὰς γενομένας τῷ 1938 ἐργασίας ἀποχωματώσεως τοῦ ναοῦ εὑρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ δύο μαρμάρινοι πεσσίσκοι μετὰ συμφυῶν ἀρραβδώτων κυλινδρικῶν κορμῶν,[1] πρὸς οὓς ἄριστα προσαρμόζονται δύο ὡραῖα λεβητοειδῆ κιονόκρανα (εἰκ. 8). Ἔχομεν κατὰ ταῦτα οὐ μόνον τὰς ἀκριβεῖς θέσεις ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου (2.66) ἐλλείποντος μόνον τοῦ ἐπιστυλίου. Τὸ τέμπλον δὲ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίμακος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἀσυνήθως ὑψηλὸν[2] ὁμοιάζον κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔνθα ἐπίσης, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη καὶ τὸ τέμπλον ὑψηλόν.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανα (ἄνω) καὶ πλὰξ ἐκ σαρκοφάγου.

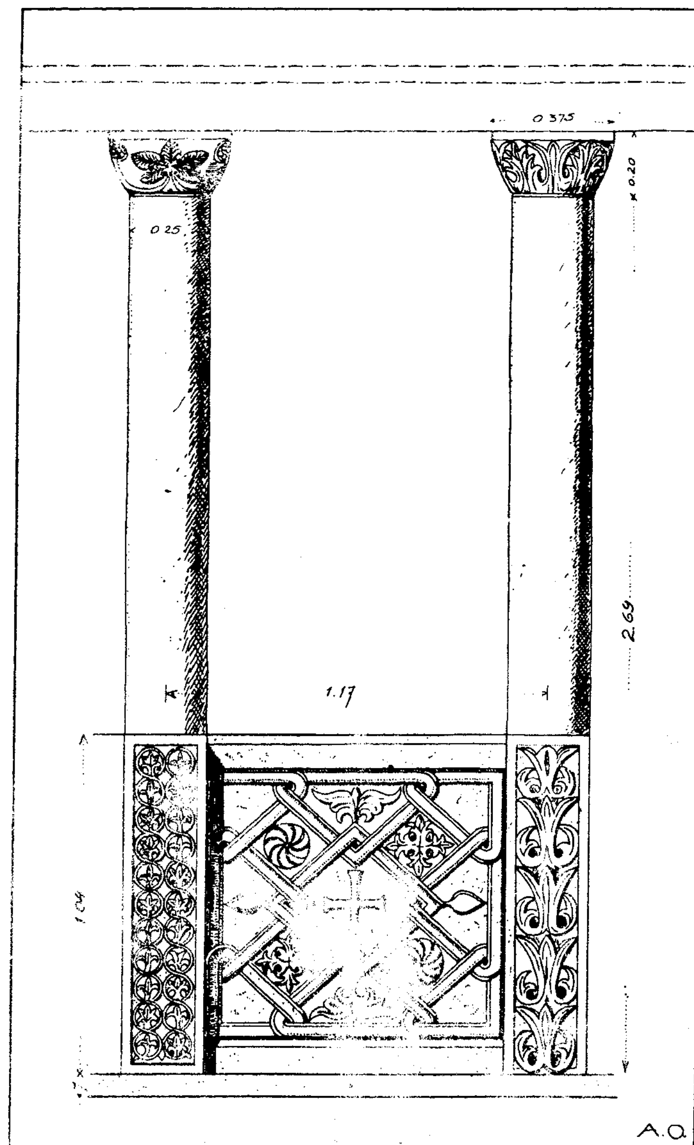
Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν διακόσμησιν τῶν στοιχείων τοῦ τέμπλου. Οἱ πεσσίσκοι (διαστάσεων 0.25×0.26×1.04 μ.) ἔχουσι κεκοσμημένην τὴν μίαν μόνον ἐκ τῶν τεσσάρων κατακορύφων αὐτῶν παρειῶν καὶ δὴ ὁ μὲν εἷς δι' ἐπαλλήλων ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 9) ὁ δ' ἕτερος διὰ δύο στηλῶν ἁλυσσοειδῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων τρίφυλλα καὶ πεντάφυλλα ἀνθέμια (εἰκ. 9) ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ πρώτου πεσσίσκου εἶναι καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἑτέρου τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 8), οὗτινος ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται διὰ φύλλων ἀκάνθης, ἐν ᾧ δευτέρου κιονοκράνου αἱ τέσσαρες πλευραὶ κοσμοῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου, ὧν ὁ μίσχος καμπυλούμενος ἀπολήγει εἰς γωνιαίους ἐσχηματοποιημένους βότρεις[3].

[1] Τοὺς κίονας τούτους, εὑρισκομένους πάλαι κατὰ γῆς ἐν τῷ Ἁγ. Βήματι, ἐθεώρησεν ὁ Παπαγεωργίου (ἔ.ἀ. σ. 249) ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν δυτικὸν νάρθηκα.

[2] Εἰς τοὺς τρουλλαίους, μικρᾶς κλίμακος βυζαντινοὺς ναούς, τὸ μέχρι τοῦ ἐπιστυλίου ὕψος τοῦ τέμπλου δὲν ὑπερβαίνει συνήθως τὰ 2.30 μ.

[3] Εἰκὼν τοῦ δευτέρου τούτου κιονοκράνου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 457.

Τὰ παρατιθεμένα σχέδια (εἰκ. 5 καὶ 9) παρέχουσιν ἀναπαράστασιν τοῦ

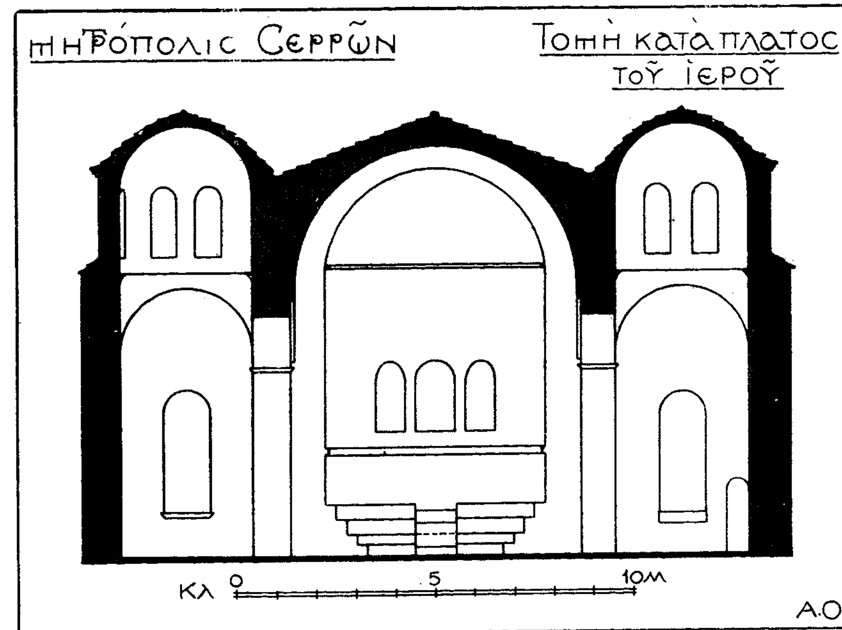
Εἰκ. 9. Τμῆμα τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαραστάσει.

τέμπλου, ἐν ᾗ ὡς θωράκια ἐχρησιμοποιήθησαν δύο τῶν ὑπὸ Chesnay[1] σχεδιασθέντων, μὴ σωζομένων δὲ πλέον κατὰ χώραν γλυπτῶν τεμαχίων.

[1] Monuments Piot X (1904) σ. 134 καὶ 135.

Τὰ παραβήματα. Τὸ κυρίως ἱερὸν συνεκοινώνει πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παραβήματα διὰ μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (πλ. 2,46 μ.). Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἑκατέρου τῶν παραβημάτων ἀνοίγεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου[1] ἀβαθὴς κόγχη, ἥτις ἐν τῷ διακονικῷ συνοδεύεται καὶ ὑπὸ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς μεταγενέστερον ἀνοιχθέντων κογχαρίων. (εἰκ. 2 καὶ 10) Πλίνθινοι τρουλλίσκοι, διατρυπώμενοι ὑπὸ τοξωτῶν παραθύρων στεγάζουσι, μέσῳ λοφίων, τὰ παραβήματα, ἅτινα ἐχωρίζοντο ἀπὸ τῶν κλιτῶν μόνον διὰ τοῦ τέμπλου.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 2 καὶ 10) οἱ

Εἰκ. 10. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς.

τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι χαμηλοί, τῆς κορυφῆς των ἐρχομένης εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην πρὸς τὴν κλεῖδα τοῦ πρὸ τῆς ἁψῖδος κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 10). Ἡ τοιαύτη ἀνατολικὴ ἀπόληξις τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ μελετημένη. Οἱ τροῦλλοι τοποθετηθέντες ἐκεῖ, εἰς χαμηλὴν σχετικῶς στάθμην δὲν χρησιμεύουσι μόνον εἰς τὸν ἐντονώτερον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κάλυψιν τῆς σχετικῶς μεγάλης ἐπιφανείας, ἥτις ἄλλως θὰ κατελείπετο κάτωθεν τῶν κεκλιμένων στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ μὴ προχωρήσωσι πρὸς ἀνατολὰς πέραν τῆς γραμμῆς,

[1] Οὐχι ἐξέχουσα ἡμικυκλικῶς, ὡς ἐνομίσθη (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ [1929] σ. 298).

εἰς ἣν φθάνει τὸ μέσον κλῖτος ἤτοι τῆς θριαμβευτικῆς ἁψῖδος. Διὰ τῆς ἐκεῖ δὲ μάλιστα τοποθετήσεως τῶν τρουλλίσκων ὁλοκληροῦται καὶ ἡ πυραματοειδὴς διάταξις τοῦ ὅλου ναοῦ, ἣν παρατηροῦμεν εἴς τε τὰ πλάγια (κλίτη χαμηλότερα) καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (νάρθηξ χαμηλότερος).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ αἱ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερῴων καὶ οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι γενόμεναι κατ' ἀναλογίαν ἄλλων μεσαιωνικῶν βασιλικῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης (Ἁγ. Ἀχιλλείου Πρέσπας, Σερβίων, Μεσημβρίας κλπ.). Δύσκολον εἶναι νὰ ὁρίσῃ τις τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· διότι οὗτος παρουσιάζει πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ [1] στοιχεῖα, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναβιβάσωσι τὴν κτίσιν του μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Ἐπειδὴ ὅμως ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μαρτυροῦντα βυζαντινοὺς χρόνους [2], φαίνεται πιθανώτερον νὰ ἐκτίσθη ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν κατεσκευάσθη καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου [3], αἱ δὲ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερῴων ὡς καὶ οἱ τρουλλίσκοι εἶναι πιθανώτατα προσθῆκαι τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

[1] Λίαν χαμηλὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημερινὸν ἔδαφος, μία καὶ μόνη εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, βαθμιδωτὴ ἐξωτερικῶς διαμόρφωσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τοποθέτησις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐπὶ στυλοβάτου, ἰωνίζουσαι βάσεις τῶν κιόνων, κοιλόκυρτα ὑφαψίδια τῶν τόξων κλπ.

[2] Μεγάλη ὑπερύψωσις τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐπιμήκης κτιστὴ καμάρα τοῦ ἱεροῦ κλπ.

[3] Millet, Art byzantin σ. 197 ἐν Michel, Histoire de l'art I, 1 (1905).

ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΜΑΤΑ ΕΚ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἐν τῷ 6^{ῳ} καὶ τῷ 7^{ῳ} τόμῳ τῆς «Θεολογίας» (1928 καὶ 1929) ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Κύριος Ἰεζεκιὴλ ἐπραγματεύθη, μετὰ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῷ σαφηνείας καὶ πολυμαθείας, περὶ τῶν ἐπὶ τῆς Πίνδου κατεσπαρμένων μονῶν, διαλελυμένων τε καὶ μή, ὡς καὶ τῶν ναῶν, ὧν ἐδημοσίευσε κυρίως τὰς ἐνδιαφερούσας κτιτορικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιθυμῶν ὅμως ὁ διακεκριμένος ἱεράρχης νὰ καταστήσῃ τὰ μνημεῖα τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας αὐτοῦ γνωστὰ καὶ ἀπὸ τῆς τεχνικῆς αὐτῶν πλευρᾶς εὐηρεστήθη νὰ μοι ἀναθέσῃ τὴν σχετικὴν αὐτῶν ἐξέτασιν, παρασχών μοι πρὸς τοῦτο ἀμέριστον τὴν ἠθικὴν καὶ ἄλλην αὐτοῦ συνδρομήν, ἐφ' ᾧ καὶ θερμὰς εὐχαριστίας καὶ ἐνταῦθα τῷ ἐκφράζω.

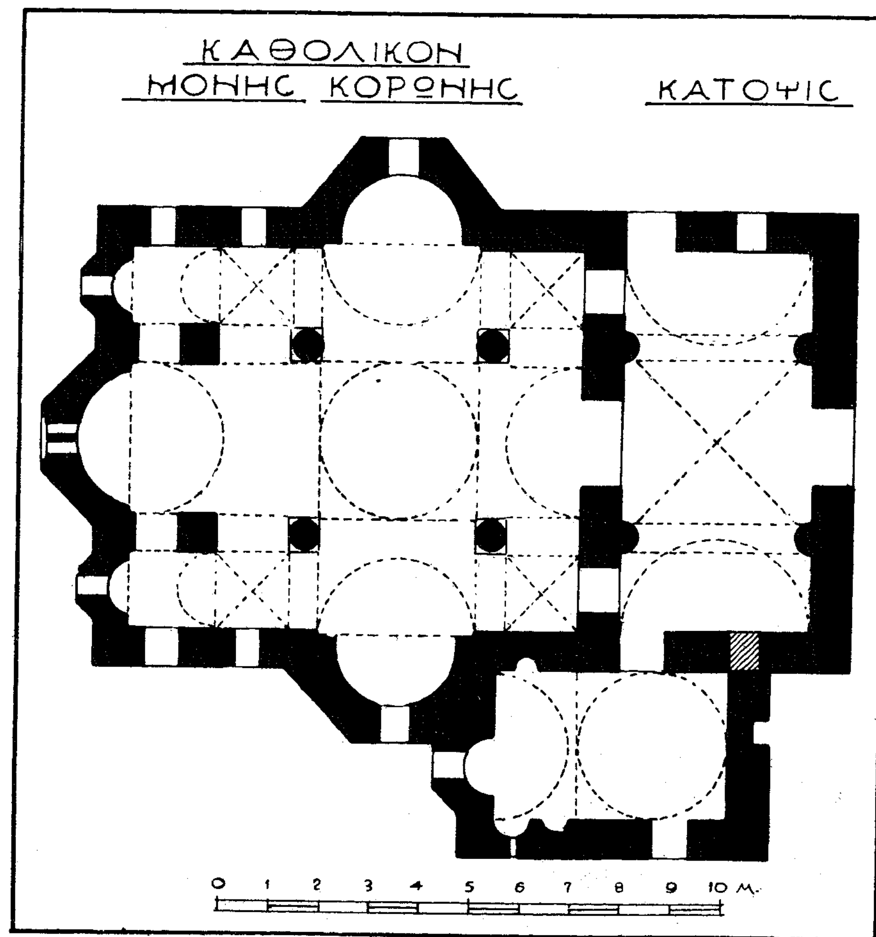
Ἐκ τῆς ἀνὰ τὴν Πίνδον βραχείας περιοδείας, ἣν ἐπεχείρησα τῇ συνοδείᾳ τοῦ σοφοῦ Ἱεράρχου κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰούλιον, θὰ παράσχω ἐνταῦθα τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα τεχνικῶς στοιχεῖα, μὴ εἰσερχόμενος εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν ἑνὸς ἑκάστου μνημείου—ἣν ἄλλως τε πλέον ἢ ἐπαρκῶς παρέσχεν ἐν τῇ μνημονευθείσῃ αὐτοῦ δημοσιεύσει ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος—τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα θὰ συνοδεύσω διὰ σχεδιογραφημάτων καὶ ἰδίᾳ διὰ φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων τῶν τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν παρὰ τοῦ συνοδεύσαντος ἡμᾶς εἰδικοῦ φωτογράφου Γεωργ. Τσίμα.

α) **Μονὴ Κορώνης.** Περὶ τῆς μονῆς ταύτης—ἣν καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχον ἐπισκεφθῆ—ἔγραψα ἤδη ἱκανὰ ἐν τῷ ΙΕ΄ τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (σ. 405-416). Τὸ καθολικόν της παρουσιάζει τὸν τετρακιόνιον ἀθωνιτικὸν τύπον, μετὰ προσκεκολλημένου κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν παρεκκλησίου (εἰκ. 1). Οἱ ἀθωνιτικοῦ σχεδίου ναοί, οἵτινες διακρίνονται τῶν κοινῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου διὰ τῆς κατὰ τὰ ἄκρα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ προσθήκης *χορῶν*, ἤτοι ἐξεχουσῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν, ἀπαντῶνται μὲν καὶ κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, προτιμῶνται ὅμως κατ' ἐξοχὴν διὰ καθολικὰ μονῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας [1], ὁπότε τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπετέλει τρόπον τινὰ τὴν

[1] Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΕ΄ σ. 407 σημ. 2, 3, 4.

ἑστίαν, ἀφ' ἧς μετελαμπαδεύετο ἡ τέχνη (Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Ζωγραφικὴ) ἀνὰ σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον (κυρίως Ἑλλάδα, Σερβίαν, Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν).

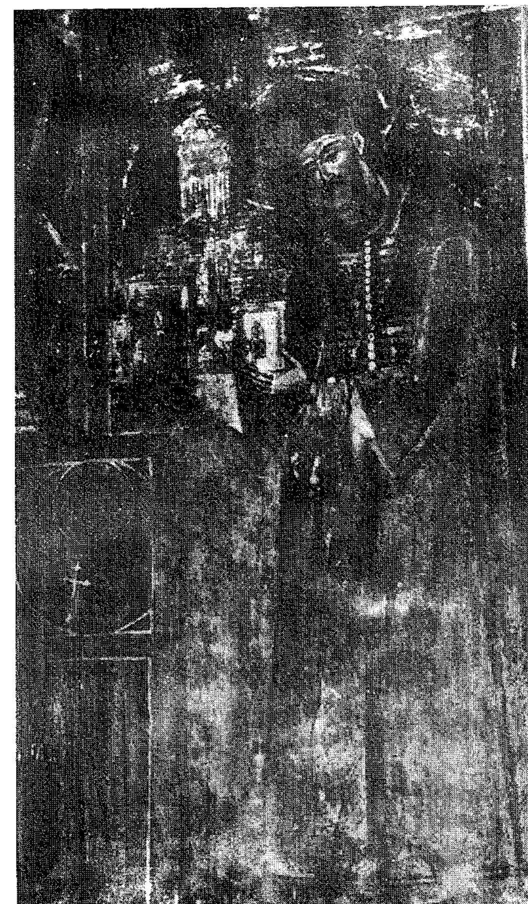
Ἐπὶ τῆς Πίνδου τὸ μετὰ χορῶν σχέδιον ἐφηρμόσθη εἰς πάντας τοὺς μετὰ

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης.

τρούλλου ναοὺς—μονοκλίτους τε καὶ τρικλίτους—παρὰ τοὺς ὁποίους ἐλάχιστα καὶ ἀσήμαντα εἶναι τὰ παραδείγματα καμαροσκεπάστων βασιλικῶν. Οὐ μόνον δὲ τοὺς χοροὺς ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ προσκεκολλημένα παρεκκλήσια, ἅτινα συνήθως ἀπαντῶνται εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὄρους, βλέπομεν προσηρτημένα εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τῆς Πίνδου, ὡς π. χ. ἐν ταῖς μοναῖς Κορώνης (εἰκ. 1), Πέτρας, Ρεντίνης κλπ.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης, αἵτινες, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφήν [1], ἐξετελέσθησαν τὸ 1587, κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν, ἣν ἄλλως τε ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν μεταβυζαντινῶν ἁγιογράφων τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ἄξιαι ἰδιαιτέρου λόγου τυγχάνουσιν αἱ εἰκόνες τῶν κτιτόρων, οὐ μόνον διότι παρέχουσι τὰς προσωπογραφίας τῶν ἀφιερωτῶν ἀλλὰ καὶ διότι πολλὰς μᾶς διδάσκουσι λεπτομερείας περὶ τῆς τότε ἐν χρήσει ἀμφιέσεως, καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς κλπ. Τρεῖς εἶναι τῶν ἀφιερωτῶν αἱ εἰκόνες ἐν τῇ Μονῇ Κορώνης. Δύο ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ φωτογραφίαι ἐκεῖναι δὲν ἦσαν ἐπιτυχεῖς ἀναδημοσιεύομεν αὐτὰς ἐνταῦθα (εἰκ. 2 καὶ 3) κατὰ πολὺ εὐκρινέστερα ἀπεικάσματα, προσθέτομεν δὲ καὶ τὴν τοῦ τρίτου (εἰκ. 4).

Εἰκ. 2. Ὁ νέος κτίτωρ τῆς μονῆς Κορώνης Ἀνδρέας Μποῦνος.

Ἡ εἰκὼν 2 εἰκονίζει τὸν «νέον κτίτορα τῆς μονῆς» Ἀνδρέαν Μποῦνον, ὅστις, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφήν, ἐχορήγησε τὴν δαπάνην πρὸς ἱστόρησιν τοῦ ναοῦ ἤτοι ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν διὰ χειρὸς τοῦ μοναχοῦ Δανιήλ. Ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν κρατεῖ ὁ νέος κτίτωρ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ὅπερ προσφέρει πρὸς τὴν ἀριστερᾷ καὶ ἄνω εἰκονιζομένην ἔνθρονον Θεοτόκον [2]. Ὁ δωρητὴς φορεῖ ὑπεράνω ὁμοιοχρώμου (uni) κυανοῦ, χειριδωτοῦ χιτῶνος, ποδη-

[1] Τὸ κείμενον ταύτης ὅρα ἐν Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΕ' σ. 409.

[2] Ταύτης ἐν τῇ εἰκόνι διακρίνεται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ θρόνου μετὰ ἐπ' αὐτοῦ προσκεφαλαίου.

ρες μεταξωτὸν ἐπανωφόριον (καφτάνι) πεποικιλμένον δι᾿ ἐνυφασμένων κλαδίσκων καὶ ἀνθέων (στόφα)[1] καὶ κομβούμενον πρὸ τοῦ στήθους διὰ πυκνοτοποθετημένων κομβίων ἑκατέρωθεν ἑκάστου τῶν ὁποίων εἶναι ἐπερραμμέναι σκοτεινοτέρου χρώματος ὁριζόντιαι ταινίαι (σειρίτια).

Εἰκ. 3. Ὁ κτίτωρ τοῦ παρεκκλησίου Ἀποστολάκης.

Ὁ Μποῦνος προσκλίνων ἐλαφρῶς τὴν γενειοφόρον κεφαλήν του, ἔχει αὐτὴν κεκαλυμμένην διὰ μεγάλου σφαιροειδοῦς σκούφου (καμελαυκίου) ἐνθυμίζοντος κάπως τὸ ἀνάλογον περίεργον κάλυμμα τοῦ ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου[2]. Ἀνάλογα καλύμματα κεφαλῆς βλέπομεν καὶ εἰς τοιχογραφίαν Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας[3] τοῦ ἔτους 1616.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ κτίτορος ἀπεδόθησαν μὲ φυσικότητα, ἡ δ᾿ ἔκφρασίς των ἀποπνέει πραότητα καὶ εὐλάβειαν.

Ὁ δεύτερος «νέος κτίτωρ» (εἰκ. 3) εἶναι ὁ «ἐκ χωρίου Βρανιανῶν[4] Ἀποστολάκη», ὅστις ἐδαπάνησε διὰ τὴν ἁγιογράφησιν τοῦ παρεκκλησίου συντελεσθεῖσαν πολὺ ἀργότερον τῆς τοῦ ναοῦ ἤτοι τὸ 1739, ὡς μᾶς διδάσκει ἡ ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ παρεκκλησίου σχετικὴ ἐπιγραφή[1]. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ τιμίου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ διὰ τοῦτο ὁ κτίτωρ, εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς ὁλόσωμος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατήν, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου, εἰκονιζομένου πτερωτοῦ καὶ κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν σταυροφόρον ῥάβδον του διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντος τὸν δωρητήν, ὅστις πάλιν φέρει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἔνδειξιν εὐλαβοῦς εὐχαριστίας.

¹ Ἀνάλογα ἦσαν τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀναφερόμενα βυζαντινὰ «ἀνθηρὰ ἀμφιάσματα» Opuscula 236, 64 (Tafel).

² Ὅρα εἰκόνα αὐτοῦ προχείρως παρὰ Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford. 1911 σ. 418 εἰκ. 245.

³ B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XVI, 1.

⁴ Τὰ Βρανιανὰ ἢ Βραγγιανὰ εἶναι χωρίον τῶν Ἀγράφων ὀνομασθὲν πιθανώτατα ἀπὸ κλάδου τινὸς τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Βρανάδων (πβλ. τὰ ἐν Χίῳ Βρανᾶ, Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου Β΄, 312). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐλειτούργει ἐν αὐτῷ σχολὴ (Τρ. Εὐαγγελίδου, Τὰ σχολεῖα ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Ἀθήναις 1936 τ. Α΄ σ. 276) ἐν ᾗ ἐδίδαξαν πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδη ἀναφερομένων καὶ ὁ αὐτόθι ἀποθανὼν Εὐγένιος Ἰωαννουλίου ὁ Αἰτωλὸς (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ΄, 80) καὶ ὁ τὸν βίον τούτου συγγράψας σοφώτατος ἐν ἱερομονάχοις Ἀναστάσιος Γόρδιος.

Ὁ Ἀποστολάκης εἰκονίζεται γενειοφόρος καὶ μακρόκομος, φορεῖ δ᾿ ἐσωτερικῶς μὲν ποδῆρες *ἀντερὶ* μετὰ ζώνης, ἐξωτερικῶς δὲ ποδῆρες ὡσαύτως ἐπανωφόριον ἢ *τζουμπέν*, ὑπέρυθρον ἑνιαίου χρώματος μετὰ παρυφῆς καὶ τραχηλέας ἐκ γούνης. Τοιαῦτα ἐπανωφόρια συνηθίζοντο κατά τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσι συμβόλαια[2] καὶ τοιχογραφίαι[3], μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας[4], ὅτε ἦσαν καὶ ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ μηλωτῆς, ὡς πάλιν ἐκ συμβολαίων διδασκόμεθα[5]. Καὶ σήμερον ἔτι εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἄνδρες καὶ γυναῖκες φοροῦσιν ἀκόμη τὸν τζουμπέν[6].

Τὸ κάλυμμα, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ Ἀποστολάκης, φαίνεται τρίχινον ἢ βελούδινον διαφέρει δ᾿ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον ἀπὸ τὸ τοῦ Μπούνου ἀφ᾿ ἑνὸς διότι εἶναι πεπιεσμένον, καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου διότι τὸ ἐσωτερικόν του ἦτο διαφορετικοῦ χρώματος καὶ ὕλης ἀπὸ τὸν γῦρον. Ὅμοια καλύμματα κεφαλῆς φέρουσι καὶ οἱ δωρηταὶ ἐπὶ μεταβυζαντινῆς (1681) εἰκόνος τοῦ Μουσείου Μπενάκη[7], ὡς καὶ ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς Μ. Βατσκόβου ἐν Βουλγαρίᾳ[8]. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἤρεμος καὶ γλυκεῖα, τὸ δὲ βλέμμα του δὲν στρέφεται πρὸς τὸν θεατήν, ὡς τὸ τοῦ Μπούνου, ἀλλ᾿ εἶναι προσηλωμένον εἰς τὴν ἀφιέρωσιν.

¹ Ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΕ΄ σ. 411 ἐκ παραδρομῆς ὡς χρονολογία ἱστορήσεως τοῦ παρεκκλησίου ἐτέθη 1735 δέον 1739.

² Οὕτω π.χ. εἰς συμβόλαιον τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰῶνος (Μ. Γεδεών, Byz. Zeitschrift V, 1896, 114) ἀναφέρονται *ἐπανωφόρια σκαλουρᾶτα μετὰ γούνης ἀλωπεκῆς*.

³ Ἅγ. Ἀνάργυροι Καστοριᾶς Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Δ΄ σ. 54 εἰκ. 31.

⁴ Οὕτω καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ (Βάτσκοβο, Ὁδηγ. Ἐθν. Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1923 εἰκ. 117 σ. 222 Protitch, Dénationalisation et renaissance de l'art bulgare á l'époque du joug turc, Sofia 1927 σ. 429) καὶ Ρουμανίᾳ, (Ghika Budeşti, Evolutia arhitecturii in Muntenia şi in Oltenia 1933 εἰκ. 308).

⁵ Ἀναφέρονται *«ντζουμπέδες διὰ μηλωτῆς ὑπενδεδυμένοι»* ὡς καὶ *«τζουμπέδες πολυτελέστατοι, χρυσοπάρυφοι καὶ ἀντερία»* (Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἁρμονία 1901 σ. 261).

⁶ Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 44 εἰκ. 31.

⁷ Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ μουσείου Μπενάκη, ἐν Ἀθήναις 1936 σ. 61 εἰκ. 10.

⁸ B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. LVI.

Μὲ πολὺ μεγαλυτέραν κατάνυξιν εἰκονίζεται προσφέρων ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονιζομένην ἔνθρονον μετὰ τοῦ παιδίου Ἰησοῦ Θεοτόκον ἄλλος κτίτωρ (εἰκ. 4) ὁ τῆς ἀμέσως κατωτέρω ἐξεταζομένης Μ. Πέτρας, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα μὴ διασωθείσης τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ δωρητὴς οὗτος, γενειοφόρος καὶ αὐτός, φορεῖ, ὡς ὁ Μποῦνος, ὑπεράνω χειριδωτοῦ, πεποικιλμένου ἀντερίου πολυτελὲς ἀχειρίδωτον καφτάνιον κοσμούμενον διὰ κεντητῶν φυλλοφόρων καὶ ἀνθοφόρων ἑλίκων. Τὴν κεφαλήν του καλύπτει πῖλος βελούδινος μετὰ γύρου ἐκ γούνης.

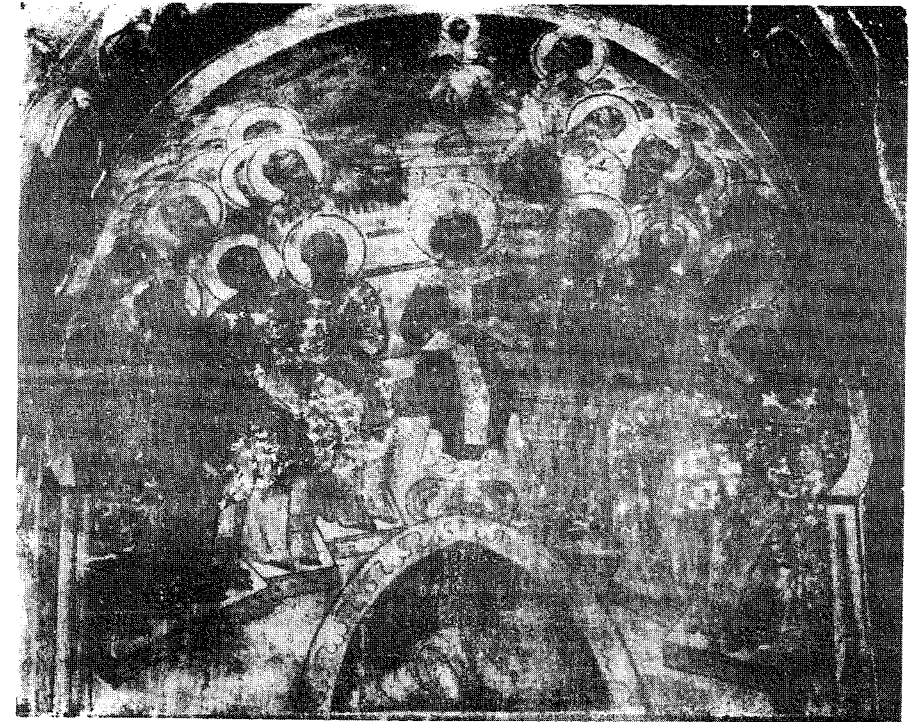

Εἰκ. 4. Ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν αἱ προσωπογραφίαι τῶν κτιτόρων δὲν ἀφίστανται τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μένουν καὶ αὗται πισταὶ εἰς τὴν παράδοσιν. Εἶναι εἰκόνες ἐκτελεσμέναι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν κανόνων καὶ τῆς αὐτῆς πρακτικῆς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι εἶναι ὀλιγώτερον ἐσχηματοποιημέναι, ὀλιγώτερον ἐπίσημοι καὶ μυστηριώδεις. Εἰς τὰς προσωπογραφίας ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ παρατήρησις

τῆς φύσεως ἀλλὰ ταὐτοχρόνως καὶ ἁπλοποίησις καὶ ἀφαίρεσις, ὅπως εἰς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας. Διὰ τοῦτο αἱ προσωπογραφίαι ἁρμονίζονται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας τοποθετούμεναι παραπλεύρως των.

Ἐκ τῶν λοιπῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν αἱ παραστάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων (εἰκ. 5 καὶ 6), αἵτινες εὑρίσκονται ἐν τῷ νάρθηκι. Τοιαῦται παραστάσεις συνηθίζονται μόνον

Εἰκ. 5. Ἡ Α ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴ σύνοδος.

ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἰδιαιτέρως δὲ προτιμῶνται κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ τὸν 17^{ον}, μαρτυροῦσαι περὶ τοῦ σεβασμοῦ, ὃν ἔτρεφεν ἡ ὑπόδουλος ἀνατολικὴ ἐκκλησία πρὸς τὰς μεγάλας ἐκείνας θρησκευτικὰς συνελεύσεις, δι' ὧν καθωρίσθη τὸ δόγμα καὶ ἐπατάχθησαν αἱ αἱρέσεις. Εἰδικὴ μελέτη περὶ τῆς εἰκονογραφίας τῶν Συνόδων ὑπάρχει μέχρι σήμερον μόνον ἡ τοῦ πατρὸς Salaville[1], εἰς ὃν ὅμως ἦσαν γνωστὰ μόνον τὰ ἐκ Βουλγαρίας παραδείγματα (Τυρνόβου καὶ Arbanassi). Εἰς ταῦτα δύναταί τις νὰ προσθέσῃ καὶ τὰς ἑξῆς παραστάσεις Οἰκου-

[1] Échos d'Orient τ. 25 (1926) 144-176.

μενικῶν Συνόδων: τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ [1], τῆς Τραπέζης τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους [2], τοῦ καθολικοῦ τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς Δοχειαρίου [3], τοῦ ἐν Deçani τῆς Σερβίας [4] ναοῦ, πολλῶν ἐν Ρουμανίᾳ ναῶν [5] καὶ τέλος τὰς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Κορώνης, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω ὁ λόγος.

Ἡ παράστασις τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (εἰκ. 5) εἰκονίζει καθήμενον ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν περιβεβλημένον τὴν βασιλικὴν στολὴν καὶ τὸ στέμμα καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς μικρὸν σταυρόν. Ἑκατέρωθεν τοῦ βασιλέως κάθηνται ἀνὰ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντες ἐν τῇ χειρὶ εὐαγγέλιον. Ὄπισθεν τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται παρὰ μὲν τὸν βασιλέα δύο σωματοφύλακες, ὧν διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαί [6], παρὰ δὲ τοὺς ἱεράρχας ἕτεροι πατέρες. Τόσον ὁ Κωνσταντῖνος, ὅσον καὶ οἱ ἱεράρχαι φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν τὸ φεγγίον τῆς ἁγιωσύνης. Ἐξαιρέσει δύο, ἤτοι τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος διακρινομένου ἐκ τοῦ ναυτικοῦ του πλεκτοῦ σκούφου καὶ ἑτέρου — Σύρου προφανῶς — ὅστις φορεῖ τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον, πάντες οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως εἰκονίζεται τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας ἤτοι ὁ Χριστὸς νεαρὸς ἱστάμενος ἐπὶ κυβικῆς ἁγίας τραπέζης μὲ ἐσχισμένον τὸν χιτῶνα, ὃν ἐπιδεικνύει πρὸς τὸν δεξιᾷ εἰκονιζόμενον Ἅγ. Πέτρον τὸν Ἀλεξανδρείας [7]. Ἡ παράστασις αὕτη σχετίζεται πρὸς τὸ θέμα τῆς Α΄ Συνόδου, ἥτις κατεδίκασε τὸν Ἄρειον, ὅστις καὶ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως κάτωθεν τόξου (φυλακῆς;) πρηνής. Τέλος εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ Α΄ σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ ἐπὶ Κωνσταντίνου κατὰ τοῦ Ἀρείου.*

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῆς ἀντιστοίχου τῶν Μονῶν Λαύρας καὶ Δοχειαρίου κατά τινας ἀσημάντους λεπτομερείας [8], εἰς τὰς γενικάς της ὅμως

[1] G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 77, 3.

[2] G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 140, 2 (1516).

[3] G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 239, 3 (1568).

[4] Vl. Petković, La peinture Serbe du moyen-âge, Beograd 1930, εἰκ. 115β καὶ 118β.

[5] J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie Paris 1928, Album πίν. LXX (Harlau) καὶ LXXXI (Suceviţa) *Buletinul comisiunii monumentelor istorice* (1917-1923) εἰκ. 286 καὶ 294 (Curtea din Arges). J. D. Stefanescu, Contribution à l'étude des peintures murales valaques, Paris 1928 πίν. III (Cozia).

[6] Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν (δεξιᾷ) εἶναι στρατιώτης, ὡς μαρτυρεῖ τὸ εἰδικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

[7] Ὅρα σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο τὴν μελέτην τοῦ G. Millet ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. II σ. 99 ἑ.

[8] Οὕτω π. χ. ἐν Ἁγ. Ὄρει ἔχομεν μόνον τὸν δεξιὸν στρατιώτην σωματοφύλακα, ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγ. Πέτρου δὲν ἵσταται ἐλεύθερος, ὡς ἐνταῦθα, ἀλλὰ κάτω-

γραμμάς, ὡς καὶ εἰς τὰς στάσεις τῶν ἱεραρχῶν καὶ τὰς κινήσεις των εἶναι ὁμοία. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ μοναχὸς ἁγιογράφος τῆς Κορώνης Δανιήλ, οὗτινος ἔργον εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μ. Κορώνης, ἢ ἀντέγραψεν ἀπ' εὐθείας τὰ ὀλίγῳ προγενέστερα ἔργα τῶν εἰρημένων μονῶν ἢ ἤντλησεν ἐκ κοινοῦ μὲ τοὺς ἁγιορείτας ζωγράφους προτύπου.

Σημαντικὰς ἀποκλίσεις παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπὸ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς τῆς Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων, οὐ μόνον διότι δὲν εἰκονίζει εἰς τὸ βάθος «ὀσπήτια καὶ ἐπάνωθεν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἔχει ἐν τῷ μέσῳ τὸν ὃν ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία «φιλόσοφον θαυμάζοντα, καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ τὸν ἅγ. Σπυρίδωνα ἱστάμενον ἔχοντα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα αὐτοῦ ἁπλωμένην πρὸς αὐτὸν εἰς δὲ τὴν ἄλλην σφίγγοντα τὴν κεραμίδα ἀπὸ τὴν ὁποίαν διέρχεται πῦρ καὶ ὕδωρ». Εἰκονίζει ἐπίσης ἡ ἡμετέρα παράστασις τὸν Ἄρειον πρηνῆ, ἐν ταπεινωτικῇ δηλονότι στάσει, ἐν ᾧ ἡ Ἑρμηνεία θέλει αὐτὸν «ἱστάμενον, μὲ ἱερατικὴν στολὴν καὶ θεωροῦντα τὰ πάντα περιφρονητικῶς», τὸν δὲ Ἅγιον Νικόλαον ῥαπίζοντα αὐτὸν καὶ τοὺς ὁμόφρονας τοῦ Ἀρείου καθημένους «οὐ μακρὰν τοῦ ἀπονενοημένου Ἀρείου», τέλος δὲ τὸν Ἅγ. Ἀθανάσιον «ἀγένειον, διάκονον ἔτι, καθήμενον ἐνώπιον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ γράφοντα τὸ «Πιστεύω». Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ Ἑρμηνεία βασίζεται ἐπὶ τελείως διαφόρου συνθέσεως, ἥτις θὰ ἐφηρμόζετο πιθανῶς κατὰ τὸν 14ον καὶ τὸν 15ον αἰῶνα, ἐν ᾧ ὁ ἡμέτερος ἁγιογράφος τοῦ 1587 ἀντιγράφει ἴσως μεταγενέστερον πρότυπον.

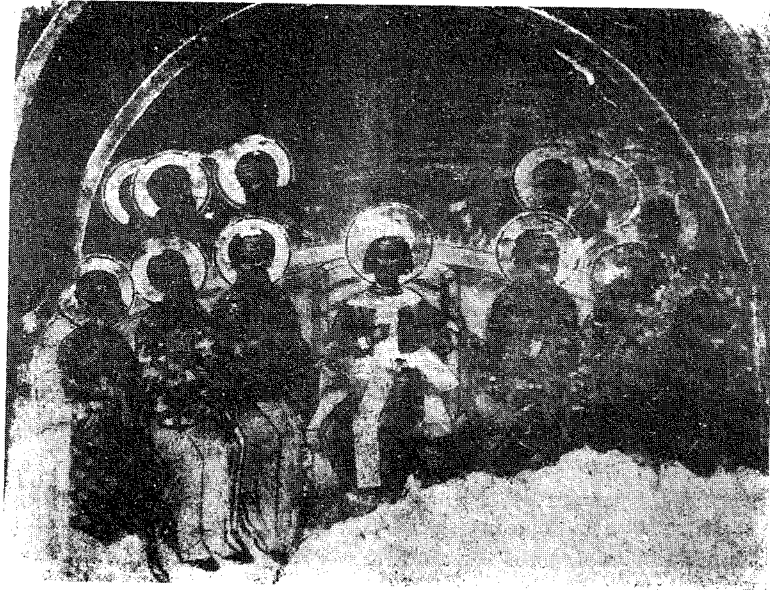
Ἡ δευτέρα παράστασις (εἰκ. 6), ἤτοι ἡ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπεδόθη μὲ πολὺ ὀλιγώτερα τῆς Α΄ πρόσωπα. Ἡ σύνθεσις εἰς τὰ γενικά της στοιχεῖα εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς Α΄ ἤτοι εἰς μὲν τὸν ἄξονα τῆς παραστάσεως κάθηται πάλιν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος (ὁ 6ος) ἐπὶ χωριστοῦ θρόνου ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ κάθηνται ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φέροντες πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς εὐαγγέλιον. Ὄπισθεν τοῦ βασιλέως εἰκονίζονται πάλιν οἱ δύο σωματοφύλακες, ὧν ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ἐνταῦθα ἀσκεπής. Ὄπισθεν δὲ τῶν ἱεραρχῶν ἵστανται ἄλλοι ἱεράρχαι μὲ τὰ φεγγία τῆς ἁγιωσύνης. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὀσπήτια μετὰ πύργων ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ Ζ΄ σύνοδος ἡ γέγονεν ἐν Νικαίᾳ τὸ δεύτερον ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης κατὰ τῶν ἠκονομάχων.* Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη συμπληροῦται δι' ἑτέρας γεγραμμένης εὐθὺς ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καὶ λεγούσης *ὑπῆρχον δὲ π(ατέρ)ες τξζ΄* (=367).

Ἡ παράστασις εἶναι καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Μονῆς Δοχειαρίου [1],

θεν κιβωρίου· ὁ Ἄρειος εἶναι πεσμένος πρὸς τ' ἀριστερά, ἐν ᾧ ἐνταῦθα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τέλος ἐν ᾧ εἰς τὰς ἁγιορειτικὰς τοιχογραφίας εἰκονίζονται εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος οἰκήματα, ἐνταῦθα ἔχουσι παραλειφθῆ.

[1] Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 239, 3.

ἣν πιθανώτατα ἀντέγραψεν ὁ ἁγιορείτης προφανῶς ἁγιογράφος τῆς Κορώνης. Ἀπὸ τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας διαφέρει ἡ ἡμετέρα παράστασις κατὰ τὰ ἑξῆς σημεῖα: α) ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν εἰκονίζεται, ὡς τὸν θέλει ἡ Ἑρμηνεία «παῖς», οὔτε συγκάθηται[1] μετὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης. β) Ὅτι οἱ πατέρες καὶ ὁ βασιλεὺς δὲν κρατοῦσι φορητὰς εἰκόνας, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία καὶ γ) ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως δὲν εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Καισαρείας γράφων «εἴ τις οὐ προσκυνεῖ τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὸν τίμιον σταυρόν, ἀνάθεμα». Ἑπομένως ὁ ἡμέτερος ἁγιογράφος ἤντλησεν ἀπὸ διαφορετικοῦ, μεταγενεστέρου πάντως, προτύπου ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Εἰκ. 6. Ἡ Ζ΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴ σύνοδος.

Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης εἶναι ἡ παριστῶσα φορητὴν εἰκόνα περιβεβλημένην διὰ πεποικιλμένου ὑφάσματος (εἰκ. 7) καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον καθημένην ὀκλαδὸν καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸν μικρὸν Χριστόν, πρὸς ὃν κλίνει τρυφερῶς τὴν κεφαλήν. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ κύλινδρον (rotulus) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς

[1] Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν ἐν τῇ Μητροπόλει τοῦ Μυστρᾶ παράστασιν τῆς Ζ΄ Συνόδου (Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 77 3) ἥτις καὶ κατ' ἄλλα σημεῖα προσεγγίζει πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας.

λαμβάνει ἀπὸ τοῦ καρποῦ τῆς χειρὸς τὴν Παναγίαν, ἐν ᾧ ἐκείνη θωπεύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλήν του. Ἐὰν θεωρήσῃ τις μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν θὰ εὕρῃ οὐδεμίαν διαφορὰν πρὸς τὴν στάσιν, ἣν συνήθως λαμβάνει ἡ Παναγία εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἢ τῆς Δεήσεως. Ἰδιάζων ὅμως ἐνταῦθα εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν κάθηται ἡ Παναγία ἤτοι οὐχὶ ἐπὶ θρόνου ἀλλ' ὀκλαδόν, ὡς δηλαδὴ συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ εἰς τὴν τοιαύτην δὲ στάσιν ἀπεικόνισις τῆς Θεοτόκου νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς τὸ ἐπίθετον, ὅπερ εὕρηται προσγεγραμμένον παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Παναγίας: *Ἡ Ἐπίσκεψις*, ὅπερ ὁ τεχνίτης θὰ ἠθέλησε νὰ ἑρμηνεύσῃ μὲ τὴν μεταγενεστέραν καὶ σημερινὴν ἔτι ἔννοιαν τῆς λέξεως, παρερμηνεύσας τὴν παλαιὰν αὐτῆς σημασίαν (βοήθεια, ἐπικουρία). Ὁπωσδήποτε ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μοναδικὴ καὶ ἅμα ἐνδεικτικὴ τῆς ἀναχρονιστικῆς ἀποδόσεως ἐν τῇ ζωγραφικῇ[1].

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας.

Παρουσιάζομεν ἐν τέλει καὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἀναχωρητοῦ Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου, (εἰκ. 8) εὑρισκομένην εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐντελῶς γυμνὸς καθήμενος ἐπὶ βράχου καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Κατὰ τὸν συναξαριστὴν[2] ὁ μάρτυς Μακάριος ἔζη ἐν σπηλαίῳ «ἐνδεδυμένος μὲ τὰς ἰδίας αὐτοῦ τρίχας· ἦσαν δ' αἱ τρίχες αὐτοῦ λευκαὶ ὡς ἡ χιών, τὸ δὲ δέρμα του σκληρὸν ὡς δέρμα χελώνης, τὰ δὲ γένειά του ἔφθανον ἕως εἰς τοὺς πόδας του». Ταῦτα πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδει ἡ ἡμετέρα εἰκών, ἥτις διαφέρει τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ μάρτυρος, διότι δὲν εἰκονίζει αὐτὸν ὄρθιον καὶ κατὰ μέτωπον (Νοβγορὸδ[3], Νάρθηξ μονῆς Βαρλαὰμ[4])

[1] Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τῆς Θεοτόκου, ἣν ἐδημοσίευσαν ὅ τε Kondakof (Ikonografia Bogomateri, Πετρούπολις 1914 καὶ 1915) καὶ ὁ Lichacef (Ἡ ἱστορ. σημασία τῆς Ἰταλοελληνικῆς ζωγραφικῆς παραστάσεων τῆς Θεοτόκου, Πετρούπολις 1911) δὲν ἀπαντᾶται τοιαύτη στάσις τῆς Παναγίας.

[2] Κ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστὴς μηνὸς Ὀκτωβρίου Ἀθῆναι 1895 σ. 399. Νικοδήμου, Συναξαριστὴς Ἀθῆναι 1868 τ. Α΄ σ. 155.

[3] Ph. Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 σ. 61.

[4] Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

ἀλλὰ καθήμενον καὶ μὲ στροφὴν περίπου τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατήν. Μόνον δὲ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου καὶ τῆς ἐν Ρουμανίᾳ Curtea din Arges [1] (14ον αἰ.) ἔχει ὁ ἅγιος στάσιν καθημένου. Ἐν γένει ἡ παράστασις τοῦ μάρτυρος ἀναχωρητοῦ Μακαρίου ἦτο λίαν ἀγαπητὴ τοποθετουμένη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν οὐ μόνον τῆς κυρίως Ἑλλάδος [1] ἀλλὰ καὶ τῆς Βουλγαρίας [2], τῆς Ρουμανίας [3] καὶ τῆς Ρωσίας [4].

Εἰκ. 8. Ὁ ἀναχωρητὴς Μακάριος ὁ Ῥωμαῖος.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου ἰδιαιτέρου λόγου ἀξία ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως τυγχάνει ἡ ἄνωθεν τοῦ βορείου παραθύρου εἰκονιζομένη παράστασις, ἥτις φέρει μὲν τὸν τίτλον «*ἀποκαθήλωσις*» (εἰκ. 9) ἐν ᾧ δὲν πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἀπὸ σταυροῦ καταβιβάσεως τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ περὶ ἑνὸς περιέργου κράματος τῆς δυτικῆς Pietà καὶ τῆς ἀποθέσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν τάφον. Πράγματι ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ εἰκόνι παρίσταται ἡ Παναγία καταβιβάζουσα μόνη τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν ἐντὸς μεγάλης σαρκοφάγου. Ὄπισθεν τῆς Παναγίας, εἰς τὸ βάθος, εἰκονίζεται ὁ σταυρὸς εἰς τὰ ἄκρα τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου εἶναι ἀκκουμβισμένα τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν ἡ λόγχη, δεξιᾷ δὲ ὁ κάλαμος μὲ τὸν σπόγγον. Πλήρης ἄλγους, ἐκφραζομένου δι' ἰσχυρᾶς τῶν ὀφρύων συσπάσεως, κρατεῖ ἡ Θεοτόκος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν νεκρὸν υἱόν της, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει εἰς κίνησιν δεήσεως· εἰς τὸν δεξιόν της ὦμον

[1] Buletinul comisiunii monumentelor istorice (1917-1923) εἰκ. 229.

[1] Μ. Βαρλαὰμ Μετεώρων, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Κορώνης.

[2] Βάτσκοβο (A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, πίν. V, c), Πογάνοβο (A. Grabar, ἔ.ἀ. πίν. LXIII).

[3] Dragomirna (J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie Paris 1928 σ. 159), Putna (J. D. Stefanescu, Nouvelles recherches sur l'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929 σ. 65) Voronet (Stefanescu, Nouv. Rech. κλπ. σ. 49) Roman (Stefanescu, Nouv. Rech. σ. 53).

[4] Νοβγορόδ (Ph. Schweinfurt, Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 σ. 61).

εἰκονίζεται ἐμπεπηγμένον ξίφος. Ἡ ὅλη σκηνὴ ἀναμφιβόλως αἰσθητοποιεῖ τὴν Θ΄ ᾠδὴν τὴν ψαλλομένην κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου τοῦ Μ. Σαββάτου «*Νῦν δέ σε, Θεέ μου, ἄπνουν ὁρῶσα νεκρόν, τῇ ῥομφαίᾳ τῆς λύπης σπαράσσομαι δεινῶς*» ἀλλὰ ταὐτοχρόνως καὶ τὸ κατὰ τὸ Μ. Σάββατον ψαλλόμενον γνωστὸν τροπάριον «*Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ* [1]

Εἰκ. 9. Τοιχογραφία τῆς ἀποκαθηλώσεως.

ὡς σαφῶς ὑποδηλοῖ ἡ ἑκατέρωθεν τῆς σαρκοφάγου γεγραμμένη ἐπιγραφὴ «*καὶ κάτω ἐν τάφῳ*».

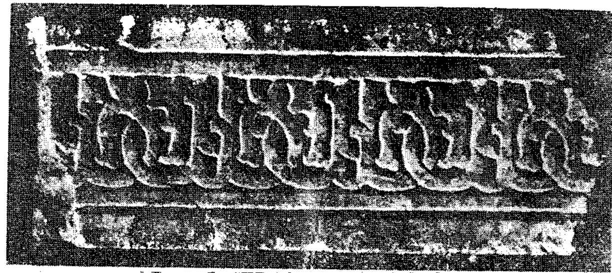
Ἡ ὅλη σύνθεσις, ἥτις τυγχάνει ἱκανῶς πρωτότυπος, συμπληροῦται διὰ τῶν κάτωθεν καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένων μορφῶν τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (εἰκ. 10).

Περαίνοντες τῶν περὶ τῆς μονῆς Κορώνης λόγον θὰ μνημονεύσομεν καὶ μαρμαρίνου γλυπτοῦ (εἰκ. 10) ἀποκειμένου ἐν τῇ αὐλῇ τῆς μονῆς καὶ φέροντος ὡραῖον ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένον ἐπιπεδόγλυφον κουφικὸν κόσμημα τοῦ «ἠνθισμένου» μεταγενεστέρου τύπου (13ον ἢ 14ον αἰ.) [2]. Πῶς εὑρέθη ἐν Κορώνῃ τὸ

[1] Ὁ κανὼν οὗτος συνετέθη παρὰ Μάρκου τοῦ ἐξ Ὑδροῦντος. Τριῴδιον, ἔκδοσις Ἀθηνῶν σ. 434 Α' ἔκδ. Βενετίας σ. 408 Α.

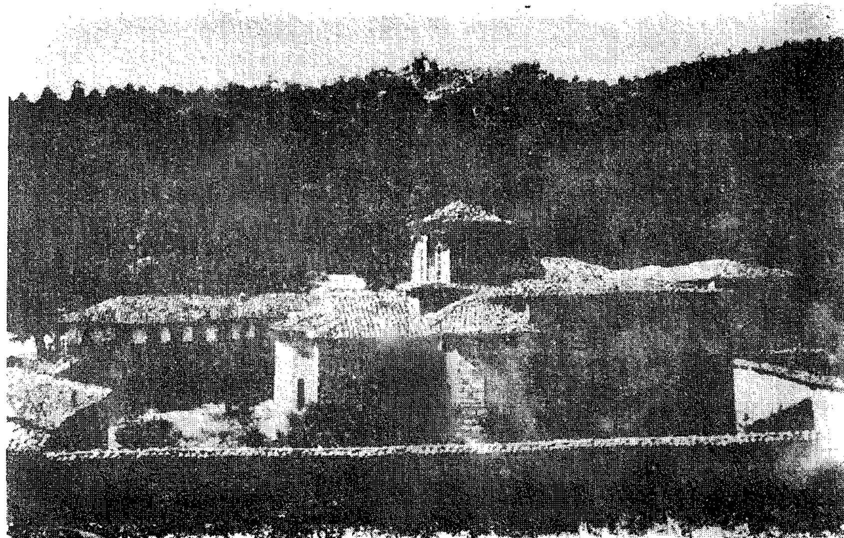
[2] Σχετικῶς πρὸς τὰς κουφικὰς διακοσμήσεις ὅρα τὸ ἄρθρον τοῦ Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις ἐν Πρακτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 57 ἑ.

πολὺ προγενέστερον τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ κόσμημα τοῦτο δὲν γνωρίζω. Ἴσως νὰ μετεκομίσθη ἄλλοθεν εἰς τὴν μονήν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Πάντως ἡ παρουσία του ἐν Θεσσαλίᾳ (ἐξ ἧς καὶ ἄλλα ἔχομεν δείγματα) μαρ-

Εἰκ. 10. Μαρμάρινον γλυπτὸν ἐν τῇ μονῇ Κορώνης.

τυρεῖ περὶ τῆς εὐρείας ἐξαπλώσεως τῆς κουφικῆς διακοσμήσεως ἀνὰ σύμπασαν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα.

Εἰκ. 11. Ἄποψις τῆς Μ. Πέτρας ἀπὸ Βορρᾶ.

β) **Μονὴ Πέτρας.** Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς μονῆς Κορώνης εὕρηται ἐντὸς δενδροφύτου χαράδρας ἀποκεκρυμμένη ἡ μονὴ τῆς Πέτρας, ὀνομασθεῖσα οὕτω ἀπό τινος ὀγκώδους μαστοειδοῦς ἀποφύσεως μετ' ἰσοπέδου

κορυφῆς, εὑρισκομένης παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Ἡ μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι σήμερον ἐγκαταλελειμμένη διακονουμένη ὑφ' ἑνὸς μόνον γέροντος μοναχοῦ. Τὸ καθολικόν της (εἰκ. 11) ἐκτισμένον διὰ κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν παραμεμιγμένων ποῦ καί που μετὰ τεμαχίων πλίνθων, ἔχει τὸν τετρακιόνιον ἀθωνιτικὸν τύπον (μετὰ χορῶν) φέρει δὲ πρὸς νότον προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα δὲ τοῦ Ἁγ. Ὄρους ἡ διακόσμησις δὲν ἁπλώνεται μόνον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν θόλων ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν συνδεόντων τὰς γεννήσεις τῶν θόλων ξυλίνων ἑλκυστήρων, οἵτινες εἶναι πεποικιλμένοι δι' ὡραιοτάτων ἀνθεμίων καὶ ροδάκων, ἐντελῶς ἀνατολικῆς ἐμπνεύσεως.

Εἰκ. 12. Ὁ ἅγ. Μελέτιος Ἀντιοχείας.

Δεῖγμα τῶν ἄλλως μετρίων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ προσάγω ἐνταῦθα τὴν ἐν τῷ ἱερῷ βήματι παράστασιν τοῦ Ἁγ. Μελετίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας (εἰκ. 12). Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι μία ἀπὸ τὰς καλυτέρας τοῦ ναοῦ. Μᾶς παρουσιάζει τὸν ζωγράφον τῆς Πέτρας πιστὸν τηρητὴν τῶν βυζαντινῶν τρόπων μὲ τὴν γραμμικὴν σύνθεσιν, τὴν σχηματικὴν μετάπλασιν τῆς φύσεως, τὴν ζωηρὰν ἐναλλαγὴν φωτὸς καὶ σκιᾶς. Τὸ σχέδιον τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι τέχνης αὐστηρᾶς, τὸ πνεῦμα της ἀσκητικόν, ἡ ἔκφρασις ὑποβλητικὴ μεγάλης ἱερότητος. Ἐπάνω εἰς καφὲ σκοτεινὸν προπλασμὸν ἔθεσεν ὁ ζωγράφος σάρκα ὑποκιτρίνην καὶ φῶτα κεραμόχροα. Ψιμμυθιὲς δὲν ὑπάρχουν. Αἱ λευκαὶ τρίχες τῶν κτενισμένων μαλλιῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν μακρῶν γενείων ἐξετελέσθησαν μὲ λεπτότατον χρωστῆρα. Τὰ ἄμφια τοῦ ἱεράρχου εἶναι δουλευμένα ἁπλᾶ, χωρὶς κανὲν πλάσιμον, ἐντελῶς διακοσμητικά, ἀλλ' ἡ εὐλογοῦσα δεξιὰ χεὶρ εἶναι ἄτεχνος καὶ χαλαρά, ἄνευ ἐκφραστικῆς γραμμῆς.

[1] Μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Πέτρας ὑπῆρχε καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. Α΄ σ. 563).

Μία ἐνδιαφέρουσα σύνθεσις εἰκονίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοίχωμα τοῦ ναοῦ, τὸ βλέπον πρὸς τὸν νάρθηκα, περὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου. Εἰκονίζεται ἐκεῖ εἰς μὲν τὸ ἄνω τῆς θύρας μέρος ἡ Θεοτόκος ὑποκάτω δ' αὐτῆς μεγάλη ἐνεπίγραφος δέλτος, ἐφ' ἧς δι' ὡραίων γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ τέλος ἔτι κατωτέρω, ἑκατέρωθεν τῶν ὀρθίων πλευρῶν τοῦ ἀνοίγματος, ἀνὰ μιὰ γονυκλινὴς μορφή, ἤτοι ἀριστερὰ μὲν ἑνὸς ἱερέως (εἰκ. 13) δεξιᾷ δ' ἑνὸς μοναχοῦ (εἰκ. 14). Ἀμφότεροι προσβλέπουσι μετὰ θερμῆς λατρείας τὴν ἄνω εἰκονιζομένην Θεοτόκον, πρὸς ἣν τείνουσι τὰς χεῖρας εἰς ἱκεσίαν εἰς ἣν φαίνεται ἀνταποκρινομένη ἡ ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου ἄνω γωνίας προβάλλουσα εἰς σχῆμα εὐλογίας χεὶρ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 13 καὶ 14).

Εἰκ. 13. Ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος.

Ἀλλὰ τίνες εἶναι αἱ δύο αὗται εὐλαβεῖς μορφαί; Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ μνημονευθεῖσα κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἥτις εἶναι κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος συντεθειμένη εἰς στίχους πολιτικοὺς δεκαπενταυλλάβους καὶ ἔχει οὕτω[1]:

† *Παντάνασσα πανύμνητε, Κυρία Θεοτόκε*
ὡς οὖσα χαριτόβρυτος, πηγὴ πασῶν χαρίτων,
τοὺς σὲ ποθοῦντας εὐσεβῶς σὺν τῷ ναῷ σου σκέπε,
φρούρει καὶ διαφύλαττε καμὲ τὸν εὐλαβῶς σε
καθιστορήσαντα καὶ τὸν ἐξ ὅλης [τῆς] καρδίας
ὅλον του τὸν ὄλβον περὶ σοῦ δαπανήσαντα δὲ
καὶ τὸν ἡγουμενεύοντα, ὧν τὰ ὀνόματα τοῦ μὲν ἱστοριστοῦ Κωνσταντῖνος, τοῦ δὲ ἡγουμένου Ἰάκωβος ἱερομόναχος ΑΨΠΘ', τοῦ δὲ πληρωτοῦ Παχώμιος μοναχός, τῶν δὲ ἑτέρων Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσένιος, Δοσίθεος, Δανιὴλ τῶν ἱερομονάχων, Μαρτίου.

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος κυρίου Ἰεζεκιὴλ ἐν Θεολογίᾳ Ζ', 42. Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις κατ' ἐλάχιστα μόνον σημεῖα διαφέρει τῆς τοῦ πρώτου ἐκδότου.

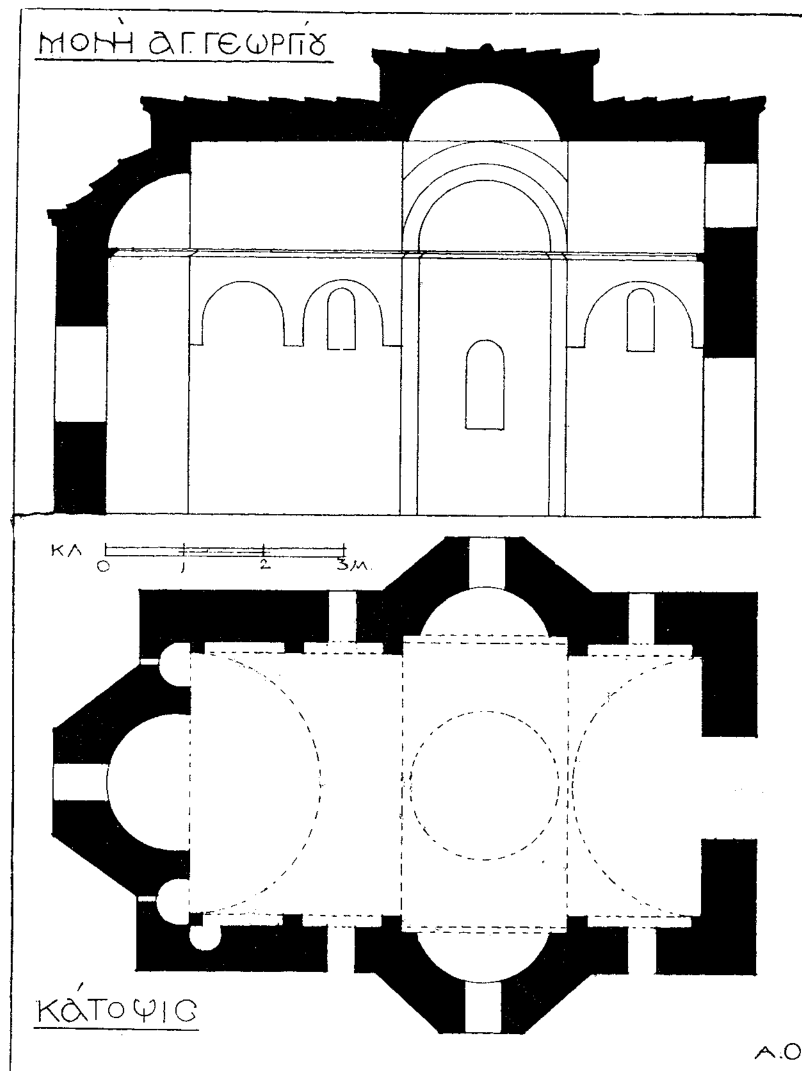
Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς λοιπὸν ταύτης μανθάνομεν: α) ὅτι ὁ *ἱστοριστής*, δηλαδὴ ὁ ζωγράφος, ὠνομάζετο Κωνσταντῖνος — οὗτινος δυστυχῶς δὲν ἀναγράφεται ἡ καταγωγὴ β) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει 1789 γ) ὅτι ἡγουμενεύων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίσεως ἦτο ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, μοναχοὶ δὲ ἐνασκούμενοι οἱ: Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσένιος, Δοσίθεος καὶ Δανιὴλ καὶ δ) ὅτι ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν *(πληρωτὴς)* ἦτο ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

Εἰκ. 14. Ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰκονίζονται σεβίζοντες τὴν Θεοτόκον ἑκατέρωθεν τῆς θύρας ἀριστερᾷ μὲν ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, δεξιᾷ δὲ ὁ μοναχὸς Παχώμιος. Ὁ πρῶτος (εἰκ. 13) θαυμασία βιβλικὴ μορφὴ ἐν ἐκστάσει τείνει τὰς χεῖρας εἰς δέησιν εὐλαβῆ. Ἀσκεπής, μὲ πάλλευκον μακρὰν κόμην πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ πάλλευκον ὡσαύτως προβάλλουσαν γενειάδα, εἶναι περιβεβλημένος τὸ ἱερομοναχικὸν ἔνδυμα, τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς του εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἐνταῦθα δημιουργουμένου κενοῦ (εἰκ. 13). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος ἐγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Οὐδεὶς προστρέχων ἐπὶ σοὶ κατῃσχυμένος.*

Ὁ δεύτερος, ὁ μοναχὸς Παχώμιος, (εἰκ. 14) μὲ βραχεῖαν μέλαιναν γενειάδα, ἐνδεδυμένος τὸ σφικτούριον καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κουκούλλιον, ἔχει πρὸ αὐτοῦ χαμηλὸν ἀναλόγιον, ἐφ' οὗ ἀνοικτὸν βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Ἐπάκουσόν μου δέσπ*(οτα ἡ—οινα). Καὶ εἰς ταύτης τῆς εἰκόνος τὸ ἄνω μέρος ἐγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: *Κύριε, δώρησαί μοι κλαυθμόν.*

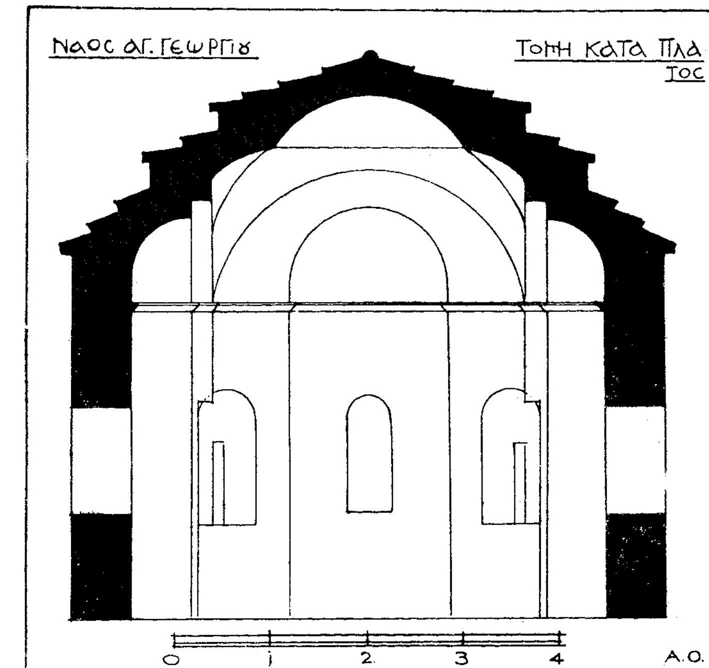
Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. ἁγ. Γεωργίου.

γ) **Μονὴ Ἁγ. Γεωργίου,** παρὰ τὸ Μουζάκι[1]. Ἡ μικρὰ αὕτη μονὴ εἶναι ἱδρυμένη ἐπὶ τῆς βουνώδους ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ εἰς

[1] Ἐπειδὴ παρὰ γειτονικὸν τῇ μονῇ σπήλαιον ἐγεννήθη τῷ 1782 ὁ στρατάρχης τῆς Ρούμελης Γεώργιος Καραϊσκάκης ὑπὸ καλογραίας ὑπηρετούσης ἐν τῇ μονῇ, ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος εἶχε προτείνει εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον, ὅπως ἡ μονὴ ὀνομασθῇ «Ἱερὰ μονὴ Ἁγ. Γεωργίου Καραϊσκάκη». Ἡ πρότασις ὅμως αὕτη ἀπερρίφθη ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πβλ. Θεολογίαν, Ζ΄, 28.

ἀπόστασιν ὀλιγωτέραν τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου Μουζάκι τοῦ τέως δήμου Γόμφων. Περικλείει κομψόν, καλῶς διατηρημένον μικρὸν καθολικόν, ὅπερ παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὄχι τόσον ὡς πρὸς τὸ γενικὸν σχέδιον, ὅπερ ἐμφανίζει τὸν μονόκλιτον ἀθωνιτικὸν τύπον (εἰκ. 15), ὅσον ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς καλύψεως, ὅστις εἶναι, διὰ τὴν Ἑλλάδα τοὐλάχιστον, ἀσυνήθης.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 15) καὶ τῶν κατὰ

Εἰκ. 16. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. ἁγ. Γεωργίου.

μῆκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 15 καὶ 16) ὁ ναὸς κατά τε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμῆμα καλύπτεται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἵτινες ὅμως δὲν προεκτείνονται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἀλλὰ καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια ἐξέχοντα τῆς ἐπιφανείας τῶν τοιχωμάτων κατὰ 0.15 μ. Ἐλαττοῦται ἑπομένως τὸ πάχος τῶν ἀντιστοίχων τοίχων εἰς τὸ κάτω μέρος κατὰ 0.15. Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης οὐ μόνον αὐξάνεται ἐσωτερικῶς ὁ ὠφέλιμος χῶρος τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ αἰσθητικώτερον διαμορφοῦται ἡ ἐπιφάνεια τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων διὰ τῶν τοξυλλίων, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς τοξωτὰ πλαίσια τῶν κάτωθεν ζωγραφουμένων εἰκόνων. Μεταξὺ τῶν καμαρῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος παρεμβάλλεται στενὴ ἐγκαρσία λωρὶς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τοὺς ἑκατέρωθεν χορούς, ἥτις καλύπτεται διὰ χαμη-

λωμένου τυφλοῦ θόλου βαίνοντος ἑκατέρωθεν ἐπὶ σφαιρικῶν τμημάτων, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ κατὰ πλάτος τομὴ (εἰκ. 16). Ἐξωτερικῶς ὁ ἐπέχων θέσιν τρούλλου τυφλὸς σφαιρικὸς θόλος περιβάλλεται ὑπὸ τοιχώματος, σχηματιζομένου οὕτω ἐλαφρῶς ἐξέχοντος οἰκίσκου καλυπτομένου διὰ δικλινοῦς στέγης. Ὁμοιάζει ἑπομένως ὁ ναὸς κατὰ τοῦτο πρός τινας σταυρεπιστέγους [1] ναοὺς καὶ ἰδίᾳ πρὸς τοὺς μετὰ τρουλλοκαμάρας [2].

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἔσχε μεγάλην διάδοσιν ἀνὰ τὰς μονὰς τῆς Πίνδου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Κατουσίου [3], εἰς τὸ τῆς Μ. Βραγιανῶν [4], εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐκκλησίαν τῆς Μ. Σπηλιᾶς [5], ὡς καὶ εἰς τὸν παρὰ τὸ χωρίον Μεσενικόλαν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος [6]. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα τὸ σύστημα τοῦτο τῆς καλύψεως δὲν συνήντησα ἀλλαχοῦ μέχρι σήμερον· βεβαίως εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας συναντᾶται συχνὰ ἡ περίπτωσις τῆς τοποθετήσεως μικροῦ τρούλλου ἐπὶ μονοκλίτων καμαροσκεπάστων βασιλικῶν, ἀλλ' εἰς ταύτας τὰ μεταξὺ τοῦ τρούλλου καὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοιχώματος τοῦ ναοῦ κενὰ καλύπτονται συνήθως διὰ μικρῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν βαινουσῶν ἐγκαρσίως πρὸς τὰς μεγάλας [7], ἐν ᾧ ἡ ἐνταῦθα ἐφαρμοσθεῖσα λύσις εἶναι πολὺ κομψοτέρα, διότι ἡ συνένωσις τοῦ ἐν τῷ μέσῳ σφαιρικοῦ θόλου πρὸς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν χορῶν τελεῖται ὁμαλώτατα διὰ τῆς παρεμβολῆς τῶν σφαιρικῶν τμημάτων. Ποῦ τὸ πρῶτον ἐφηρμόσθη ἡ λύσις αὕτη δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Πάντως ὁ πρωτομάστορας ποὺ τὴν ἐφήρμοσε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν ἴδῃ ἐφηρμοσμένην εἰς μεγάλην κλίμακα εἰς μουσουλμανικὰ τζαμιά [8]. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι συχνὴ χρῆσις της

[1] Π. χ. πρὸς τὸν ναὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς τῆς Ἄρτης (Ἀρχεῖον βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' σ. 75 εἰκ. 6.

[2] Ναὸς Ταξιαρχῶν Αἰγίου Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 579 εἰκ. 4 ναὸς Ταξιαρχῶν Πολυγώνου Orlandos, ἔ. ἀ. σελ. 580 εἰκ. 5, Παναγία Λεβιδίου Orlandos ἔ. ἀ. σ. 581 εἰκ. 6. Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος Α. Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας ἐν Ἀθήναις 1922 σ. 38 εἰκ. 26.

[3] Θεολογία Ζ', 45.

[4] Θεολογία ϛ', 142.

[5] Ἀρχιμανδρ. Λουκ. Δεπουντῆ, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μ. Σπηλιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 34 εἰκ. 10.

[6] Τοῦτον δημοσιεύομεν κατωτέρω.

[7] Οὕτω π. χ. ἐν Ἁγ. Ἐλεούσῃ Συκαμίνου (Ὀρλάνδος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ὠρωποῦ καὶ Συκαμίνου Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τ. Δ (1927) σ. 43 εἰκ. 17) Ἅγ. Ἀνδρέας παρὰ τὸν Λούσιον (Α. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 71 εἰκ. 8) Ἁγ. Γεώργιος Σοφικοῦ (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σ. 58 εἰκ. 5 σ. 59 εἰκ. 6).

[8] Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐπικαλύψεως ἐφηρμόσθη καὶ εἰς πολλὰς μοναστηριακὰς ἑστίας (μαγειρεῖα) τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 68, 69, 71.

ἐγένετο εἰς τὰ Βαλκάνια ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Οὕτω π. χ. τὴν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὴν Παλαιὰν Σερβίαν [1] καὶ Βουλγαρίαν [2]. Ἐπίσης τυφλοὶ τροῦλλοι ἐπὶ μονοκλίτων βασιλικῶν μετὰ ἢ ἄνευ χορῶν, εἶναι συχνοὶ καὶ ἐν Σερβίᾳ [3], ἰδίᾳ ὅμως ἐν Ρουμανίᾳ [4], ἔνθα οἱ ναοὶ καλύπτονται δι' ὑψηλῶν δικλινῶν ξυλίνων στεγῶν, ὑπὲρ τὰς ὁποίας ἐλάχιστα προβάλλει ὁ δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ ναοῦ τροῦλλος. Ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πυκνὰς σχέσεις τῶν χωρίων τῆς Πίνδου πρὸς τὴν Ρουμανίαν, εἰς ἣν ἐξενιτεύοντο πολλοὶ Θεσσαλοὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκεῖθεν ἕλκει τὴν προέλευσιν ὁ τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος τῆς Μ. Ἁγ. Γεωργίου.

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικήν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διακόσμησιν παρατηροῦμεν, ὅτι, ὡς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. τῆς Πέτρας, οὕτω καὶ τὸ τῆς Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἶναι κατάκοσμον διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες μάλιστα εἶναι καὶ χρονολογημέναι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1657, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος, παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, γεγραμμένη χρονολογία: *ἔτη ΖΠΞΕ'*.

Εἰκ. 17. Ὁ ἁγ. Γεώργιος μὲ στολὴν ἀνωτέρου τιτλούχου τῆς αὐλῆς. Τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα διακοσμή-

[1] Καμενίτσα G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 σ. 75 εἰκ. 73-74 G. Boscović, Starinar VIII-IX (1933-34) σελ. 28.

[2] Poganovo A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 338 Th. Schmitt, Byz. Zeitschr. XVII (1908) σ. 122. Καθολικὸν Μ. Ἀρχαγγέλου (17ου αἰ.) A. Protitch, L'architecture religieuse bulgare, Sofia 1924 σ. 57 εἰκ. 55.

[3] Mlado Nagoricino (M. Vasich ἐν Mélanges Diehl τ. II σ. 234 εἰκ. 5, 6)

[4] Bladesti, (Ghika Budeşti, Evolutia arhitecturii in Muntenią şi in Oltenia 1931 εἰκ. 102), Campu Lung (ὁ αὐτὸς εἰκ. 115) Plataresti (εἰκ. 167), Balteni (εἰκ. 356), Curtea din Arges (εἰκ. 365) Calinesti (εἰκ. 387). G. Bals, Bisericile Moldovenesti 1933, εἰκ. 146, 160, 173, 179, 184, 197, 222, 358, 362 κλπ.

σεως ἀκολουθεῖ τὸν γενικὸν κανόνα, ὅστις ἐπεκράτησεν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἤτοι τῆς κατ' ἐπαλλήλους ὁριζοντίας ζώνας διατάξεως. Καὶ ἐν μὲν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ, ἀρχομένῃ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀπεικονίσθησαν κατὰ παράταξιν ὁλόσωμοι ἅγιοι καὶ δὴ ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ἱεράρχαι [1] καὶ διάκονοι [2] ὡς καὶ οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐντὸς δὲ τῶν χορῶν καὶ παρ' αὐτοὺς στρατιωτικοὶ ἰδίᾳ ἅγιοι [3], οἵτινες, ἄνευ ἐξαιρέσεως, ἀντὶ τῆς στρατιωτικῆς φέρουσι πλουσίας στολὰς μεγιστάνων τῆς αὐλῆς [4] (εἰκ. 17 καὶ 21) — καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος καὶ παρ' αὐτὸ οἱ βασιλεῖς ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, ἰατροὶ [5] ἅγιοι καὶ ἀσκηταὶ [6] ὅσιοι, ἐν οἷς καὶ ὁ τοπικὸς νέος ὁσιομάρτυς Δαμιανὸς (ΒΔ γωνία) εἰκονιζόμενος κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον (μὲ κομβοσχοίνια καὶ κουκούλλιον), καθ' ὃν βλέπομεν αὐτὸν ἀργότερον εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Κορώνης [7]. Πρὸς τούτοις εἰς τὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου τοιχώματα εἰκονίζονται ἐσωτερικῶς, ὡς συνήθως, ὁ φύλαξ τῆς εἰσόδου ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ συμμετρικῶς πρὸς αὐτὸν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

Ὑπὲρ τὴν σειρὰν τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ἀκολουθεῖ στενὴ ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων, μεθ' ἣν ἐπί τε τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων καὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν θόλων εἰκονίζονται αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ ἑορταί. Καὶ αἱ μὲν ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων καὶ τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεις [8] ἐσχεδιάσθησαν εἰς σχετικῶς μεγάλην κλίμακα, ἐν ᾧ τοὐναντίον αἱ ἐπὶ τῶν

[1] Οἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ βαίνουσαν πρὸς τὸ διακονικόν: Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος, Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος, Νικόλαος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

[2] Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

[3] Γεώργιος ὁ τροπαιοφόρος, Θεόδωροι Τήρων καὶ Στρατηλάτης, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Μερκούριος, Προκόπιος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Νέστωρ, Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ, Δημήτριος, Τρύφων.

[4] Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους τῆς Μ. Κορώνης, ὧν δεῖγμα προσάγομεν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 17) φέροντος πλουσίαν χλαμύδα πεποικιλμένην διὰ δικεφάλων ἀετῶν. Τὰ τοιαῦτα ἐνδύματα ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *ἀετοὶ* ἢ *ἀετάρια* πβλ. καὶ Ἀρχ. τῶν βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Δ' (1938) σ. 104.

[5] Ὁ Ἅγ. Παντελεήμων.

[6] Ἠλίας ὁ Θεσβίτης, Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Σάββας, Εὐθύμιος, Ἀντώνιος.

[7] Εἰκόνα του ἐδημοσίευσεν ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ ὁσίου, ἣν ἐξέδωκε.

[8] Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, ἐπὶ δὲ τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν χορῶν ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς νότον καὶ ἡ εἰς Ἅδου Κάθοδος (Ἀνάστασις) πρὸς βορρᾶν.

καμαρῶν εἰς μικροτέραν, τοποθετηθεῖσαι ἐντὸς ὀρθογωνίων, εἰς ἃ διῃρέθη ἡ ἐπιφάνεια τῶν θόλων, 16 μὲν τὸν ἀριθμὸν ἡ ἀνατολική, 12 δὲ ἡ δυτική [1]. Τὰ ὀρθογώνια δὲ ταῦτα ἑκάστης τῶν καμαρῶν χωρίζονται εἰς δύο ὁμάδας διὰ τῆς παρεμβολῆς κατὰ τὴν κλεῖδα στενῆς ζωφόρου στηθαρίων Δικαίων καὶ Πατριαρχῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ τυφλοῦ τρούλλου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν σφαιρικῶν τμημάτων. Ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ

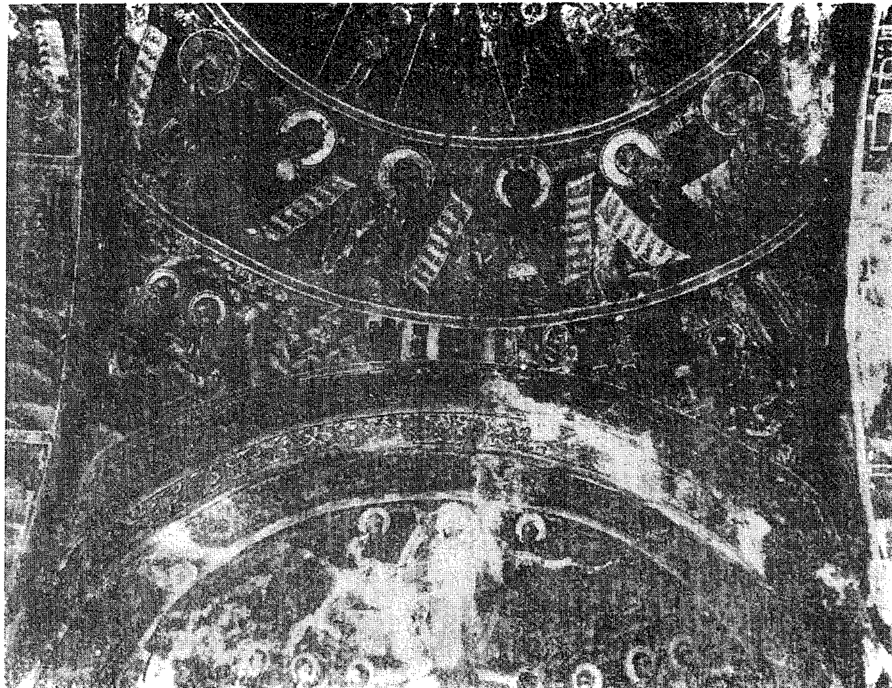
Εἰκ. 18. Ὁ Παντοκράτωρ, αἱ Οὐράνιαι δυνάμεις καὶ οἱ Προφῆται τοῦ τρούλλου.

εὐλογῶν καὶ κρατῶν τὸ Εὐαγγέλιον (εἰκ. 18). Τὸ βαθέως κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος διαστίζεται ὑπὸ πολλῶν ἀστέρων. Τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος περιβάλλει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

[1] Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας περιλαμβάνονται ἡ Γέννησις καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, τὰ Ἑωθινά, ἡ Ἀνάληψις, αἱ Μυροφόροι, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ὁ Παραλυτικός, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ ὁ Τυφλός. Εἰς δὲ τὰς τῆς δυτικῆς: Ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ὁ Νιπτήρ, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τῶν Ἀρχιερέων, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Πιλάτου, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἑλκόμενος, ὁ Ἐμπαιγμὸς καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κάτωθεν τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχεν ἴσως ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Κ(ύρι)ε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτησε αὐτήν, ὃν ἐφύτευσεν. † *Ἐγὼ Θεός τε καὶ Κριτὴς πάντων πε ..... ωθεν πρὸ τῆς δίκης .... ὅσοις θελητὸν ἐκφυγεῖν τὰς βασάνους.*

Ἀκολουθεῖ πλατεῖα ζώνη, ἐν ᾗ παρίσταται ἡ Παναγία δεομένη καὶ εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον σημεῖον ὁ Πρόδρομος, πτερωτὸς καὶ κρατῶν εἰλητάριον. Μεταξὺ τῶν δύο παρεμβάλλονται αἱ οὐράνιαι Δυνάμεις καὶ Ἐξου-

Εἰκ. 19. Προφῆται καὶ Εὐαγγελισταὶ τοῦ βορείου σφαιρικοῦ τμήματος.

ίαι ἤτοι οἱ Ἀρχάγγελοι, τὰ πολυόμματα Χερουβεὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφείμ. Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σύνθεσις αὕτη (πβλ. Palermo) ἦτο λίαν ἀγαπητὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὄρους[1] καὶ ἄλλους[2].

Ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν προσώπων εὕρηται γεγραμμένη κυκλοτερῶς ἡ ξῆς ἐπιγραφή, εἰλημμένη ἐκ τοῦ κατὰ τὴν λειτουργίαν ψαλλομένου μεγαλυναρίου τῆς Παναγίας:

[1] Π. χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Λαύρας (1535) (G. Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πιν. 115,2) ἔνθα μάλιστα αἱ οὐράνιαι λεγεῶνες εἶναι εἰς δύο ώνας τεταγμέναι, διότι ὑπάρχει ἱκανὸς χῶρος.

[2] Καθολικὸν Καισαριανῆς ἔκδ. «Ἑλληνικὲς Τέχνες», 1933 πίν. 32, Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, αὐτόθι πίν. 5.— Πόρτα-Παναγιὰ Θεσσαλίας, Ἀρχεῖον Α΄, 36 κλπ.

«Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβεὶμ καὶ ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφείμ, τὴν ἀδιαφθόρως Θεὸν λόγον τεκοῦσαν, τὴν ὄντως Θεοτόκον σὲ μεγαλύνομεν».

Εἰς ὁμόκεντρον ἐξωτερικὴν ζώνην τῶν σφαιρικῶν τμημάτων εἰκονίζονται πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἀνὰ ἓξ Προφῆται μέχρι τῶν γονάτων καὶ κρατοῦντες εἰλητάρια, ἐφ᾽ ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν προφητειῶν ἑκάστου (εἰκ. 19). Τέλος ἐπὶ τῶν τεσσάρων λοφίων εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ μετὰ τῶν συμβόλων των, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους.

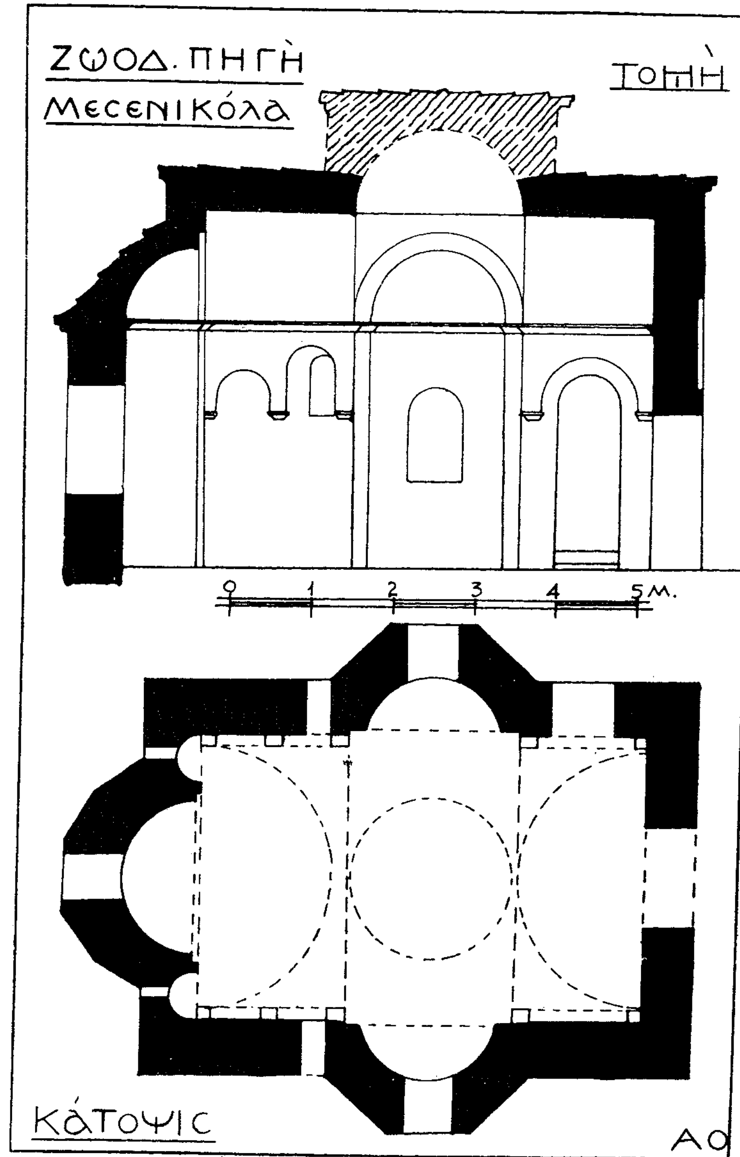
δ) **Ζωοδόχος Πηγὴ Μεσενικόλα.** Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας ἀπὸ τῆς Μ. Κορώνης εὑρίσκεται τὸ χωρίον Μεσενικόλα ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου σώζεται εἰσέτι παλαιὸν μικρὸν ἐξωκκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἐκτισμένον διὰ πρασινωπῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν ἄνευ πλίνθων, σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρον, καταπεσούσης μόνον τῆς στέγης τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ τμήματος.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 20) τὸν μονόκλιτον ἀθωνιτικὸν τύπον, ὃν ἐγνωρίσαμεν ἤδη ἐν τῇ Μονῇ Ἁγ. Γεωργίου, μὲ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος καὶ πάλιν μακρότερον τοῦ δυτικοῦ. Καὶ οἱ μὲν χοροὶ αὐτοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευροι, ἡ δὲ κόγχη πεντάπλευρος, διαφέρουσα κατὰ τοῦτο τῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 20). Οἱ καλύπτοντες τὰς καμάρας κυλινδρικοὶ θόλοι καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια (εἰκ. 20) δύο πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἓν πρὸς δυσμάς, ἅτινα ὅμως δὲν εἶναι τόσον συμμέτρως κατεσκευασμένα, ὅσον τὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Καταλήγουσι δ᾽ ἐνταῦθα τὰ τοξύλλια εἰς λοξοτμήτους λαξευτοὺς κιλλίβαντας.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 20) ὁ ναὸς στερεῖται νάρθηκος, τοῦθ᾽ ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἐνοριακός. Ἡ κυρία εἴσοδος αὐτοῦ — σήμερον πεφραγμένη — ἦτο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω δ᾽ αὐτῆς διασώζεται εἰσέτι ἀβαθὴς κόγχη (εἰκ. 20) ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἡ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένη Θεοτόκος.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι καὶ ἐνταῦθα κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1647, διατεταγμένων κατὰ τὸ περιγραφὲν ἤδη σύστημα τῆς Μ. Ἁγ. Γεωργίου. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι μετρίας τέχνης ἔργα (εἰκ. 21) τοῦ ἱερομονάχου Σαμουὴλ μνημονευομένου ἐν τῇ κατωτέρω δημοσιευομένῃ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ, ἥτις ἀναφέρει καὶ τὴν χρονολογίαν ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου. Ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ ἀριστερᾷ τῷ ἐκ τῆς δυτικῆς θύρας εἰσερχομένῳ τοιχώματος καὶ εἰς ἱκανὸν ὕψος εὑρισκομένη κτιτορικὴ εἰκὼν (εἰκ. 22), ἐν ᾗ παρίσταται δεξιᾷ μὲν εἰς στάσιν δεήσεως ὁ κτίτωρ ὁλόσωμος, ἀριστερᾷ δέ, ὁλόσωμος ἐπίσης, ἡ Παναγία κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις στρεφόμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν κτίτορα. Ἡ Παναγία, ἔχουσα τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας, φέρει ἐνταῦθα τὴν προσωνυμίαν *Ἡ Παντάνασσα*.

Ὁ κτίτωρ, βραχύλαιμος γέρων μετὰ λευκῆς γενειάδος, εἰκονίζεται ἐστραμμένος πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἀπέριττον,

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ζωοδ. Πηγῆς Μεσενικόλα.

μακρόν, σκοτεινόχρωμον τζουμπὲν μὲ βραχείας χειρίδας κάτωθεν τῶν ὁποίων προβάλλουν αἱ χειρίδες τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποκιτρίνου ἀντερίου. Ἐσωτερικῶς

ὁ τζουμπὲς εἶναι ὑπενδεδυμένος μὲ γούναν [1], ἐμφανιζομένην εἰς τὴν κατακόρυφον σχισμὴν καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων. Φορεῖ λευκὰς κνημίδας καὶ λευκὰς ἐπίσης ἐκ σκληροῦ ὑφάσματος (κετσὲ) κουντούρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει τρίχινον πῖλον (σαμοὺρ καλπάκι) [2] μετὰ γύρου ἐκ γούνας, ὅμοιον πρὸς τὸν τῶν κτιτόρων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Κορώνης (εἰκ. 3) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πέτρας (εἰκ. 4).

Εἰκ. 21. Οἱ ἅγ. Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας καὶ Ἀρτέμιός ὁ μέγας δούξ. Τοιχογραφία τοῦ ἐξωκκλησίου Ζ. Πηγῆς Μεσενικόλα.

Ποῖος εἶναι ὁ κτίτωρ διδάσκει ἡμᾶς ἡ προσγεγραμμένη ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἐπιγραφή:

Παναγιώτης Μορφέσης [3] *ἐκ τοῦ Μέγα Νεοχωρίου καὶ νέος κτίτωρ.*

Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ δαπανήσαντος διὰ τὴν ἁγιογράφησιν τοῦ ναοῦ, οὕτινος ἑπομένως ἡ κτίσις θὰ εἶναι κατά τινα ἔτη παλαιοτέρα.

Περὶ τοῦ νέου κτίτορος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὑπάρχει εἰς τὰ πέριξ χωρία ἡ παράδοσις, καθ᾽ ἣν οὗτος εἶναι ὁ Παναγιώτης Κουσκουλλᾶς [4], ὅστις διατε-

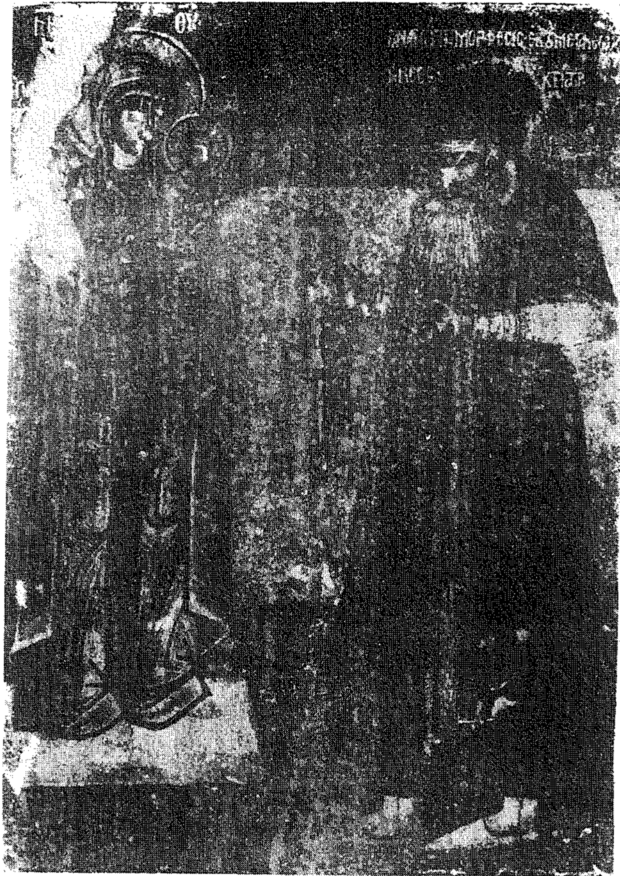
[1] Εἶναι δηλ. *καπλαντισμένος*, ὡς μᾶς λέγουσι παλαιὰ προικοσύμφωνα Καμπούρογλους, Μνημεῖα Ἱστ. Ἀθηναίων 3 (1892) σ. 64, 87, 105 κλπ.

[2] Τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιούμενον κάλυμμα τοῦτο τῆς κεφαλῆς κατεσκευάζετο ἐξ ἰκτίδος (σαμοῦρι, zibeline), ἥτις ἔχει, ὡς γνωστόν, λεπτὸν καὶ ἁπαλὸν τρίχωμα.

[3] Οὐχὶ Μολλέσης, ὡς ἀνεγνώσθη (Θεολογία Ζ′ (1929) σ. 43).

[4] Θεολογία Ζ′, 43.

λέσας ποτε διοικητὴς Κρήτης καὶ προδώσας τὸν ἀγῶνα εἰς τοὺς Τούρκους ἐπαύθη, ἐπανελθὼν δ' εἰς τὴν πατρίδα του, Μέγα Νεοχώριον, προετράπη ὑπὸ πνευματικοῦ νὰ κτίσῃ πρὸς ἐξιλασμὸν ἐκκλησίας. Μεταξὺ δὲ τῶν ἔργων του

Εἰκ. 22. Ὁ κτίτωρ τῆς Ζωοδ. Πηγῆς Παν. Μορφέσης.

φέρεται ἡ μονὴ Πέτρας, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ τοῦ Μεσενικόλα καὶ ἄλλαι ἐκκλησίαι ὡς καὶ μία γέφυρα. Ἐὰν ἡ παράδοσις δὲν κάμνει σύγχυσιν τότε ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας (εἰκ. 4) πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Μορφέσην τῆς εἰκόνος 21.

Ὑπὲρ τὴν ὅλην κτιτορικὴν εἰκόνα ἐκτείνεται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή, βεβλαμμένη, δυστυχῶς εἰς καίρια σημεῖα, ἅτινα ἐντούτοις εὐκόλως συμπληροῦνται:

Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου διὰ ξόδου τοῦ τιμιωτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυροῦ [Παναγιώτη Μορφέση] τοῦ ἀπὸ χώρας Μέγα Νεοχώριον, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου

ἀρχιεπισκόπου Εὐ[θυμί]ου. Χεὶρ εὐτελοῦς Σαμουὴλ ἱερομονάχου. Ἔτους ,ΖΡΝΕ' (=1657) *ινδ. ιε'.*

Καὶ ἡ μὲν συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος εὐοδοῦται διὰ τῆς ἐπὶ τῆς κάτωθεν κτιτορικῆς εἰκόνος προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτη Μορφέση, προσθέτουσα μάλιστα καὶ τὴν πατρίδα του Μέγα Νεοχώριον, ἥτις συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἄνω ἐπιγραφῇ ἀναφερομένην. Ἡ δὲ συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιερέως Εὐθυμίου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν σωζομένων δύο ἀρχικῶν καὶ δύο τελικῶν αὐτοῦ γραμμάτων (Εὐ . . . ου) καὶ τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς (,ΖΡΝΕ'), ἥτις δὲν ἀντιστοιχεῖ, ὡς ἐγράφη [1], πρὸς τὸ ἔτος 1675, ἀλλὰ πρὸς τὸ 1647, ὅπερ καὶ πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφομένην 15ην Ἰνδικτιῶνα, ἐν ᾧ τὸ 1675 ἀντιστοιχεῖ προς 10ην. Καθορισθείσης οὕτω τῆς χρονολογίας εἰς 1647, προκύπτει, ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς Εὐθύμιος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἐν ταῖς κτιτορικαῖς ἐπιγραφαῖς: ναοῦ Προδρόμου Σιάμου [2] καὶ Μ. Βλασίου [3] διὰ τὰ ἔτη 1641 καὶ 1644 ἀναφερόμενον ἀρχιερέα Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Εὐθύμιον. Κατὰ ταῦτα ὁ εἰς τὸ ἔτος 1675 τῶν καταλόγων ἀρχιεπισκόπων Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου ἀναγραφόμενος Εὐθύμιος (ὁ Γ'), ὃν ἐδέχθησαν ὅ τε Σεβ. Θεσσαλιώτιδος [4] καὶ ὁ Σεβ. πρώην Παραμυθίας κ. Ἀθηναγόρας [5], οὐδέποτε ὑπῆρξε καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὀβελισθῇ ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχιερέων Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου.

Τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τῆς Πίνδου δὲν στολίζονται μόνον μὲ ὡραίας τοιχογραφίας ἀλλὰ καὶ μὲ πλούσια ξυλογλυπτικὰ ἔργα: τέμπλα, δεσποτικοὶ θρόνοι, ἄμβωνες, ἀναλόγια ψαλτῶν, προσκυνητάρια, πολυέλεοι (χοροὶ) σκαλισμένα προσεκτικὰ ἀπὸ καλλιτέχνας *ταλιαδούρους* [6] καὶ ἐπιχρυσωμένα πολλάκις μὲ ἀληθινοῦ χρυσοῦ φύλλα, προσθέτουν τὴν ἁπαλὴν των λάμψιν εἰς τὰ θερμὰ καὶ ἁρμονικὰ τῶν τοιχογραφιῶν χρώματα. Ὡραῖον δεῖγμα θεσσαλικῆς ξυλογλυπτικῆς τοῦ 17ου ἢ 18ου αἰῶνος παρέχει ὁ ὄπισθεν εἰκονιζόμενος ἄμβων τοῦ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Καρδίτσης εὑρισκομένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῶν Καμινάδων. Τὸ ἡμιεξάγωνον κύριον σῶμά του (εἰκ. 23), ἠρθρωμένον μὲ ῥοδοκεντήτους κιονίσκους ὑποβαστάζεται ἀπὸ μίαν πολύπλευρον ἀντεστραμμένην κόλουρον πυραμίδα, τῆς ὁποίας ἑκάστη πλευρὰ κοσμεῖται

[1] Θεολογία Ζ', 247.
[2] Θεολογία Ϛ', 142.
[3] Θεολογία Ϛ', 141.
[4] Θεολογία Ζ', 247.
[5] Θεολογία Η', 83.
[6] Ἡ λέξις εἶναι ἰταλική· tagliatore σημαίνει τὸν λαξευτήν, σκαλιστήν. Ἐν Θεσσαλίᾳ συχνὰ τὸ ἐπίθετον ταλιαδοῦρος κατήντησε καὶ κύριον ὄνομα. Ἐν χρήσει ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἦτο καὶ τὸ ῥῆμα ταλιάρω (tagliare) ὡς μᾶς διδάσκει πλὴν ἄλλων καὶ ἡ ἐκ Σοφικοῦ ἐπιγραφὴ (Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος Α', 65) λέγουσα «*ἐταλιαρίστη τὸ παρὸν* (τέμπλον) *διὰ χειρὸς Σπυρήδου ἱερέως*».

μὲ λεπτότατα, διάτρητα διακοσμητικὰ θέματα-πτηνά, κατὰ τὸ πλεῖστον, ραμφίζοντα βότρεις ἢ δάκνοντα ὄφεις καὶ ἄλλα ζῷα ἑλισσόμενα μὲ χάριν διὰ μέσου τῶν πλουσίων ἑλικοειδῶν κλιματίδων.

Ἡ πυραμιδοειδὴς κάτω ἀπόληξις, χαρακτηριστικὴ δι' ἄμβωνας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν τόσον ἀγαπῶσαν τὰ αὐστηρὰ γεωμετρικὰ σχήματα μουσουλμανικὴν τέχνην, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα, μὲ τοὺς συγκεκαμμένους θριγκοὺς τῶν κιονίσκων καὶ τοὺς ἐπαλλήλους κιλλίβαντας τῶν βάσεων, μαρτυρεῖ ἐπίδρασιν τοῦ ἰταλικοῦ barocco. Μόνον ἡ διακόσμησις τοῦ ἄμβωνος μένει ἀκόμη πιστὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, τοὐλάχιστον ἀπὸ θεματικῆς ἀπόψεως· διότι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς της, μὲ τὴν πλαστικότητα ποὺ ἐμφανίζει, ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν βυζαντινὴν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν.

Εἰκ. 23. Ξυλόγλυπτος ἄμβων.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν Μονῶν τῆς Πίνδου λόγον θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ ἐπισυνάψωμεν πίνακα τῶν ἐν αὐταῖς ἐργασθέντων τεχνιτῶν ζωγράφων, χρυσοχόων κλπ. τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος, ὃν συνετάξαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Σεβ. μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος δημοσιευθεισῶν ἐπιγραφῶν (Θεολογία τ. Ϛ´ καὶ Ζ´).

Ὡς θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ἔναντι πίνακος τούτου χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους εἶναι ἡ ἁγιογράφησις τῶν ναῶν ὑπὸ τεχνιτῶν ἐχόντων ποικίλους βαθμοὺς ἱερωσύνης (ἀναγνωστῶν, ἱερέων, μοναχῶν, ἱερομονάχων). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν αἴσθημα, ὅπερ διαπνέει τὰ παλαιότερα ἁγιογραφικὰ ἔργα. Ὁ βυζαντινὸς ἁγιογράφος εἶχε θερμὴν καὶ βαθεῖαν πίστιν· πρὶν ἀρχίσῃ τὸ ἔργον το ὑπεβάλλετο εἰς νηστείαν, προσηύχετο καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως ἔψαλλε τὰ σχετικὰ τροπάρια. Ἡ ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης[1] μᾶς διέσωσε μάλιστα

[1] *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ*, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 5-6.

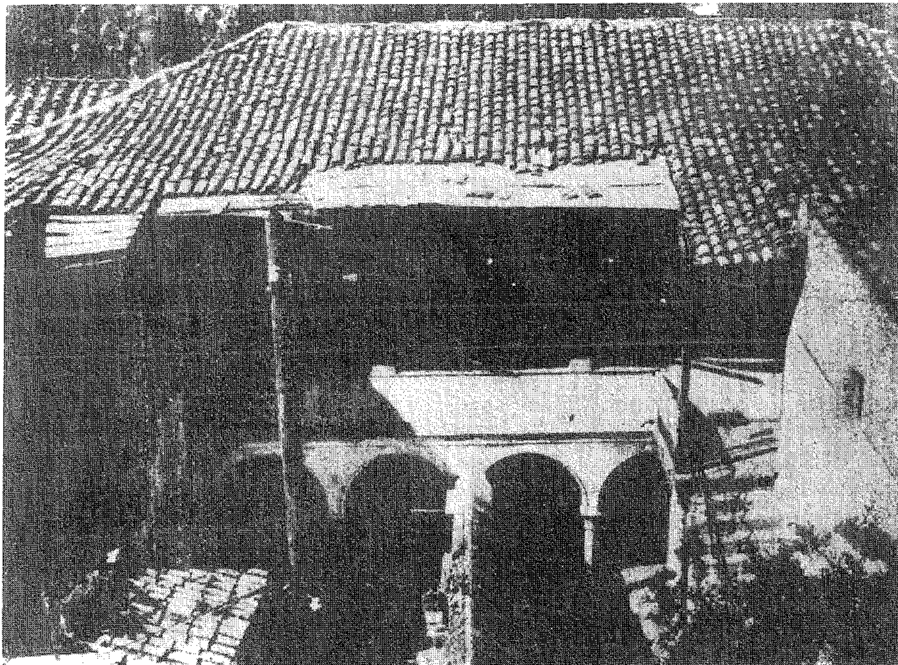
καὶ τὴν «εὐχήν τε καὶ δέησιν», ἣν «ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας» ἀπήγγελλεν εἰς τὸν ἱστοριστὴν ὁ ἱερεὺς πρὶν ἢ οὗτος ἀρχίσῃ τὸ ἔργον του.

ΠΙΝΑΞ ΑΓΙΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἔτος	Ὄνομα	Ἰδιότης	Πατρὶς	Μνημεῖον ἐν ᾧ εἰργάσθη
1587	Δανιὴλ..	μοναχὸς	—	Μονὴ Κορώνης
1641	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	—	Ν. Προδρόμου Σιάμου
1661	» »		—	Φορητὴ εἰκὼν Μ. Κατουσίου
1662	» »		—	Μ. Ρενδίνης
1663	» »		—	Μ. Κατουσίου
1673	» »		—	Παρεκκλ. Μ. Πέτρας
1676	» »		—	Παρεκκλ. Μ. Ρενδίνης
1647	Σαμουὴλ	ἱερομόναχος	—	Ἐξωκκλ. Ζ. Πηγῆς καὶ Μεσενικόλα
1663	Ἀναστάσιος	ἱερεὺς	—	Καθολ. Μ. Κατουσίου
1664	Χρύσανθος	λαϊκὸς χρυσοχόος	—	Σταυρὸς Μ. Κορώνης
1717	Θεόδωρος.	ἁγιογράφος	Βουκουρέστι	Μ. Σπηλιᾶς
1719	Σεραφεὶμ	ἱερομόναχος	Χίος	Ἁγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1719	Δημήτριος.	ἀναγνώστης	Μέτζοβον	Ἁγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1758	Θεόδωρος Οὐρίας..	λαϊκὸς ζωγράφος	Ἀγυιὰ	Ἁγ. Τριὰς Σκλαταίνης
1784	Κωνσταντῖνος	λαϊκὸς ζωγράφος	Βρεστένιτσα	Παρεκκλ. Μ. Κατουσίου
1786	» »	» »	» »	Νάρθηξ Μ. Κατουσίου
1786	Γεώργιος..	λαϊκὸς ζωγράφος	Μαυρέλη	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλῆ
1786	Γεώργιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Φουρνᾶ	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλῆ
1787	Γιάννης Χατσόγλου	λ. μεταλλοτέχνης	—	Μ. Κοπλεσίου
1789	Δημήτριος.	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἁγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἁγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Κωνσταντῖνος	ἱστοριστὴς	—	Νάρθηξ Μ. Πέτρας
1797	Θεόδωρος.	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν
1797	Ἀθανάσιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν

ΑΘΗΝΑΪΚΟΝ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἀπὸ τὰ ἀρχοντικὰ σπίτια τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας τὸ μόνον, ὅπερ διετήρησε τὴν παλαιάν του μορφήν, μὲ σχετικῶς ὀλίγας μεταβολάς, εἶναι

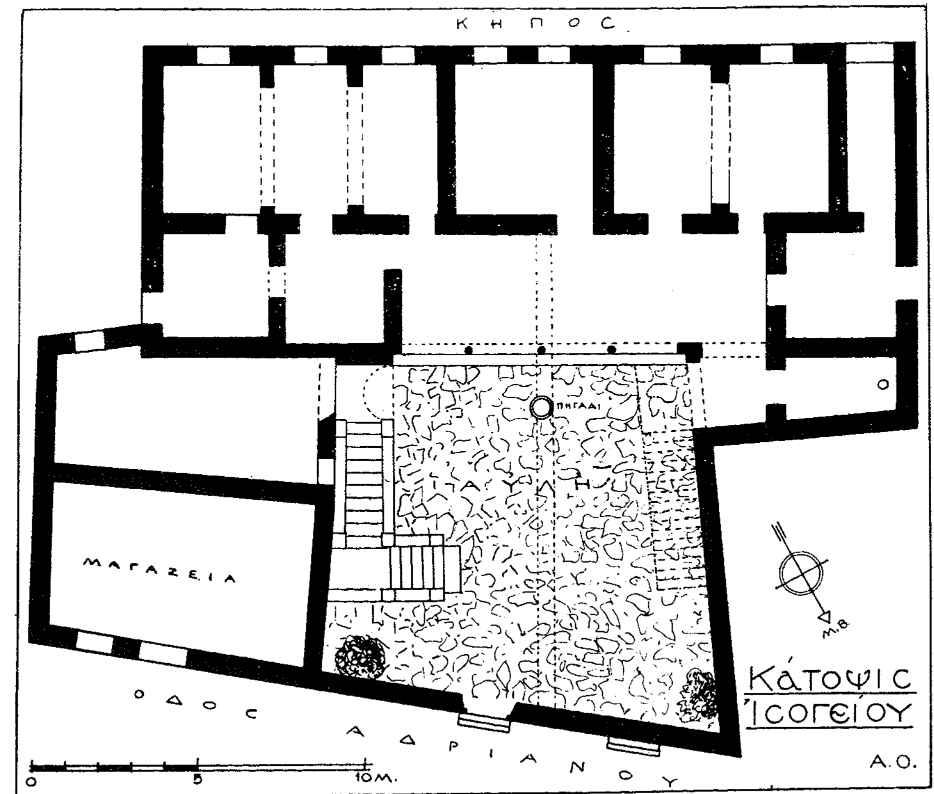

Εἰκ. 1. Σημερινὴ ἄποψις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τὸ ἐν ὁδῷ Ἁδριανοῦ 96 εὑρισκόμενον (εἰκ. 1). Τὸ σπίτι αὐτό, ὑπαγόμενον ἄλλοτε εἰς τὴν ἐνορίαν τοῦ Γοργοπήκου, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Καμπούρογλου, ὅτι ἀνῆκεν εἴς τινα τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων Μπενιζέλων [1], εἶναι δέ, περιέργως, περισσότερον γνωστὸν εἰς τοὺς ζωγράφους καὶ καλλιτέχνας ἢ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης. Πράγματι, ἐξαιρέσει μιᾶς φωτογραφίας του

[1] Ὅρα περὶ αὐτῶν Δ. Καμπούρογλου, Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντολόγιον, Ἀθ. 1921.

δημοσιευθείσης εἰς τὴν ἐφημερίδα «Πρωΐαν» [1], αἱ λοιπαὶ ἀπεικονίσεις του εἶναι ἐντελῶς καλλιτεχνικῆς φύσεως [2]. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε λεπτομερὴς περιγραφή του εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς, οὔτε καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια κατόψεως, προσόψεως καὶ τομῶν του ἐγένοντο γνωστὰ μέχρι τοῦδε, ἐθεώρησα καλὸν νὰ τὸ καταμε-

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τρήσω λεπτομερῶς καὶ τὸ σχεδιάσω διὰ νὰ τὸ παρουσιάσω, εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἀρχείου συνωδευμένον μὲ τὴν σχετικὴν ἀνάλυσιν.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ σπιτιοῦ ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (22.80×9.40), τοῦ ὁποίου αἱ μακραὶ πλευραὶ εἶναι, ὀρθῶς, πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμέναι. Τὸ κτήριον (εἰκ. 2) δὲν εἶναι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοποθετημένον, ἀλλὰ μεσολαβοῦσι μεταξὺ τῶν δύο ἀφ' ἑνὸς μὲν τετράγωνος πλακόστρωτος αὐλή, κλεισμένη πρὸς τὸν δρόμον δι' ὑψηλοῦ μανδροτοίχου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πρὸς τὴν ὁδὸν βλέποντα μαγαζεῖα (εἰκ. 2).

[1] Φύλλον τῆς 2 Δεκεμβρίου 1934.

[2] Πβλ. τὴν ὑδατογραφίαν τοῦ ζωγράφου κ. Ι. Τσαρούχη εἰς τὸ λεύκωμα «Παληὰ Ἀθῆνα», ἔκδοσις Ἀσύλου τέχνης, Ἀθῆναι 1931 σ. 174 εἰκ. 198.

Ἡ αὐλὴ εἶχεν εἴσοδον ἀπὸ τὸν δρόμον, τὴν *ἐμβασίαν*[1] ἢ *μπασιάν*[2], ἐστολίζετο δὲ μὲ δένδρα. Εἰς παλαιὰ πωλητήρια συμβόλαια καὶ προικοδοσίας ἀναφέρονται αὐλαὶ μὲ μωρέας[3], νεραγκέας[4] καὶ κλήματα[5] καὶ γενικῶς μὲ καρποφόρα καὶ ἄκαρπα δένδρα[6]. Τοιαῦτα δένδρα εἶχε καὶ ὁ ὄπισθεν τοῦ σπιτιοῦ ἤτοι πρὸς νότον ἐκτεινόμενος *κῆπος*[7]. Ἡ αὐλὴ καὶ ὁ κῆπος ἦσαν οἱ δύο πνεύμονες τῆς κατοικίας. Ἐκεῖ ἡ οἰκογένεια διήρχετο τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον. Τὴν αὐλὴν τῶν σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρουσι συχνὰ οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ[8] ἀλλὰ καὶ πωλητήρια ἔγγραφα καὶ προικοδοσίαι τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος[9]. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας τὴν ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς προγόνους των, οἵτινες τὴν ὠνόμαζον ἐνίοτε καὶ *ἐξάερον*[10] καὶ οὗτοι πάλιν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας[11].

Ἐντὸς τῆς αὐλῆς ὑπάρχει καὶ τὸ ἀπαραίτητον *πηγάδι*[12] μὲ τὸ στρογγύλον του προστομιαῖον *(φρόσομα)*. Ἐνταῦθα μάλιστα τὸ πηγάδι εἶναι τοποθετημένον πλησίον εἰς τὸ κτήριον καὶ δὴ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς αὐλῆς (εἰκ. 1) ὥστε, ὅταν ἀργότερον, λόγῳ κληρονομίας, ἐμοιράσθη τὸ ἀκίνητον εἰς τοὺς δύο κληρονόμους τοῦ ἀρχικοῦ ἰδιοκτήτου, ὁ κατασκευασθεὶς διαχωριστικὸς τοῖχος (εἰκ. 1) ἀφήνεν ἐλεύθερον τὸ ἥμισυ τοῦ πηγαδιοῦ δ᾽ ἕκαστον τμῆμα. Συχνὰ πλὴν τοῦ πηγαδιοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ *βρύσις*[13] τρέχοντος ὕδατος ὡς καὶ *γοῦρνα*[14]

[1] Πωλητήριον τοῦ 1770 Στ. Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290. Προικοπαράδοσις τοῦ 1754 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 41). Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημ. 3, 103 καὶ 105).

[2] Πωλητήριον τοῦ 1774 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 116).

[3] Προικοπαράδοσις 1770 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 103).

[4] Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α΄, 307).

[5] Προικοπαράδοσις 1770 (Μνημ. 3, 103) 1762 (3, 187). πωλητήριον 1770 (Φιλαδελφεύς, Ἱστ. Ἀθην. Α΄, 307).

[6] Πωλητήριον 1742 (Μνημ. 3, 186), 1804 (3, 212), 1811 (1, 347) 1812 (1, 348).

[7] Πωλητήριον 1812 (Καμπ. Μνημ. 1, 348). Πβλ. καὶ τὸ βυζαντινὸν *μεσοκήπιον* Κ Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλείου τάξεως II, 15, 585 (Βόννης).

[8] Bern. Randolph, The present state of the Morea together with a description of the city of Athens. London 1687.

[9] Πωλητήριον 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), 1742 (3, 186) 1762 (3, 187) 1770 (3, 105), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191). Πωλητήριον 1770 (Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α. 307).

[10] Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως I, 1 σ. 15, 20, 29 πβλ. Συνεχ. Θεοφάνη III, 43, 141. Du Cange gloss. gr. ἐν λ.

[11] Ὀρλάνδος, Ἡ οἰκία τῶν κλασσικῶν χρόνων (Κλασσικαὶ σπουδαὶ 1923 σ. 19).

[12] Πωλητήριον τοῦ 1742 (Μνημεῖα 3, 186) 1762, (3, 187 ἔνθα μάλιστα ἀναφέρεται «ἥμισυ φρέαρ») προικοπαράδοσις 1774 (3, 116), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191).

[13] Πωλητήριον 1716 (Μνημ. 3, 183), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

[14] Πωλητήριον 1774 (Μνημ. 3, 116), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

κτιστὴ ἢ μαρμαρίνη, δεξαμενὴ δηλαδὴ μετ᾽ ἀναβρυτηρίου πίδακος, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς παλαιὰν εἰκόνα τοῦ Stackelberg[1].

Τὸ ἐξεταζόμενον ἀρχοντικὸν δὲν εἶναι κανὲν *χαμόσπιτον*[2] ἢ *μονόριχτον*[3] σπίτι, δηλαδὴ χαμηλὸν μόνον ἰσόγειον, *κατῶγι*[4], ἀλλὰ φέρει πλὴν τοῦ ἰσογείου καὶ ὄροφον—τὸ *ἀνῶγι*[5]. Εἶναι λοιπὸν *ἀνωγοκάτωγον*[6]. Τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα του συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας (Ἄρτης[7], Θεσσαλίας[8] κλπ.).

Τὸ ἰσόγειον εἶναι διαμορφωμένον κατὰ τὸ πρὸς τὴν αὐλὴν τμῆμα του ὡς στοὰ μὲ ἱκανὸν βάθος (3. 90). Ἡ στοὰ αὕτη ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐστεγασμένην προέκτασιν τῆς αὐλῆς διὰ τοῦτο δὲ εἶναι καὶ πλακόστρωτος. Ἡ στοὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κίονας συνδεομένους πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν παραστάδας δι᾽ ἡμικυκλικῶν τόξων *(καμάρες)*[9]. Οἱ κίονες εἶναι μαρμάρινοι, ἀπαρτιζόμενοι ἀπὸ λεπτὸν ἀρράβδωτον, κυλινδρικὸν κορμὸν (διαμ. 0.20) καὶ ἀπὸ ὑψηλὸν καλαθοειδὲς κιονόκρανον μὲ ἁπλοῦν δωρικὸν ἄβακα. Ὁ κάλαθος κοσμεῖται κάτω μὲν ὑπὸ σειρᾶς ἐξέργων φύλλων ἀκάνθης, ἄνω δὲ ὑπὸ δευτέρας σειρᾶς χαρακτῶν φύλλων καλάμου. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνηθέστατος εἰς κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπομιμεῖται δὲ προφανῶς τὸν τοῦ κιονοκράνου τοῦ γειτονικοῦ Πύργου τῶν ἀνέμων.

Εἰς τὴν ἀνοικτὴν στοὰν τοῦ ἰσογείου ἐκβάλλουσιν αἱ θύραι τῶν ὄπισθεν καὶ ἑκατέρωθεν διατεταγμένων διαμερισμάτων, ἅτινα πάντως δὲν ἦσαν οὔτε ὑποδοχῆς οὔτε ὕπνου δωμάτια ἀλλὰ χῶροι βοηθητικοὶ (μαγειρεῖον, ἀποθῆκαι, κελλάρια κλπ.). Στενὴ δίοδος κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἰσογείου, (εἰκ. 2) ὁδηγεῖ εἰς τὸν ὄπισθεν εὑρισκόμενον κῆπον, ὅστις ἐφράσσετο διὰ τοίχου ἀπὸ τὴν πρὸς νότον διερχομένην ὁδόν.

Πολλὰ τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων εἶναι ἐφωδιασμένα καὶ μὲ ἐγκαρσίους κτιστὰς καμάρας (εἰκ. 3), αἵτινες φραχθεῖσαι βραδύτερον μετεσχηματίσθησαν εἰς μεσοτοίχους δωματίων τῆς νεωτέρας κατοικίας. Αἱ καμάραι αὗται δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν ἰσογείων θόλων, οὓς

[1] Ὅρα τὴν σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων τ. 3 πίναξ 1.

[2] Προικοδοσία 1770 (Καμπούρογλους, Μνημ. 3, 41 καὶ 3, 105).

[3] Πωλητήριον 1770 (Κορρές, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290). ἕτερον τοῦ 1770 (Καμπούρογλους, Μνημ. 3, 105). Ὁ Κορρὲς τὸ μονόριχτον ἐξηγεῖ «μὲ ἓν μόνον δωμάτιον».

[4] Προικοδοσία 1770 (Μνημ. 3, 103), 1796 (3, 210), 1804 (3, 212).

[5] Προικοδοσία 1770 (Μνημ. 3, 103), 1762 (αὐτόθι 3, 187) 1804 (3, 212).

[6] Προικοδοσία 1774 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 116). Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Κουκουλέν, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΒ΄, 88.

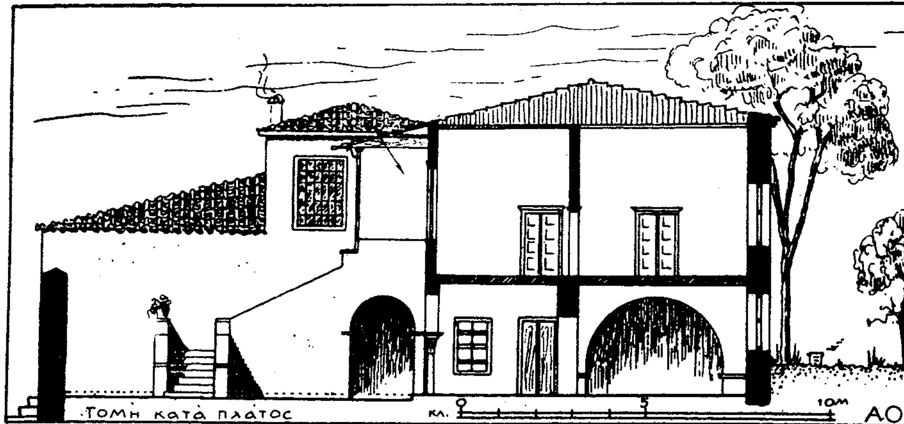
[7] Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β΄ (1936) σ. 186 εἰκ. 8 καὶ 188 εἰκ. 11.

[8] Σπίτι Τυρνάβου, ἀδημοσίευτον εἰσέτι κλπ.

[9] Πωλητήριον τοῦ 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Α΄, 307).

συναντῶμεν εἰς τὰ βυζαντινὰ σπίτια [1]. Ἐνταῦθα ἐχρησίμευον ὅπως ἐπ' αὐτῶν στηρίζωνται τὰ *πατόξυλα* δηλ. τὰ ξύλα τῶν πατωμάτων τοῦ ἀνωγείου.

Ἡ εἰς τὸ ἀνώγειον ἄνοδος ἐγίνετο ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης ἐπικαμποῦς λιθίνης κλίμακος, εὑρισκομένης ἀριστερᾷ (εἰκ. 1, 2). Σήμερον πλὴν αὐτῆς ὑπάρχει καὶ δευτέρα κλῖμαξ δεξιᾷ (εἰκ. 1), ἥτις προσετέθη ὅταν τὸ ἀρχοντικὸν ἐχωρίσθη εἰς δύο *ὀσπιτοκαθίσεις* [2] (κατοικίας). Ἡ δευτέρα αὕτη κλῖμαξ εἶναι εὐθεῖα καὶ ἀπότομος στηρίζεται δ' ἐπὶ μεγάλου μαρμαρίνου κιόνος καὶ ἀποκρύπτει διὰ τοῦ ὄγκου της τὴν τελευταίαν πρὸς δυσμὰς καμάραν τοῦ ἰσογείου [3]. Ἡ παλαιὰ *σκάλα* [4], ἀναπαυτικὴ ἅμα καὶ γραφική, θλᾶται κατ' ὀρθὴν γωνίαν

Εἰκ. 3. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ ἀρχοντικοῦ.

εἰς δύο σκέλη. Τὰ σκαλοπάτια της εἶναι κατεσκευασμένα ἀπὸ σκληρὸν ἐρυθρωπὸν λίθον, κλείονται δ' ἑκατέρωθεν ἀπὸ κτιστὰ χαμηλὰ πεζούλλια, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο αἱ εὐωδιάζουσαι γάστραι τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν γερανίων. Τὸ δεύτερον σκέλος της, μακρότερον τοῦ πρώτου, ὡδήγει εἰς ἐστεγασμένον πλατύσκαλον, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου εἰς τὸ ἀνώγειον (εἰκ. 1).

[1] Π. χ. τοῦ Μυστρᾶ Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τοῦ βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 58.

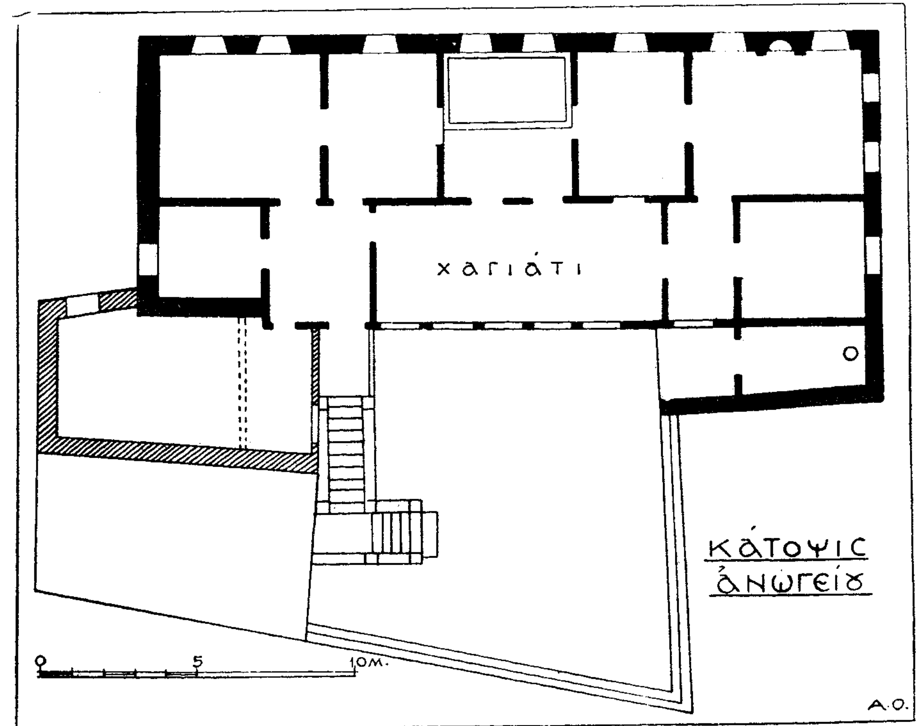
[2] Πωλητήριον τοῦ 1770 (Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290), προικοδοσίαι: 1754 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 42), 1755 (3, 46), 1762 (3, 56), 1764 (3, 63), 1766 (3, 83), 1768 (3, 96), 1770 (3, 102), 1770 (3, 103), 1774 (3, 113), 1774 (3, 116).

[3] Τούτου ἕνεκα δὲν περιελήφθη εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 5, ἥτις μόνον τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ *ὀσπιτίου* ἀποδίδει.

[4] «Σκάλα πέτρινη»: Πωλητήριον τοῦ 1770. (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307). «Σκάλα μαρμαρένια»: Προικοδοσία 1770 (Καμπ. 1, 347), 1815 (1, 349). Ἁπλῶς «σκάλα» προικοδοσία 1774 (Καμπούρ. Μνημεῖα 3, 116).

Ἡ διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 4) εἶναι ὁμοία τῆς τοῦ ἰσογείου μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐδῶ τὰ χωρίσματα τῶν δωματίων εἶναι ἰσχνά.

Ὑπεράνω τῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου ἔχομεν εἰς τὸ ἀνώγειον τὸ εὐρύχωρον *χαγιάτι* [1], αὐτὸ τοῦτο δηλαδὴ τὸ διαμέρισμα, ὅπερ εἰς τὰ σπίτια τῆς βορείου Ἑλλάδος ὀνομάζεται *ἡλιακὸς* [2], *κρεββάτα* ἢ *δοξᾶτος* [3]. Τὸ χαγιάτι βλέπει πρὸς τὴν αὐλὴν διὰ πέντε κατὰ παράταξιν παραθύρων (εἰκ. 3, 5) ἐφωδιασμένων μὲ ἀνεβοκατεβαίνοντα ὑαλοστάσια. Τὰ παράθυρα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πλατειῶν ξυλίνων παραστάδων, αἵτινες βαστάζουσιν ἐπιστύλιον στεφόμενον ὑπὸ ἐλαφροῦ κυματίου. Ἡ γενικὴ ἐμφάνισις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ

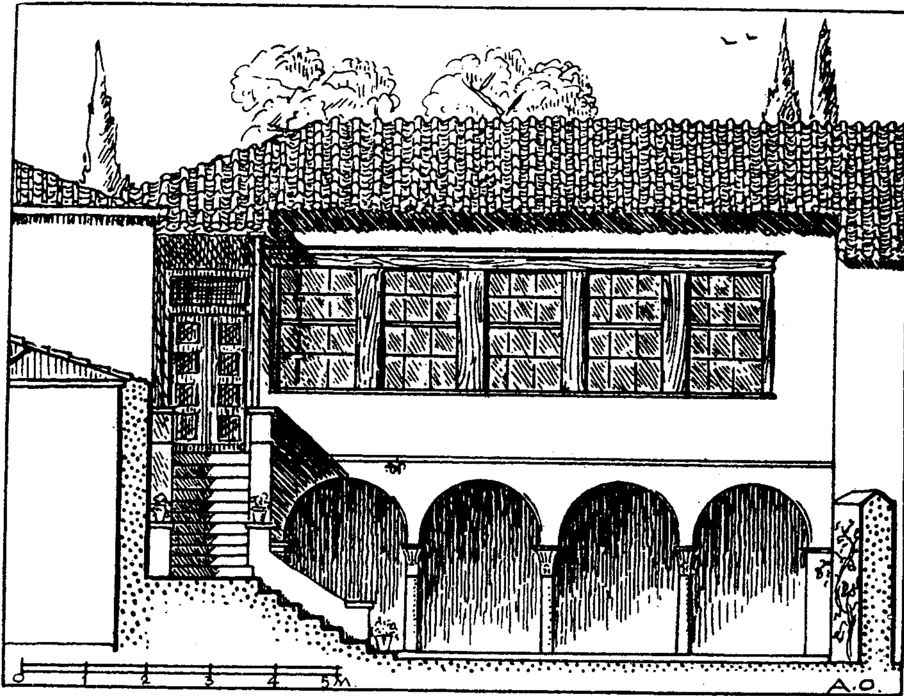
[1] Πωλητήριον τοῦ 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), προικοπαράδοσις 1774 (ὁ αὐτὸς 3, 116), χοτζέτι τοῦ 1811 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 1, 347), 1812 (1, 348). Πωλητήριον 1808 (3, 270) Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307).

[2] Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Δ' (1938) σ. 301.

[3] Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 188.

χαγιατιοῦ (εἰκ. 5) ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τῶν *ἀττικῶν* τῶν ἑλληνιστικῶν οἰκιῶν, ἐν συνδυασμῷ δὲ πρὸς τὴν κάτωθεν κιονοστήρικτον στοάν, πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν οἰκίαν[1]. Ἡ τελευταία δ' αὕτη ὁμοιότης καθίσταται ἔτι μᾶλλον αἰσθητὴ ὅταν εἶναι ἀνοικτὰ τὰ *τζαμλίκια*: Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ παραστάδες τοῦ χαγιατιοῦ δὲν εἶναι συμμετρικῶς πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημέναι.

Τὸ χαγιάτι συγκοινωνεῖ διὰ θυρῶν πρὸς τοὺς πέριξ αὐτοῦ διατεταγμένους

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

χώρους, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν θὰ ἐχρησίμευον ὡς ὑπνοδωμάτια ἄλλοι δὲ ὡς αἴθουσαι ὑποδοχῆς ἢ παραμονῆς τῆς οἰκογενείας. Εἰδικῶς ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς χῶρος, (εἰκ. 4) ἔχων τὴν ὀροφὴν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐμβαδοῦ του κατὰ 0.40 χαμηλοτέραν τῆς τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος, ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ θὰ εἶχε πιθανώτατα *ὀρτὰ-σοφάν*, οἷον ἀναφέρουσι τὰ πωλητήρια συμβόλαια[2]. Ἀφ' ἑτέρου τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν δωμάτιον, τὸ μόνον, ὅπερ εἶναι ἐφω-

[1] Πβλ. τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κλασσικῆς οἰκίας, ἣν ἐδημοσίευσα εἰς τὸ περιοδικὸν Κλασσικαὶ σπουδαί, τεῦχος Μαΐου 1923 σ. 19.

[2] Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Α', 307).

διασμένον μὲ *ὀτζάκι*[1], θὰ ἦτο τὸ *χειμωνιάτικο* τοῦ σπιτιοῦ. Τέλος τὸ ἀποχωρητήριον ἡ *πόρευσις*[2] ἢ τὸ *ἀναγκαῖον*[3] ἢ ἡ *χρεία*[4], εὑρίσκετο, ὡς συνήθως, ἔξω τοῦ ἐμβαδοῦ τοῦ κτιρίου εἰς εἶδος τι πύργου προσηρτημένου εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον (πβλ. εἰκ. 24).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία προκρεμαμένων ἐξωστῶν (*ἐξώστεγα, σαχνισιά*). Ἀντὶ τούτων εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν κατεσκευάσθη, ἀριστερᾷ, προέχουσα πτέρυξ, ἔνθα ἐγκατεστάθησαν τὸ μαγειρεῖον καὶ τὸ ἀποχωρητήριον τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος τῆς κατοικίας. Χαρακτηριστική, ἐπίσης, εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία τῶν μικρῶν φωτιστικῶν παραθύρων, ἅτινα συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἄνωθεν τῶν παρακυπτικῶν. Ἐλλείπουσιν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ὑπνοδωμάτια καὶ αἱ *μουσάνδραι* τῶν σπιτιῶν τῆς Β. Ἑλλάδος[5], ἤτοι τὰ χωνευτὰ εἰς τὸν τοῖχον ντουλάπια. Τὰ ταβάνια των ὅμως διασώζουσιν ἐν μέρει τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συχνὰ ἐφαρμοζόμενον *μπακλαβαδωτὸν* σύστημα διακοσμήσεως ἤτοι τὸ διὰ ῥομβοειδῶς ἐπὶ τῆς ξυλίνης ὀροφῆς προσηλωμένων ξυλίνων πήχεων.

Ἡ ὅλη οἰκία στεγάζεται δι' ὑψηλῆς ξυλίνης κεραμοσκεποῦς στέγης (κλίσις 1:4), ἥτις κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψιν προεκτείνεται πέραν τῆς προσόψεως κατὰ 1,35 μ. προστατεύουσα τὸ ὑαλωτὸν διάφραγμα τοῦ χαγιατιοῦ ἀπὸ τὸ βορεινὸν ἀνεμόβροχον, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς τρεῖς πλευρὰς σταματᾷ εἰς τὸ γεῖσον, ὅπερ εἶναι ἐκτελεσμένον διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν μεγάλων ταινιῶν ἐκ μεγάλων πλίνθων, ὡς εἰς τόσα ἄλλα κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας.

[1] Εἰς ἔγγραφον τοῦ 1716 ἀναφέρεται δωμάτιον μετὰ ὀτζακίου (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183.

[2] Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημεῖα 3, 103). Πωλητήριον τοῦ 1770 Κορρές, ἔ. ἀ. σ. 290 (ἔνθα ἐσφαλμένως ἡ πόρευσις ἑρμηνεύεται ὡς δρόμος). Πωλητήριον 1774 (Μνημεῖα 3, 113).

[3] Πωλητήριον 1811 (Καμπούρογλους, Μνημ. 1,347) 1812 (1,348), 1815 (1,349)

[4] Πωλητήριον 1770 Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία Ἀθηνῶν Α', 307.

[5] Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 140. Τῆς αὐτῆς: Σκῦρος, 1925, σ. 38, 46, 47. Ἐν Ἀθηναϊκῷ πωλητηρίῳ τοῦ 1808 ἀναφέρεται «ὀρτάσοφα ὀντὰς μεγάλος, καλοκαιρινός, μὲ τὴν μουσάνδραν καὶ μὲ τὸ χαγιάτι» (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 270).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ὑπὸ τῆς ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν μνημείων ἐξετελέσθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1938 - 1940 αἱ κάτωθι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων:

1) Ἐν *Καστορίᾳ* ὑπεστηρίχθησαν δι' ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων οἱ ναοὶ Ἁγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν.

2) Ἐν *Μυστρᾷ* ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν ἡ στοὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Μητροπόλεως) ἀφαιρεθέντος τοῦ δώματος, ὅπερ τὴν ἐκάλυπτε καὶ ἀντικατασταθέντος διὰ τριπλῆς κυλινδρικῆς στέγης μετὰ κεράμων. Τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ λεγομένου ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἠλευθερώθη ἀπὸ τοῦ ἐπικαθημένου νεωτέρου οἰκήματος, ἡ δὲ ἀνακατασκευασθεῖσα τετρακλινὴς παλαιὰ στέγη ἐκάλυψε τὸν ἐσωτερικὸν ἀνακατασκευασθέντα σφαιρικὸν θόλον τοῦ ὑπὲρ τὸ ἄκρον μεταστύλιον χώρου.

3) Ἐν *Χριστιάνου* τῆς Τριφυλίας ἀνεκτίσθη ὁλόκληρος ἡ ὑπὸ τῶν σεισμῶν καταπεσοῦσα νοτία πλευρὰ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἀνακατεσκευάσθησαν ὡσαύτως οἱ ἐσωτερικοὶ πεσσοὶ ὡς καὶ οἱ καλύπτοντες τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν γυναικωνίτην θόλοι (ἀσπίδες) συμφώνως πρὸς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον.

4) Ἐν *Μ. Μυρτιᾶς* τῆς Αἰτωλίας, ἐν ᾗ ἐμόνασεν Ἰωαννούλιος ὁ Αἰτωλός, ἐστερεώθη τελείως τὸ καθολικὸν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες ἀπεδείχθησαν ἀρχαιότεραι. Περὶ τούτων θέλομεν διαλάβει προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ.

5) Ἐν *Ὁσίῳ Λουκᾷ* τῆς Φωκίδος ἐπανήχθη εἰς τὴν κατακόρυφον αὐτοῦ θέσιν τὸ ἰσχυρῶς ἀποκλῖναν αὐτῆς ἐξωτερικὸν (βόρειον) πρόπυλον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ. Ταυτοχρόνως ἐστερεώθησαν διὰ τῆς μουσιωτρίας Δ^ος Ἕλλης Βοΐλα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πλατυτέρας καὶ τῆς Πεντηκοστῆς.

6) Ἐν τῇ νησῖδι τῶν *Ἰωαννίνων* ἐστερεώθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπηνῶν, ὡς καὶ ἡ οἰκία, ἐν ᾗ ἐφονεύθη ὁ Ἀλῆ - Πασσᾶς.

7) Ἐν *Συκαμίνῳ* ἐστερεώθη ὁ ὑπὸ τῶν τελευταίων σεισμῶν διαταραχθεὶς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

8) Ἐν *Σερίφῳ* ἐξησφαλίσθη ἡ στεγανότης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

9) Ἐν *Σπέτσαις* ἐπεσκευάσθη πολλαχῶς ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Τριάδος.

10) Ἐν *Ζαρούχλᾳ*, τῆς περιφερείας Καλαβρύτων, ἐπεσκευάσθη ὁ παλαιὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

11) Ἐν *Ἀθήναις*, ἀποξεσθέντων τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, ἅτινα ἐκάλυπτον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη (εἰκ. 1) ἀπεδόθη εἰς τὸ μνημεῖον ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις (εἰκ. 2), ἐκαθαρίσθησαν δ' ὡσαύτως καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ, ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου (1719). Σχετικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ναοῦ θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς.

12) Ἐν *Ἀθήναις*, ὡσαύτως, ἀποξεσθέντων τῶν κονιαμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Σωτείρας Κοττάκη ἀπεκαλύφθη ἡ ὡραία ἰσόδομος τοιχοδομία του ὡς καὶ μέγα, τρίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

13) Ἐν *Σέρραις* ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων ἀπὸ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ ἐπιχώσεως, ἐστερεώθη ὁ νότιος αὐτοῦ τοῖχος καὶ συνεκρατήθη τὸ ἐκ πλίνθων ἀνατολικὸν ἀέτωμα. (Ὅρα τὴν σχετικὴν μελέτην ἐν σελ. 153 ἑ. τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου).

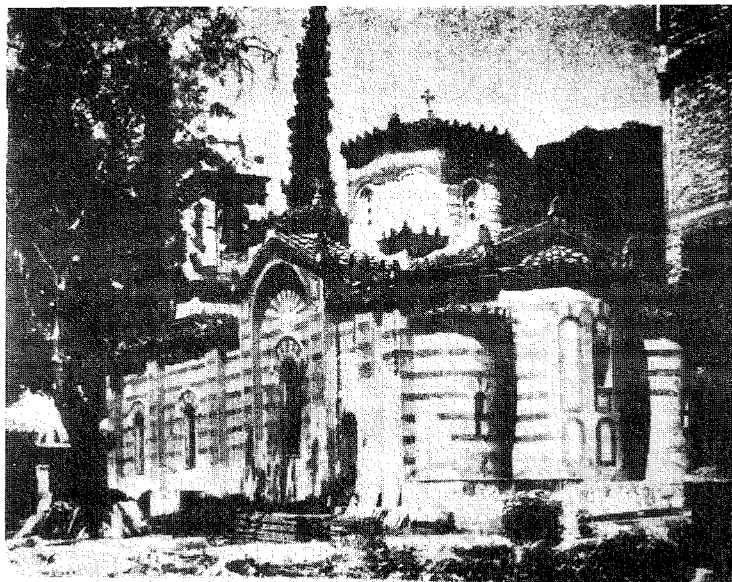
14) Ἐν *Σέρραις*, ὡσαύτως, ἐστερεώθη καὶ ἐξησφαλίσθη τὸ θαυμάσιον τουρκικὸν κτήριον τοῦ Μπεζεστενίου, ὅπερ κατωρθώσαμεν νὰ περισώσωμεν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως, εἰς ἣν εἶχον καταδικάσει αὐτὸ οὐ μόνον αἱ διοικητικαὶ ἀρχαὶ τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία Μακεδονίας!

Περὶ τοῦ ἀξιολόγου τούτου κτηρίου, (εἰκ. 3) ὅπερ δὲν εἶχε μελετηθῆ μέχρι τοῦδε, ἐνομίσαμεν κατάλληλον νὰ κάμωμεν ἐνταῦθα ἐκτενέστερον λόγον, προσάγοντες καὶ τὰ οἰκεῖα σχέδια κατόψεως καὶ τομῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος (εἰκ. 4 - 6).

Τὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν εἶναι μεγάλη, ὀρθογώνιος, σκεπαστὴ ἀγορὰ [1] (ἐξωτερικῶν διαστάσεων 20,60×31,45 μ.) καλυπτομένη, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν τζαμιῶν [2], ὑπὸ ἓξ τυφλῶν σφαιρικῶν θόλων στηριζομένων ἐσωτερικῶς, τῇ βοηθείᾳ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο μεγάλων τετραγώνων κτιστῶν πεσσῶν (3.17×3.28), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων (εἰκ. 4, 5). Τὸ κτήριον ἔφερε τέσσαρας μεγάλας εἰσόδους τοποθετημένας εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἤτοι κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας καὶ χαρακτηριζομένας ἐξωτερικῶς δι' ἐξεχόντων κτιστῶν πλαισίων. Αἱ εἴσοδοι αὗται ἐκλείοντο διὰ σιδηρεπενδύτων θυρῶν. Ἰσόγεια περίπου ἀνοίγματα ὑπῆρχον πολλὰ ἑκατέρωθεν τῶν θυρῶν, ἔχοντα ὅμως τὰ τοιχώματά των οὐχὶ εὐθέα ἀλλὰ τεθλασμένα (εἰκ. 4) οὕτως, ὥστε νὰ εἰσέρχεται μὲν δι' αὐτῶν ὁ ἀήρ, νὰ μὴ δύναται δ' ὁ ἔξωθεν διερχόμενος νὰ βλέπῃ

[1] Κατὰ τὸν κ. Νικηφ. Μοσχόπουλον (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙϚ', 345 σημ. 1) ἡ λέξις μπεζεστένι εἶναι ἀραβοπερσικὴ (μπεζὰζ - ιστὰν) σημαίνουσα ἀγορὰν ὑφασμάτων. Ἀργότερον καὶ πᾶσα ἀγορὰ ὠνομάζετο μπεζεστένι.

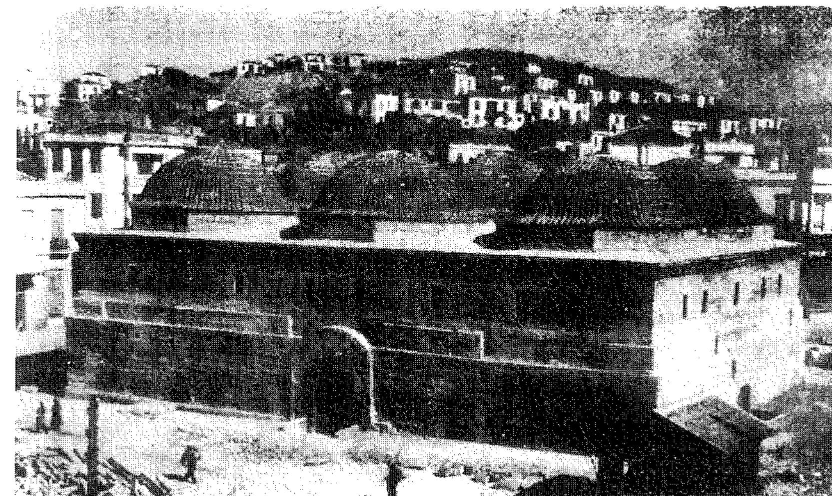
[2] Ἀναφέρω προχείρως τὰ τζαμιὰ τῆς Σόφιας καὶ τῆς Φιλιππουπόλεως A. Protitch, Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Σόφιας (βουλγ.) Σόφια 1932 σ. 23 εἰκ. 2 καὶ σ. 47 εἰκ. 23.

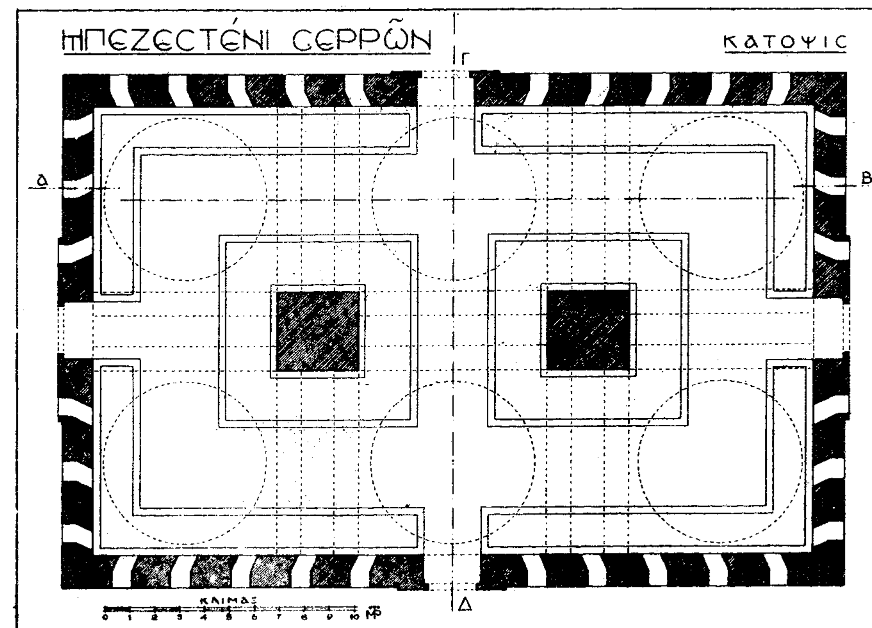
Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη πρὸ τῶν ἐργασιῶν.

Εἰκ. 2. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη μετὰ τὰς ἐργασίας.

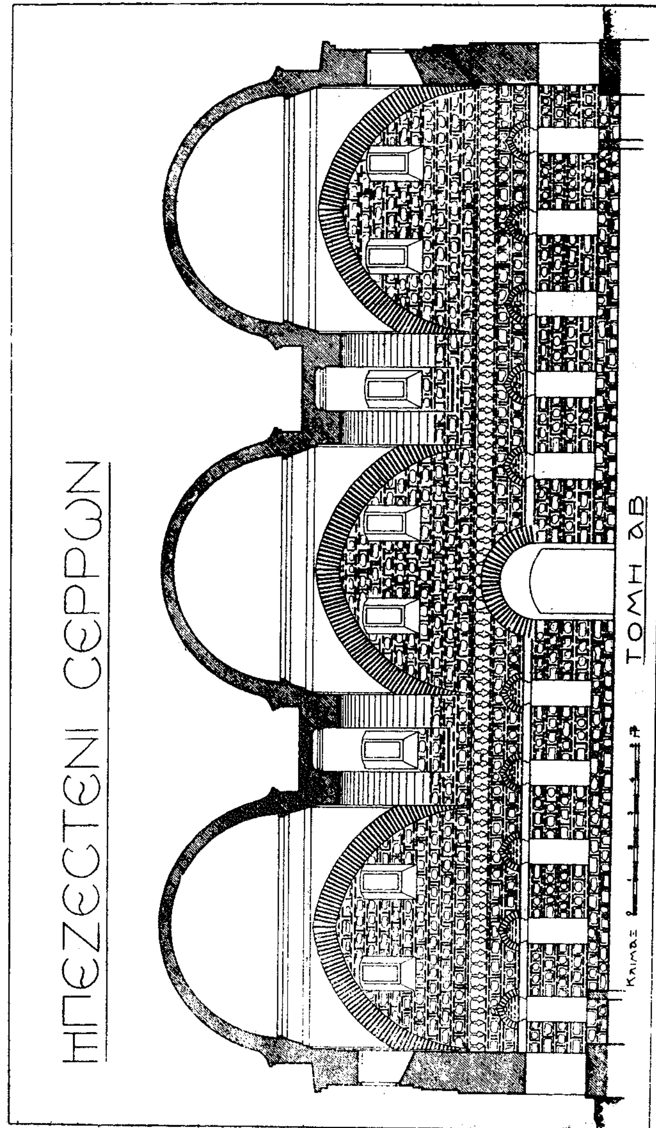

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν.

ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικόν[1]. Ἑτέρα σειρὰ ὀρθογωνίων φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων εὑρίσκεται εἰς πολὺ μεγαλύτερον ὕψος, ἤτοι εἰς τὰ τύμπανα τῶν ἀνε-

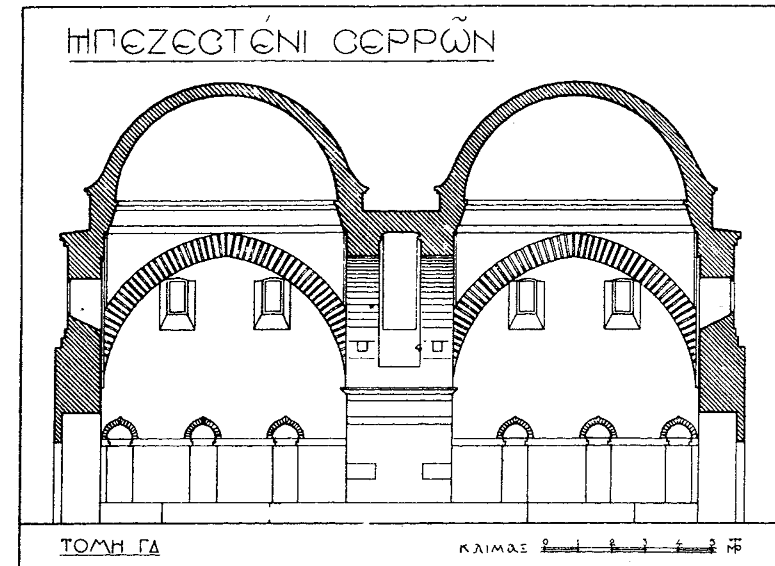

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν.

χόντων τοὺς τρούλλους τόξων (εἰκ. 3 5). Οἱ τροῦλλοι εἶναι, ὡς εἴπομεν, τυφλοί,

[1] Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δημιουργίας ἑστίας ἀκαθαρσιῶν τὰ ἀνοίγματα ταῦτα ἐφράχθησαν κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ κτηρίου, ὅπερ κλεισθὲν ἀποτελεῖ ἐφεξῆς ἀρχαιολογικὸν μνημεῖον.

ἀναδύονται δ' ἐκ ταπεινῶν τυμπάνων (ὕψ. 1.00 μ.). Ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε ἐξωτερικῶς διὰ φύλλων μολύβδου, ἅτινα ἀργότερον ἀντικατεστάθησαν διὰ κοίλων κεράμων (εἰκ. 3). Παραλλήλως πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.30 ἀπ' αὐτῶν, ὡς καὶ πέριξ τῶν δύο κεντρικῶν πεσσῶν, εἶναι ἐκτισμένον χαμηλὸν τοιχίον (ὕψ. 0.60) χρησιμεῦον προφανῶς πρὸς στήριξιν ξυλίνου πατώματος, ὅπερ θὰ ἠρείδετο ἐσωτερικῶς ἐπὶ ἐπίτηδες

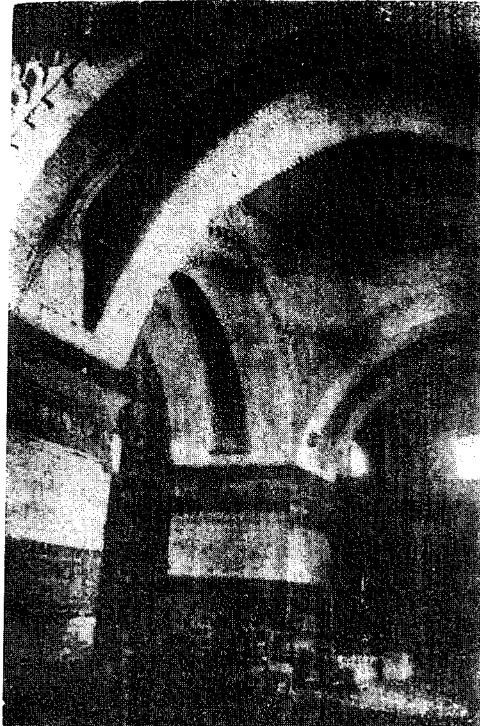

Εἰκ. 6. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν.

κατεσκευασμένης ἐξοχῆς τοῦ τοίχου (πατούρας) (εἰκ. 5, 6). Τὰ πατώματα ταῦτα, χρησιμεύοντα προφανῶς διὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλουμένων εἰδῶν, διακόπτονται πρὸ ἑκάστης κυρίας θύρας, ἵνα μὴ παρακωλύεται ἡ κίνησις.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς τε κατασκευῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ μπεζεστενίου. Τὰ ἐξωτερικά του τοιχώματα, ἔχοντα κλιμακωτὴν ἐξωτερικῶς τομὴν (εἰκ. 5, 6) καὶ καταλήγοντα ἄνω εἰς γεῖσον ἐκ τριπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν πλινθίνων ταινιῶν, εἶναι ἐκτισμένα κατ' ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις των ἰσοδόμως διὰ σχετικῶς μεγάλων κροκαλῶν, περικλειομένων δι' ὁριζοντίων στρώσεων πλίνθων καὶ κατακορύφων πλινθίνων ἁρμῶν. Ἰδιαιτέρως ἐπιμελὴς ἐξετελέσθη ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοιχωμάτων. Ἐνταῦθα εἰς τὸ ὕψος τῶν ὑπερθύρων τῶν κάτω ἀνοιγμάτων τρέχει, καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τοίχων, ζώνη ἐκ λείου πωρολίθου, σχηματίζουσα καὶ τὰ ὑπερθυρα τῶν ἀνοιγμάτων ὡς ἐπιπεδους θόλους μετὰ πελεκομόρφων θολιτῶν (εἰκ. 5), ὕπερθεν δ' ἑκάστου ἀνοίγματος εἶναι ἐκτισμένον πλίνθινον ἀνακουφιστικὸν τόξον διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Ἔτι ὑψηλότερον περιθέει ἐσωτερικῶς τὸ ὅλον κτήριον καὶ τοὺς

πεσσοὺς διακοσμητικὴ ζώνη ἐξ ἀντεστραμμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 5) κατεσκευασμένων ἐκ σκληροῦ κονιάματος. Τέλος καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων τόξων, ἅτινα ἀνέχουσι τοὺς τρούλλους, ἡ ἐπιφάνεια διεμορφώθη διακοσμητικῶς διὰ τῆς τοποθετήσεως σειρᾶς μικροτέρων ἐξεχουσῶν πλίνθων κατὰ τὸ ἐξωρράχιον, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὡραῖοι σταλακτῖται πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τῆς βάσεως τῶν τρούλλων δημιουργούμενα λοφία (εἰκ. 7).

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῶν ἐσωτερικῶν πεσσῶν τοῦ μπεζεστενίου.

Σκεπασταὶ ἀγοραὶ (μπεζεστένια) ἦσαν λίαν ἀγαπηταὶ καὶ συνήθεις εἰς τὰς μουσουλμανικὰς πόλεις, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀπέκτησαν τοιαύτας καὶ αἱ καταχτηθεῖσαι βυζαντιναὶ πόλεις. Ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰῶνος Ἐβλιγιὰ - Τζελεπῆς ἀναφέρει ἐν τῷ συγγράμματί του πλείστας τοιαύτας, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν πόλιν τῶν Σερρῶν [1] λέγει ὅτι «ὑπάρχει θαυμάσιον λιθόκτιστον κτίριον, μολυβδοσκέπαστον καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ βεζεστένιον». Σήμερον μπεζεστένια σῴζονται ἐν Ἑλλάδι, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μόνον δύο: τὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ τῶν Σερρῶν, πολὺ μεγαλοπρεπέστερον τοῦ πρώτου.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν διαφέρει τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει σῳζομένων, ὧν τὰς κατόψεις ἐδημοσίευσεν ὁ Gurlitt [2], διότι ἐκεῖνα ἔχουσιν ἐσωτερικῶς περισσότερα στηρίγματα καὶ ἀντιστοίχως περισσοτέρους τρουλλίσκους.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν καὶ διακόσμησιν καὶ ἀπὸ τὴν καθ' ὅλου ἐμφάνισιν, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τζαμιῶν χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος [3], θὰ πρέπει νὰ

[1] Ἐπετηρὶς Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΣΤ 356.

[2] Die Baukunst Konstantinopels Berlin 1912 σ. 49 εἰκ. 101, 102.

[3] Μπουγιοὺκ-τζαμὶ Σόφιας (1491) καὶ Τζιμάρ-τζαμὶ Φιλιππουπόλεως (A. Protitch ἔ. ἀ. εἰκ. 2 καὶ 23). Μπεζεστένι καὶ τζαμὶ Ἀδριανουπόλεως, Οὐλοὺ-τζαμὶ Προύσσης (1415).

δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους (τέλη 15ου ἢ ἀρχὰς 16ου αἰ.) θὰ συνετελέσθη καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῆς ἐν Σέρραις μεγάλης ἀγορᾶς, περὶ ἧς περιέργως ὁ ἀείμνηστος Παπαγεωργίου οὐδὲν ἔγραψεν, ἐν ᾧ ἐπραγματεύθη περὶ ἄλλων τουρκικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Σερρῶν [1].

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΟΣ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Σελ. 83. Εἰκονογραφικὸς τύπος ὁσ. Μελετίου ὅμοιος τῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς ἤτοι σγουρομάλλης εὕρηται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων. (ἀδημοσίευτος εἰσέτι)

Σελ. 92. Ἡ ἐνθύμησις τῆς εἰκόνος 38 ἀναγνωστέα ὡς ἑξῆς: *1721 ηλθα εγο Μητροφανης ιερομοναχος Πατουσας.*

Σελ. 92. Ἡ ἄνω δεξιᾷ τοῦ χαράγματος πλοίου τῆς εἰκ. 39 ἐπιγραφὴ λέγει: *γαλονη* ἤτοι γαλιόνι (πβλ. Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν σ. 390, 760, 764. *Σομαβέρα*, Λεξικὸν σ. 78 γαλοῦνι = galeone). Οἱ βυζαντινοὶ εἶχον τὰς *γαλέας*, ἃς ἀργότερον οἱ Ἑνετοὶ ὠνόμασαν galera, galeazza, galeotta (πβλ. ἔκθεσιν Ἑνετοῦ προνοητοῦ Πελοποννήσου ἐν Δελτ. Ἱστ. Ἐθνολ. Ἑταιρ. τ. 5 σ. 615) καὶ galeone.

Σελ. 110. Εἰς τὰ μετ' ἐξωτερικῶν τοξωτῶν ἀντηρίδων παραδείγματα ἐκκλησιῶν προσθετέον καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Πετράκη (Εὑρετήρ. μεσαιων. μνημ Γ΄ σ. 126 εἰκ. 158).

Σελ. 114. Εἰς τὰ παραδείγματα σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, ὧν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι πεπληρωμένα διὰ τοιχοποιίας προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: Ἐκκλησία Νερὲζ (1180) (Kondakof, Makedonija σ. 174 εἰκ. 109). Ἐκκλησία παρὰ τὴν Νικόπολιν Βουλγαρίας (A. Protitch, L'architecture religieuse en Bulgarie, Sofia 1924 σ. 32 εἰκ. 27). Ἅγ. Γεώργιος παρὰ τὸν Γέρακαν (Ἀττικῆς) (Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Γ΄ σ. 178 εἰκ. 237) καὶ τέλος τὸ παραλαύριον τοῦ Ἁγ. Νικολάου (Ἀρχεῖον Ε΄ εἰκ. 58) καὶ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης τοῦ Νεκροταφείου τῆς Μονῆς (Ἀρχεῖον Ε΄ εἰκ. 62).

[1] Byzant Zeitschr. 3 (1894) σ. 292.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Ε´